

Умарали
Норматов

ҚАЛБ
ИНҚИЛОБИ
Мақолалар

Тошкент
Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
1986

Норматов, Умарали

Қалб инқилоби: Мақолалар.— Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986.—352 б.

Таниқли танқидчи Умарали Норматовнинг «Қалб инқилоби» китоби социалистик реализм назарияси ва тажрибасининг ҳозирги кундаги актуал проблемаларига бағишланган. Китоб автори ўзбек адабиётининг бугунги —80-йиллардаги тараққиёти, унинг етакчи тенденциялари, энг яхши намуналари миқсолида социалистик реализм тўхтовсиз ўзгариб, янгиланиб, бойиб боровчи, англаган тарихийлик принципига амал қилувчи очиқ система эканлигини кўрсатади, бу борадаги қизғин баҳсларга ўз муносабатини билдиради.

Нарматов, Умарали. Революция души:
Лит.— крит. статьи.

Н 4603010000—31
М 352(04)—86 148—86

83.3Уз

© Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти,
1986.

ҲАРАКАТДАГИ РЕАЛИЗМ

(Сўзбоши ўрнида)

Олтмишинчи-етмишинчи йиллар давомида реализм ва социалистик реализм методига доир бир неча бор қизғин баҳслар бўлиб ўтди. Ҳақиқат баҳсларда аён бўлади, дейдилар. Айни шу мунозаралар, ошкора фикр алмашувлар жараёнида социалистик реализм ҳақидаги тасаввуримиз бойиди, бу ҳаёт-бахш методни бирёқлама тор тушунишга, уни аллақандай «ўзгармас қондалар» йиғиндисидан иборат деб талқин этишларга барҳам берилди; социалистик реализм назарияси марксча-ленинча методология асосида ижодий ривожлантирилди, бир қанча мақбул янги концепциялар илгари сурилди, жумладан, социалистик реализм англаган историзм принципига амал қилувчи, ҳаётни ҳаққоний ифода этувчи очиқ система, деб қараш хийла кенг тарқалди. «Англаган историзм», «очиқ система» концепцияси ўзимиздаги ва чет эллардаги қатор атоқли адабиётшунослар эътироф этганларидек, социалистик реализм назариясини ривожлантиришда олға ташланган қадам бўлди, бундай қараш, социалистик реализм моҳияти ва табиатига мос тушади, унинг ривожи қонуниятларини ўзида ёрқин, ҳаққоний акс эттиради.

Табинийки, фандаги ҳар қандай янги концепция барчага бирдек мақбул ва тушунарли бўлиши қийин. Очiq система концепциясини қўллаб-қувватловчилар билан биргача хуш кўрмайдиганлар ҳам майдонга чиқди. Ўз-ўзидан равшанки, бу янги концепция ҳали ҳар тарафлама мукамал ишлаб чиқилган эмас; социалистик реализм назариясига бағишланган кейинги баҳсларда, чўнончи, «Литературная учеба» журналининг 1983 йил биринчи сонидан ўтказилган «Социалистик реализм: тараққиёт йўллари» мавзусидаги назарий семинарда. «Вопросы литературы» журналининг 1983 йилги сонлари саҳифаларида давом этган мунозараларда очiq система концепциясининг бир қатор кам-кўстлари, назарий жиҳатдан мукамаллаштиришга муҳтож ўринлари аён бўлиб қолди. Бироқ бу ҳол очiq система концепциясининг қиммати ва аҳамиятини асло камситмайди, балки уни ижодий ривожлантиришга бўлган эҳтиёж ва рағбатни янада оширади.

Очiq система концепциясининг қимматли жиҳати шундаки, аввало у бутунаси адабиёт ва санъат ҳақидаги марксча-ленинча таълимотга таянади, адабиётнинг партиявийлиги, халқчиллиги принциpigа асосланади; аynи пайтда у адабиётни бир андазага, бир қолипга солиб бараварлаш мумкин эмаслиги, унда шахсий ташаббусга, шахсий қобилиятга, фикр ва хаёлга, форма ва мазмунга майдонни кенг очиб бериш мутлақо лозимлиги ҳақидаги ленинча қарашга суянади; бу концепция социалистик реализм учун бир-икки асарнигина намуна, андаза қилиб олиб, бошқаларидан ҳам аynи шуларга хос хусу-

снятларини талаб этиш практикасини кескин рад этади. Бу концепцияга кўра, социалистик реализм жаҳон адабиети тараққиёти тарихида принципиал аҳамиятга эга бўлган янги босқич, жаҳон бадияти хазинасини тубдан янги эстетик дурдоналар билан бойитаётган, ҳаётни марксча-ленинча бадий тушунишга ва тушунтиришга асосланувчи, социализм учун кураш ва уни барпо этиш тажрибаси билан мустаҳкам боғланган, халқ манфаати-га хизмат этадиган, мазмун ва шакл жиҳатидан ўзига хос яхлит системадир. Айни пайтда, бу ижодий методнинг бағри ҳаётдаги ҳар қандай янгиликларга, жамики илғор ҳодисаларга кенг очиқ, у инсоният даҳоси яратган барча маданий бойликлар, энг қадимий миф-афсона ва ривоятлардан тортиб танқидий реализмга қадар ҳамма илғор адабий оқимларнинг яхши тажрибаларини, ҳозирги замон жаҳон прогрессив адабиёти ва санъатининг ютуқларини дадил ижодий ўзлаштириш асосида ривожланади.

Бу жиҳатдан жаҳон адабиёти ва санъати тарихидаги ҳеч қайси ижодий метод, оқим социалистик реализм билан тенглаша олмайди. Биламизки, шу пайтга қадар мавжуд бўлган барча ижодий оқим ва методлар ўз принциплари доирасида маълум даражада чекланган; социалистик реализмнинг ҳам қатъий принциплари, чегаралари мавжуд, аммо унинг бағри ижодий изланишлар, мазмун ва хилма-хил шакллар учун ниҳоятда кенг, ҳаттоки у биз учун ёт бўлган адабий мактаб ва йўналишларнинг айрим бадий тажрибасидан, адабий приём ва воситаларидан ҳам ўз мақсадлари йўлида социалистик

ғоялар ифодаси учун фойдалана олади; бундай ҳодиса ўзбек совет адабиётининг тонгида, Ҳамза, Абдулла Қодирий каби улкан алломалар ижодидаёқ кўринган эди, кейинги йилларда Асқад Мухторнинг «Қиссасул анбиё», Абдулла Ориповнинг «Жаннатга йўл», Эркин Воҳидовнинг «Рухлар исёни», Омон Матжоннинг «Ҳаққуш қичқириғи» каби асарларида бу тажриба янги кўринишда давом этмоқда.

Қисқаси, социалистик реализм бошқа ижодий оқимлар, методлар, адабий мактаблар тажрибаларини ижодий ўзлаштириш, ўз традицияларини тубдан янгилаб бориш бобида мислсиз имкониятларга эга; бу метод адабиётда новаторона изланишлар учун, кутилмаган бадий кашфиётлар, фавқулодда янгиликлар учун кенг йўл очиб берди. КПСС Марказий Комитетининг 1983 йил Июнь пленумида партия истеъдод эгаларига, санъаткорнинг ижодий изланишларига эҳтиёткорлик ва ҳурмат билан муносабатда бўлиши яна бир бор уқтириб ўтилди.

Очиқ система концепциясининг яна бир афзаллиги шундаки, у социалистик реализм адабиёти тарихини ҳаққоний баҳолашга, социалистик реализм йўлидаги хилма-хил изланишлар манзарасини кенгроқ тасаввур этишга, ҳар хил сабабларга кўра, социалистик реализм доирасидан четга суриб қўйилган, аслида эса моҳият эътибори билан бу методга мансуб асарлар моҳиятини чуқурроқ англашга ёрдам беради.

Энг муҳими, очиқ система концепцияси соф назарий муаммо эмас, у амалиётга яқинлиги билан ажралиб туради, хусусан

социалистик реализм адабиёти ва санъатининг ҳозирги босқичдаги тараққиёти тенденцияларини тўғри белгилаш, илмий баҳолаш учун ишончли назарий дастурамал бўла олади.

Очиқ система концепциясига кўра, бугунги кунда миллий адабиётдаги бирор муҳим ҳодисани кўпмиллатли совет адабиёти, социалистик мамлакатлар, жаҳон прогрессив адабиёти ривождаги жараёнлардан, уларнинг тарихидан ажралган ҳолда тасаввур этиш, тушуниш ва тушунтириш асло мумкин эмас. Модомики, бугунги кунда социалистик реализм адабиёти ривожда адабий ҳамкорлик, ўзаро таъсир етакчи омиллардан бирига айланган экан, бу адабиёт бошқа адабий оқимлар, мактаблар тажрибасини дадиллик билан ижодий ўзлаштириш асосида ривожланаётган экан, социалистик реализм адабиёти ва санъатининг гоявий эстетик принциплари билан поэтикаси орасидаги муносабат, социалистик реализмнинг ўз поэтик арсенали, системасини белгилаш, унинг ўзига хос хусусиятларини аниқлаш энг муҳим ва мунозарали масалалардан бўлиб қолмоқда.

Агар социалистик реализмга очиқ система деб қараладиган, унинг бағри хилма-хил изланишлар, тажрибаларга кенг очиб қўйиладиган бўлса, бу адабиёт ўз поэтик қиёфасини йўқотиб қўймасмикан, у «худудсиз реализм»га айланиб қолмасмикин деган хавотирлар ҳам туғилмоқда. Тажриба шуни кўрсатаётирки, социалистик реализм адабиётидаги энг яхши, новаторона асарлар хилма-хил адабий тажрибаларнинг ўзига хос синтези сифатида туғилмоқда, бу хилдаги асар-

лар жам бўлиб, социалистик реализмнинг традицияларини вужудга келтирмоқда, ўзига хос қиёфасини белгиламоқда, ўз навбатида жаҳон адабиёти ривожига самарали таъсир кўрсатмоқда. Чиннакам ижодий таъсир, ўзаро ҳамкорлик ҳеч қачон улкан санъаткорларни социалистик реализмнинг бош йўлидан чалғитган эмас. Адабиётшунос Н. Анастасьев «Диалог» маколasiда («Вопросы литературы», 1983, № 3) тўғри таъкидлаганидек, адабиётда мутлок соф янгилик бўлмайди, «ўзгалар» таъсиридан ихота қилинган «ўз бисоти» бўлиши мумкин эмас, социалистик реализм адабиёти ҳам бадияят тараккиёти-нинг шу умумий қонуниятидан четда тўролмайди, аксинча унда, аввал айтилганидек, бу қонуният кенг амал қилади: М. Горькийнинг «Она», М. Шолоховнинг «Тинч Дон» романидан тортиб Ч. Айтматовнинг «Асрга татигўлик кўн» асарига қадар социалистик реализм адабиётининг бarchа жиддий асарлари ўтмиш классик ва XX аср жаҳон прогрессив адабиёти билан ўзаро диалог — алоқада майдонга келган.

Шуниси характерлики, ўзбек адабиётининг кейинги йиллардаги ривожиди қардош халқлар, социалистик мамлакатлар, жаҳон прогрессив адабиёти тараккиётига хос етакчи тенденциялар билан муштарак жихатлар тобора кўпайиб, адабий диалог турлари хилма-хил тус олиб, чуқурлашиб борапти. Бугунги ўзбек адабиётига назар ташлаганда, қардош халқлар адабиётида бўлгани сингари, ғоят ранг-баранг, мураккаб, ҳаттоки бир-бирига зид туюлган ҳодисалар уйғунлигидан иборат ғаройиб манзарага дуч қеламиз.

Адабиётимиз ривожини аввало ижодкорларнинг ижтимоий ҳаёт муаммоларига фаол аралашиб, даврнинг долзарб маънавий-ахлоқий масалаларига жавоб излаш майли кучайганлиги, бинобарин, гражданлик туйғусининг ўткирлашиб бораётганлиги билан характерланади. Ҳаёт муаммоларига фаол аралашиб интилиш оқибати ўлароқ, бир қанча асарларда публицистик талқин кенг ўрин олмоқда. Айни пайтда адибларимиз фақат ижтимоий, маънавий-ахлоқий масалалар талқини билан чекланмай, шахсий-интим ҳаёт, социал психологик ва социал биологик муаммоларнинг бадий таҳлили билан ҳам банд бўлаётирлар; ошкора публицистик талқин устун турган асарлар ёнида ёзувчи қарашлари пинҳон тутилган ҳикоя ва қиссалар ҳам мавжуд. Узоқ ўтмиш, тарихий-инқилобий воқеалар, Улуғ Ватан уруши, замондошларимиз ҳаёти мавзулари, инсон ва ижтимоий ҳаёт, уруш ва тинчлик муаммолари билан бир қаторда инсон ва табиат, экология муносабатлари ҳам энг қизиқарли, ҳаяжонли проблемалар даражасига кўтарилди, адабиётда ҳайвонот ва наботот олами вакиллари образи кенг ўрин ола бошлади.

Асарларда гуманистик пафос доирасининг кенгайиши, инсон концепциясининг чуқурлашуви, инсонни тушуниш теранлашиб бораётганлиги, инсон шахси, табиати ва қалбининг мураккаб, сирли-сехрли томонларини англашга, кашф этишга интилиш ортаётганлиги ҳам ҳозирги ўзбек адабиётининг характерли белгиларидандир; инсон шахсининг такомилда, шахс қисматида ижтимоий факторлар билан бирга бошқа хилма-хил объек-

тив ва субъектив омиллар ҳам кириб келиб, ижод аҳли эътиборини ўзига тортмоқда.

Адабий образлар доираси тобора кенгайиб бораётир. Ижтимоий манфаат доираси кенг, актив ҳаётий позицияда турадиган фаол, курашчи қаҳрамонлар ёнида аслида ҳалол-покиза бўлса-да, курашчанлик туйғуси сўник кишилар образига дуч келамиз; бир томондан, тарихда ўтган ёки бизга замондош машҳур кишилар тақдир билан қизиқиш, иккинчи томондан, ҳаётда камтарона мавқега эга бўлган ўта камсуқум, одми одамларнинг ҳаётда тутган ўрнини кўрсатишга интилиш ортмоқда. Бир қанча асарларда «ғаройиб одамлар» деб аталмиш персонажлар тақдир ёки аслида ҳақ бўлмаган одамлар «ҳақиқати» таҳлил объекти қилиб олинмоқда.

Биз кейинги йиллар адабиётида инсон шахсини мураккаблиги, зиддиятлари, кучли ва ожиз томонлари билан кўрсатиш характерли тенденцияга айланганлиги, шу ҳодиса оқибати ўлароқ, одатдаги «ижобий» ва «салбий» қаҳрамон тушунчаси ўзгачароқ хусусият касб этганлиги ҳақида кўп гапирамиз. Бу, умуман олганда, тўғри. Шу билан баробар асарларимизда эзгулик ёки ёвузлик тимсоли бўла оладиган соф ижобий ва салбий персонажлар ҳам пайдо бўлаётирки, бу ҳодисани тан олишга мажбурмиз; Одил Ёқубовнинг «Кўҳна дунё», Уткир Ҳошимовнинг «Дунёнинг ишлари» каби асарлари саҳифаларида қад кўтарган бир талай жонли ва таъсирчан бадий типлар ҳали сўз санъатида одамларни эзгулик ёки ёвузлик тимсоли сифатида бериш анъанаси эскирмаганлиги-

дан далолатдир. Бу жиҳатдан қараганда яқин ўтмишда юз берган ижобий қаҳрамон тушунчасига менсимай қараш, ўқувчи учун ибрат бўла оладиган, юксак идеалларни ўзида мужассам этувчи романтик табиатли қаҳрамонларни ҳар хил йўллар билан камситиш ҳоллари социалистик реализм адабиётидаги ижодий ранг-барангликни тан олмасликнинг бир кўриниши сифатида қораланишга лойиқдир.

Социалистик реализм адабиёти ривожининг етакчи пафоси ҳам ранг-баранг тус олмоқда, ҳаётни революцион тараққиётда кўрсатиш, социал-тарихий жараён перспективасини ифода этиш, асарларда тасдиқ ва инкор йўллари хилма-хил бўлиб борапти. Бир вақтлар адабиётда дунёни ўзгартиришга, ҳаётни қайта қуришга чақириқ руҳи ҳукмронлик қилар эди, эндиликда эса, адабиётшунос А. Акимов «Литературная учеба» семинарида айтганидек, социалистик реализм адабиёти фақат ўзгартириш, қайта қуриш пафоси билан эмас, айти пайтда маданиятимиз, социалистик ҳаёт тарзи тўплаган бойликларни сақлаш ва ҳимоя қилиш руҳи билан ҳам нафас олмоқда. Эскирган, қолоқ тушунча ва удумларни қораловчи асарлар билан ёндош ҳолда бир вақтлар назардан четда қолган, аслида эса ардоқлашга муносиб одат ва таомилларимизни кўз-кўз қилишга, шу таомилларни ўзида мужассам этувчи кишилар образларини адабиётга олиб киришга майл ортди; инсон хотираси билан боғлиқ мотивлар янгича жило касб этди; адабиётда табиат муҳофазаси муаммосининг кенг ўрин олаётганлиги, илмий-техника революцияси-

нинг инсониятга берадиган нафини, ижтимоий тараққиётдаги яратувчилик, ўзгартирувчилик қудратини эътироф этган ҳолда, бу тезкор қудратли кучнинг хатарли оқибатларини ҳам назарда тутиш зарурлиги, инсониятни бу хатарлардан огоҳ бўлишга чақириқ руҳининг кучайиб бораётганлиги социалистик реализм адабиётидаги айти шу муҳофазакорлик пафосининг бир кўринишидир.

Адабиётимизда услубий, шаклий изла-нишлар доирасининг кенгайиб, социалистик реализмнинг поэтик бисоти тобора ранг-баранг бўлиб янгиланиб, бойиб бораётган-лиги ҳеч кимга сир эмас. Бугунги кун ўзбек шеъриятида аруз ҳам, бармоқ ва сарбаст шакли ҳам деярли бир хил мавқега эга, бир гуруҳ ижодкорлар, хусусан ёшлар жаҳон классик ва ҳозирги прогрессив шеъриятининг кўп янги шакл ҳамда ифода воситаларини адабиётимизга олиб кириш учун ғайрат ва ташаббус кўрсатмоқдалар, мансур шеърнинг янгича шакллари туғилмоқда; Ы. Маяковс-кий, Ҳамза, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Мақсуд Шайхзода традицияларини давом эттирувчи ошкора гражданлик-публицистик нафаси уфуриб турган шеърлар билан бирга инсоннинг хилма-хил руҳий ҳолатларини суратга солувчи, қалб сирларидан огоҳ этувчи назмлар ҳам яратилмоқда; Миртемир тажрибасини эсга туширувчи халқона-оғзаки ижод руҳида битилган асарлар ҳам яратил-япти. Яқингинада «эпик поэма» даври ўтди, энди «лирик дoston» даври келди деб чиқдик; кейинроқ эса гоҳ «эпик поэма», гоҳ «драма-тик поэма», баъзан эса барча тур поэма-ларнинг синтезидан туғилган «янгича шакл»

даври бошланди деган гаплар айтилди. Тажриба шуни кўрсатаётирки, поэманинг бирон тури ҳам эскирган эмас, кейинги йилларда гарчи оз бўлса-да, деярли ҳар бир турнинг яхши намуналарини учратиш мумкин.

Худди шунингдек, роман жанри устидаги баҳсларда ҳам романнинг айрим турларини, чунончи кенг қамровли эпик шаклини, кўп китоблардан иборат роман яратиш тажрибасини «эскирган»га чиқариш, ҳозир бир китобдан иборат «ихчам романлар» даври келди деб аташ ҳоллари бўлди. Шукур Холмирзаевнинг «Сўнгги бекат», Ўткир Ҳошимовнинг «Нур борки, соя бор» сингари ихчам романлари ҳам, Саид Аҳмад қаламига мансуб «Уфқ» типигадаги бир неча китобдан ташкил топган эпик асарлар ҳам, шунингдек, персонажлар ҳаётининг маълум бир этапинигина ажратиб олиб, уни маълум концепция нуқтаи назаридан чуқур бадий таҳлил этувчи Одил Ёқубовнинг «Улуғбек хазинаси», «Кўҳна дунё», Мурод Муҳаммад Дўстнинг «Галатепега қайтиш» каби романлари ҳам, қаҳрамонларнинг узоқ даврлик ҳаётини тарихий шароит билан боғлиқ ҳолда кенг кўламда кўрсатиб берувчи Пиримқул Қодировнинг «Юлдузли тунлар» сингари асарлари ҳам — барчаси биз учун бирдек қадрли. Тарихий шахслар образини яратишда «Юлдузли тунлар»да бўлгани каби бошдан-оёқ изчил ҳаётӣ-тарихӣ фактлар изидан бориш, «Кўҳна дунё»даги сингари тарихӣ ҳақиқатдан узоқ кетмаган ҳолда ижодӣ фантазияга кенг эрк бериш — ҳар икки йўл билан ҳодисалар моҳиятини очиш мумкин эканлиги яна бир бор тасдиқланди.

Бир неча йиллар бурун «ҳозир ҳужжатли асарлар даври» деган сўзларни кўп эшитар эдик; дарҳақиқат, бир қанча атоқли давлат арбоблари, ҳарбий саркардаларнинг, машҳур ёзувчиларнинг ҳужжатли-мемуар асарлари, талай ҳужжатли фильмлар маданий ҳаётимизда муҳим ҳодиса бўлди. Шуниси қизиқки, худди ўша ҳужжатли асарлар атрофида катта шов-шувлар бўлиб турган бир пайтда адабиётда ижодий фантазиянинг олий тури саналмиш миф-афсона, ривоятларга қизиқиш мислсиз даражага етди.

Услубий оқимлар, бу борадаги изланишлар, услублар типологияси уларнинг ҳозирги адабий жараёндаги ўрни хусусида йиғирма йил бурун бошланган баҳслар ҳамон давом этаётир. Кўпчилик услубшунос олимларнинг фикрига кўра ҳозирги адабиётда учта етакчи услубий тенденция — изчил реалистик, лиро-публицистик ва шартли-символик оқимлар мавжуд; айни пайтда хилма-хил услубий оқимлар, жанрларга хос хусусиятлар синтезидан ташкил топган ўзига хос самарали тенденция вужудга келмоқда, бу ҳодиса А. Мухторнинг «Чинор», О. Ёқубовнинг «Кўҳна дунё», У. Ҳошимовнинг «Дунёнинг ишлари», Э. Воҳидовнинг «Рухлар исёни» асарларида ёрқин намоён бўлди. Бундай услубий тенденцияларни баъзан бир-бирига қарши қўйиш, бирини устун библиб, иккинчисини камситиш ҳоллари бўляпти; чунончи изчил реалистик услубни эскирган, «репортаж реализм» деб аташ ёки, аксинча, шартли-символик тенденцияга мойилликни қоралаб, бу йўл ҳаётнинг реалистик манзарасини чизишга, пластик характерлар яра-

тишга қодир эмас, деб даъво қилиш, баъзан эса публицистик талқинни барчасидан афзал кўриш фактларига дуч келаётирмиз.

Ҳозирги адабий жараёнга хос бундай мураккаб, бир қарашда зиддиятли туюлган манзара аслида табиий, қонуний бир ҳолдир; социалистик реализм табиатидан келиб чиқувчи, уни ҳаракатга келтирувчи, очиқ система эканлигини тасдиқловчи омиллардир. Социалистик реализм адабиёти учун ҳаёт ҳақиқати моҳиятини очишга қодир, эстетик қимматга моллик ҳар қандай йўл, шакл, услубий-бадний изланиш бирдек қадрлидир; очиқ система ҳеч қандай эталонларни тан олмайди, адабиётдаги бирон йўл, услубий-шакллий изланишни бошқасига қарама-қарши қўйиш социалистик реализм табиатига ётдир. «Правда» газетаси 1983 йил 3 июндаги «Бадний жараён ва танқид» сарлавҳали бош мақоласида айрим санъаткорларнинг ролини ҳаддан зиёд бўрттириб кўрсатиш, бошқа бирлари ижодиёти қимматини камситиш ҳоллари бежиз танқид қилиб ўтилган эмас.

Биз юқорида ҳозирги ўзбек адабиёти, адабий-танқидий тафаккури ривожига нисбат берган хусусиятлар, тенденциялар уни қардош халқлар, социалистик мамлакатлар, қолаверса, жаҳон прогрессив адабиёти билан туташтириб турадиган жонли робиталардир. Бу робиталар шундан далолат берадики, бугунги ўзбек адабиёти жаҳоншумул адабий ҳодисага айланган социалистик реализм адабиётининг таркибий бир қисми сифатида ривожланмоқда ва у социалистик реализм ҳақида Иттифоқ ҳамда жаҳон

миқёсида бораётган баҳслар учун бой материал бера олади.

Адабий контакт мислсиз миқёсларга кўтарилган ҳозирги шароитда социалистик реализм заминида тараққий этаётган миллий адабиётларни, уларнинг ривожига хос характерли тенденцияларни қиёсий-типологияк ўрганиш фавқулодда катта аҳамият касб этмоқда. Кейинги пайтларда бу борада айрим яхши ишлар пайдо бўлди, лекин замон бу соҳадаги тадқиқотлар савиясини янги босқичга кўтаришни талаб этмоқда. Адабий фактларни, тенденцияларни юзаки қиёслаш, адабий ҳамкорликни, традицияларни бирёқлама—тўғридан-тўғри ўрганиш оқибати деб талқин этиш ҳоллари ҳамон учраб қолаётир. Шу хил камчиликларни рўкач қилиб, умуман қиёсий ўрганиш практикасини рад этиш ҳолларига ҳам дуч келаётирмиз. Чунончи, шоир Шукрулло «Бағри кенглик ва талабчанлик хусусида» мақоласида («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1983 йил 18 февраль) қиёсий ўрганиш «адабиётимиз ёки адибларимиз ижодининг ривожига бирор манфаат келтирадими?» деган савол қўяди ва ўзи «Йўқ!» дея қатъий жавоб қилади. Бизнингча, масалани бу хилда қўйиш тўғри эмас. Оқилона қиёсий таҳлил ҳар бир миллий адабиёт ривожига ҳам, алоҳида ижодкор тақдирига ҳам фойда, манфаат келтириши турган гап.

Ижодий таъсир бу —ўзгалар, улкан санъаткорлар тажрибасини бефарқ суратда ўзлаштириш, уларга тақлид қилиш эмас; тақлидчилик адабиёт учун заволдир; ўзгаларнинг таъсири фақат янги, кутилмаган ориги-

нал бадний кашфиётларнинг туғилишига, новаторона изланишларга туртки бўлган тақдирдагина ўзини оқлайди. Кейинги йилларда бизда Ч. Айтматов, В. Шукшин ижодининг бевосита таъсири остида уларга тақлидан битилган бир талай асарлар пайдо бўлди, лекин улар адабиётимизда сезиларли из қолдирмади. Айни пайтда бизда замонамизнинг улкан санъаткорлари тажрибасига ижодий ёндашиш, ҳаттоки улар билан дадил мусобақа, мунозара қилиш йўлидан бораётган адиблар ҳам бор. Чунончи, Темур Пўлатов ижоди такомилида шу ҳолни кузатиш мумкин. «Мен учун ижодда энг муҳими ички мунозара,— дейди у танқидчи Лев Аннинский билан суҳбатда.— Бу сенга тематик, географик, тил жиҳатидан яқин бўлган бирор ёзувчи билан пинҳона, «осойишта» мунозара. Масалан, Чингиз Айтматовни олайлик. Ижодий тажрибаси ҳамда ёшига кўра у менга устоз бўлиши мумкин. Бироқ мен ҳар гал унинг янги асарини ўқиганимда ўзимга: мен буни бошқача ёзар эдим (йўқ, ундан яхшироқ демоқчи эмасман!), сюжетни ўзгачароқ давом эттирган, бошқачароқ тасвир манерасини танлаган бўлардим, дейман. Бу соғлом, ижодий мунозара ишда менга ёрдам беради..» («Литературное обозрение», 1983, № 4, 23-бет). Шундай гапни бошқа кўпгина пешқадам адибларимиз ҳам айтиши мумкин. Айни шундай йўлдан борган адибларгина ижодда оригинал кашфиётлар ярата олади.

Бундан чиқадиган хулоса шуки, социалистик реализм адабиётида умумийлик билан бирга хусусийлик проблемаси ҳам ниҳоятда муҳим аҳамият касб этади. Қиёсий таҳлил

пайтида муштарак жиҳатларини аниқлаш билан баробар миллий адабиётлардаги ўзига хос томонларни, санъаткорнинг ижодий индивидуаллигини очиш энг жиддий муаммолардан бири бўлиб қолади. Афсус билан шунни қайд этиш лозимки, Зулфия, Асқад Мухтор, Шукрулло, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Омон Матжон, Барот Бойқобилов, Муҳаммад Али, Рауф Парфи сингари забардаст шоирларимизнинг, Саид Аҳмад, Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, Темур Пўлатов, Ўткир Ҳошимов, Худойберди Тўхтабоев сингари адибларимиз қаламига мансуб Иттифоқ жамоатчилиги эътиборини қозонган, кўпгина жаҳон тилларига таржима қилинган қисса ва романларнинг бугунги улкан адабий жараён билан муштарак томонлари ҳам, шунингдек, шоир ва носирларимиз ижодининг оригинал қиммати, социалистик реализмга қўшаётган ҳиссаси, янгилиги ҳам танқидчиликда етарли кашф этилган, бор овоз билан айтилган эмас.

Ниҳоят, қиёсий таҳлил миллий адабиётдаги заиф томонларни, адабиёт ривожига монелик қилаётган қусурларни аниқлашга ҳам ёрдам беради. Сўнгги йилларда қардошларимиз адабиётида яратилиб Иттифоқ ва жаҳон бадий тафаккури ривожига чуқур из қолдирган, бадий тараққиётда олға ташланган қадам саналган «Йўл танлаш», «Асрга татигулик кун», «Абадият қонуни», «Дата Туташхна» сингари асарлар билан қиёслаганда биздаги талай қисса, романларнинг республика доирасидан нари чиқолмай, кенг қулоч отолмай қолаётганлиги сири аён бўлади, яъни буларда тилга олинган асар-

ларга хос оригинал, чуқур ҳис этилган салмоқдор концепция, теран фалсафий мушоҳадакорлик, ҳаёт ҳақиқатига кутилмаган янги томонлардан ёндашиш, чуқур социал таҳлил, дадил новаторона бадний-шаклий изланишлар етишмайди.

Социалистик реализм адабиётида ҳаёт ҳақиқатига ёндашиш, уни ифода ва талқин этиш йўллари, шакллари хилма-хил эканлиги ҳақида кўп гапирдик, аммо социалистик реализмнинг қатъий талаблари ҳам бор, реализмда бўлгани каби социалистик реализмда ҳам ҳаёт ҳақиқатининг социал моҳиятини очиб бериш ўзгармас талаб бўлиб қолди, социалистик реализм ҳодиса моҳиятини коммунистик партиявийлик позициясида туриб ёритиш, таҳлил этишни тақозо этади. Кейинги йилларда асарлардаги тасвир ва таҳлил донрасининг кенгайиб бораётганлиги, социал масалалар билан бир қаторда, социал-психологик, манший, маънавий-ахлоқий, социал-биологик ҳодисаларнинг ҳам қаламга олинаётганлиги умуман ижобий ҳодиса; бир қанча асарларда, хусусан ёшларнинг роман ва қиссаларида халқ ҳаётининг авваллари эътибордан четда қолиб келган томонлари, этник қатламлари, урф-одатларнинг тасвир доирасига тортилиши мақбул ташаббус; бироқ, айрим асарларда манший, этник характердаги лавҳалар, удумлар тасвирида уларнинг социал томонига етарли эътибор бермаслик, мураккаб ҳодисалар, чигал табиатли персонажлар талқинида ёзувчи позициясининг мужмал бўлиб қолиши ҳоллари ҳам содир бўлаётир. Реалистик асарнинг кучи оқибат-натижада социал таҳлилнинг изчиллиги ва теранлиги билан белгиланишини ҳеч

қачон эсдан чиқармаслик зарур. Ёшлар ижодига бағишланган кейинги баҳслар пайтида айрим танқидчиларнинг социал анализни кучайтиришга қаратилган ҳақли талаблари баъзи ёзувчилар томонидан шубҳа ва киноя остига олинди. Чунончи, ёзувчи Тоҳир Малик «Юрак зарби» мақоласида («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1983 йил, 22 апрель) танқидчи Н. Худойбергановнинг «Суварак» (Н. Аминов) қиссаси муносабати билан айтган асарда маразлар ҳаққоний фош қилинадию, бироқ уларнинг ижтимоий илдизлари, сабаблари етарли даражада тадқиқ этилмайди, деган фикрига эътироз билдириб: «Н. Худойберганов талаби билан «илдиз» очилса, асар қимматини йўқотиши мумкин», дейди. Сўнгра пичинг-кинояга ўтиб: «Дарахтнинг илдизи яланғочлаб қўйилса нима бўлади? Бадий асарда ҳам илдиз ўз жойида бўлгани маъқул. Зийрак ўқувчи дарахтнинг ер устида савлат тўкиб туриши илдизга боғлиқ эканини сезади», деб ёзади. Танқидчининг ҳаққоний талабини бундай юзаки шарҳлаш реализм принципларини менсимасликдан бошқа гап эмас.

Социалистик реализм адабиётидаги ранг-барангликни, ғоят хилма-хил майлларни туташтириб турадиган, уни маълум системага соладиган ва унга динамик тус бахш этадиган, ҳаракатга келтирадиган куч бу — ижодкорнинг социал аниқ позициясидир, ҳар қандай асарда, ҳар қандай жанрда, унинг барча компонентларида хилма-хил шаклда иштирок этадиган автор нигоҳи ва образидир.

ҚПСС Марказий Комитетининг Июнь

пленида идеологик, илмий-назарий соҳа-
даги ишлар ҳозирги ҳаёт билан мустаҳкам
боғланган ва олға қараб бориш йўлини кўр-
сатишга қаратилган чуқур ғоялар билан
суғорилган тақдирдагина яхши самара бери-
ши мумкинлиги таъкидланади. Социалистик
реализм назариясини ҳам аynи шу йўлдан
бориб янада ривожлантириш мумкин.

ИЗЛАНИШЛАР ҚАНДАЙ КЕЧАЁТИР ВА БАҲОЛАНАЁТИР?

Адабиётдаги ғоявий-бадний, шаклий изланишлар ҳам донм мураккаб, зиддиятли силсилалар ичида кечади. Шунинг учун ҳам уларнинг туб моҳиятини тўғри англаб етиш, одилона баҳолаш, самарали, истиқболи порлоқ изланишлар билан ўткинчи экспериментларни бир-биридан фарқлаш хийла мушкул. Баъзан сўз санъати ривожда чуқур ички ўзгаришлар, янгича тенденциялар ўз вақтида пайқаб олинмаслиги, эътибордан четда қолиши, етарли баҳоланмаслиги ёки улар мавжуд андазаларга тўғри келмагани учун қабул қилинмаслиги, гоҳо шахсий майллар туфайли кескин рад этилиши ҳам мумкин. Бундай ҳоллар адабиёт тарихида кўп марта содир бўлган. Ҳозир ҳам қисман шундай ҳолларга дуч келмоқдамиз.

Бугунги кўп миллатли совет адабиётидаги ижодий жараён, ундаги шаклий изланишлар аҳволи хусусида ғоят зиддиятли қарашлар мавжуд. Социалистик реализм назарияси ва тажрибаси ҳақида «Вопросы литературы», «Литературное обозрение», «Литературная учеба», «Литературная газета» саҳифаларида олиб борилган дискуссиялар пайтида очиқ система принципи асосида ривожланаётган

бу адабиётнинг поэтик арсенали тобора хилма-хил тажрибалар, янги шакллар билан бойиб бораётганлиги мамнуният билан қайта-қайта таъкидланди. Бир қатор танқидчи ва ёзувчиларни эса бу борадаги аҳвол асло қаноатлантирмаётир. Бундан бир неча йил бурун таниқли танқидчилардан А. Бочаров билан Е. Сидоров деярли бир пайтда адабиётимиз шаклида ҳорғинлик мавжудлигини айтган эдилар¹. Яқинда атоқли адабиётшунос, ёзувчи Виктор Шкловский шундай деб ёзди: «Ҳозир бизда ким ҳаммадан яхшироқ ёзпти — билмайман. Аммо шуни яхши биламанки, ҳозиргидан бошқача ёзмоқ даркор. Шундай ёзиш керакки, уни секин, ҳайратга тушиб, тўхтаб-тўхтаб ўқисинлар. Даврнинг ўзи янгича тафаккурни, янгича нигоҳни, ҳаётни янгича идрок этиш-тушунишни тақозо этмоқда»².

Айни шундай кайфият-қарашларни бугунги ўзбек адабиётида, ёзувчи ва танқидчиларимизнинг ҳозирги адабий жараёнга оид мақолаларида ҳам кузатиш мумкин. Ёзувчи Одил Ёқубов танқидчи Алексей Кондратович билан суҳбатда («Литературная газета», 1984 йил, 1 февраль) ҳозирги ўзбек адабиёти шакл жиҳатидан алоҳида бир дадиллик кўрсата олмаётганлигини айтади ва бундан афсусланади. «Ёшлик» журналининг «Ижтимоийлик — гражданлик — бадният» мавзuida давра гурунгида (1983, № 12) ёш

¹ Қаранг: Е. Сидоров. Время, писатель, стиль. М., СП, 1983. стр. 299.

² В. Шкловский. «Надо писать так, чтобы читали медленно...» «Литературная газета», 1983, №34.

ёзувчи Олим Отахонов ҳам айни шундай фикрни илгари суради, бунда у кўпроқ прозани назарда тутди; прозамиздаги муайян ютуқларни эътироф этгани ҳолда йирик-йирик ижтимоий масалалар, янги куннинг янги муаммоларига қўл ураётган бизнинг прозамиз ҳамон эски шакл, анъанавий услублар доирасида қолаётганлигидан ўкинади. «Бу соҳада кескин бурилишлар ясалмади, — дейди у. — Дунё ўзгарди, одамларнинг дунёга муносабатлари ўзгарди, ўзаро муносабатлари, яшаш тарзи янгиланган бўлса ҳамки, бизнинг прозамиз ҳамон маълум қаҳрамонлар билан яшамоқда. Нега? Сабаби нимада? Нема бизда дадил изланишлар, экспериментлар йўқ ҳисоби? Нима учун битта-яримта ёшларнинг шу маънодаги изланишлари қўллаб-қувватланмайди? Минг қилсин, янгилликка интилиш, янгиллик яратишга хоҳишнинг ўзи қувонч-ку! Негадир, янгича шаклий изланишларга бизда айрича шубҳа билан қарашади...» Ёш қаламкаш ўз фикрини давом эттириб дейди: «Прозамизда Мурод Муҳаммад Дўст, Тоғай Мурод қиссаларидан бошқа изланиш оз. Мен тўғри тушунишларингизни истардим: кучли асарларимиз бор. Иттифоқ миқёсидаги роман, қиссалар мавжуд. Аммо мен, адабий эксперимент борасида жуда камбағалмиз, демоқчиман...»

Орзуга айб йўқ, дейдилар. Эришилган ютуқлар билан хотиржам бўлиб қолмаслик, адабиётимизни янада баркамол, шаклан бой, ранг-баранг ҳолда кўришга иштиёқмандлик ҳам тараққиётнинг гарови. Айни пайтда адабиётимиздаги мавжуд ижодий изланишларни, катта-кичик бадиий кашфиётларни ўз вақтида

пайқаш, эътироф этиш, эъзозлаш, қўллаб-қувватлаш ҳам адабий прогресснинг муҳим омили. Мен адабиётимизнинг шаклида ҳорғинлик мавжуд, сўз санъати шакл жиҳатидан даврдан орқада, ўзбек адабиётида дадил изланишлар йўқ, прозамиз ҳамон эски шакл, анъанавий услублар доирасида қолаётир деган қарашларга асло қўшила олмайман. Ю. Бондаревнинг «Йўл бошида», Ч. Айтматовнинг «Асрга татиғулик кун», Ч. Амирежибининг «Дата Туташхиа» романлари, Е. Евтушенко, А. Вознесенский, Э. Межелайтис, Ю. Марцинкявичюс, У. Сулаймон каби шоирларнинг шеър ва поэмалари фақат ғоявий проблематикаси эмас, шакли жиҳатидан ҳам ўзига хос кашфиёт-ку, ахир! Бу тур асарларда худди ўша В. Шкловский орзу қилган фазилатлар мавжуд, улар тафаккур ва ифода тарзи, ҳаётни идрок этиш-тушуниш йўсини жиҳатидан янгича, ўзига хос, уларни секин, ҳайратга тушиб, тўхтаб-тўхтаб ўқийсан киши. Худди шунингдек, 70—80 йиллар ўзбек шеъриятининг энг яхши намуналари ўзининг поэтик арсенали жиҳатидан аввалги давр шеъриятидан фарқ қилади; шеъриятдаги изланиш фақат ёшлар ижоди-гагина хос эмас; Зулфия, Асқад Мухтор, Шукрулло, Шухрат, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Барот Бойқобилов, Муҳаммад Али сингари таниқли шоирларимиз ҳам бугун ўн-ўн беш йил аввалгига кўра ўзгача-роқ фикрлайдиган, ҳаётни янгича идрок қиладиган, фикр-туйғуларини ўзгача шаклларда ифода этадиган бўлиб қолдилар. Ҳалима Худойбердиева ҳеч кимникига ўхшамайдиган оҳанг-шаклларда куйламоқда...

Абдуқаҳҳор Иброҳимов ўзбек драматургияси шаклига кўпгина «тахрир»лар киритди... Эҳтимол, прозамиздаги изланишлар кўпмиллатли совет ва жаҳон тараққийпарвар адабиётни ютуқлари чўққисидан туриб қаралса, камтарона туюлар, аммо бугунги ўзбек насрида ҳам бутуниттифоқ ва жаҳон адабиётидаги жараёнлар билан муштарак жиҳатлар йўқ эмас. Айниқса, Асқад Мухтор, Одил Ёқубов, Темур Пўлатов, Шукур Холмирзаев, Тоҳир Малик, Мурод Муҳаммад Дўст, Тоғай Мурод асарларида бу нарсаяққол кўзгаташланмоқда. Пиримқул Қодиров, Ўткир Ҳошимов, Худойберди Тўхтабоев сингарисиртдан қараганда традицион туюлган адибларнинг роман ва қиссалари поэтикасида ҳам талай янги хусусиятлар борки, минг афсус, булар ҳали адабиётшуносликда тўлалигича кашф этилган, етарли баҳосини олган эмас.

Олим Отахоновнинг бизда ёшларнинг изланишлари қўллаб-қувватланмайди, янгича шаклий изланишларга бизда айрича шубҳа билан қарашади, деган мулоҳазалари ҳам, менингча, ўринсиз, бирёқлама ҳукм. Аслида бизда ижодий, жумладан, шаклий изланишлар теварагида қизгин баҳс-мулоҳазалар кетаётир, бу борада хилма-хил қарашлар мавжуд дейилса тўғрироқ бўларди. Янгича шаклий изланишларга шубҳа остида танқидий қаровчилар билан баробар уларни астойдил қўллаб-қувватловчилар ҳам кўп. Бу табиий ҳол. Бир қатор ёзувчи ва танқидчилар адабиётни традициялар доирасидаривожланишини хуш кўрадилар. Чунончи ёзувчи Саид Аҳмад «Ўзбекистон адабиёти ва

санъати» газетаси анкетаси саволларига берган жавобнда (1983 йил 1 июль) тўғридан-тўғри: «Прозада форма ўзгаришини ис-тамайман. Мен учун Тургенев, Чехов, Толстой, Шолохов, Қодирий формаси жуда маъқул», — деб ёзади. Сўнгра ҳозирги ёшларда ғарбдаги мода асарларга эргашиш кайфияти учраб қолаётганлигидан койинади. Шоир Омон Матжон биз билан суҳбатда: «Шеър-иятимизни шакл жиҳатидан янада бойроқ кўришни орзу қиляпсиз. Лекин Ҳамид Олимжон, Ойбек, Ғафур Ғулом анъаналари, шеър-нинг улар камолотга етказган шакллари яна кўп вақтлар етакчилик қилишига имоним комил», — дейди. Шоир Шукрулло ҳам анъа-навий шаклларга мойил, шеърда мазмуннинг аниқлиги, вазннинг равонлигини ёқтиради; ёшларнинг изланишларидаги мураккабликни, ўзига хос фикрлаш тарзини хуш кўрмайди, конкрет далилларга кўчиб ёзади: «Ҳозирги ўзбек шеър-иятида мавҳумий шеърлар кети-дан бораётган шоирлардан бири Муҳаммад Солиҳ. Муҳаммад Солиҳ ҳозирги ўзбек шеър-иятида фикр доираси кенг, ниҳоятда ўзига хос, оригинал шоирлардан. Лекин у баъзан шу қадар оригиналликка берилиб кетадики, на шаклни ва на ундаги мазмунни аниқ англай оласан киши...» «Мен бир нарсага ҳайронман, — деб давом этади у. — Киши тушуниши мушкул, аниқ маъно чиқариши қийин, имо-ишорали шеърларни ёзишнинг нима зарурати бор? Бу фикрни очиқ айтмай, яшириб айтишдан эмасмикин?

Наҳотки, маъносизлик оригиналликка кирса? Тил қанча бузилса, сўзлар қанчалик ўринсиз ишлатилса, маъно англаш қанчалик

мушқул, мантиқсиз бўлса, янгиликми? Бу шоирларни меҳнат қилишдан совутмасмикин, снгил йўлга бошламасмикан?»¹

Шуниси қизиқки, прозада шакл ўзгаришини истамайман, мен учун Тургенев, Чехов, Толстой, Қодирий формаси жуда маъқул, деб ёзган Саид Аҳмаднинг ўзи амалийётда, ижодда ўзгача йўлдан бораётми, унинг «Уфқ» романи ҳам, «Келинлар қўзғолони» комедияси ҳам, талай лирик ва юмористик ҳикоялари ҳам фикр ва ифода тарзи жиҳатидан ўзи хуш кўрган адиблар ижодидан анча фарқ қилади. Шеърнинг Ҳ. Олимжон, Ойбек, Ғ. Ғулом камолотга етказган шакллар имкониятларига катта умид боғлаган О. Матжоннинг шеърлари шакл жиҳатидан бошқатроқ. Ҳозирги ёш шоирларнинг шакл бобидаги изланишларига келсак, улар бўш жойда бирданига пайдо бўлиб қолаётгани йўқ, уларнинг машқлари фақат ғарб адабиётига эргашиш оқибати эмас; улар ижод этаётган сарбаст, мансур шеърлар, ҳаётни мураккаб ассоциациялар йўли билан идрок этиш илди-зи аввало ўзимиздаги 20—30-йиллар шеъриятидаги изланишларга, жумладан, Ойбек, Миртемир тажрибаларига бориб тақалмайдими? Мен аминманки, Рауф Парфи, Муҳаммад Солиҳ шеърияти Асқад Мухтор бошлаган бармоқ билан сарбастнинг ўзаро қўшилиб-чатишувидан вужудга келган янги шаклнинг давомидир, янги тажрибалар, янгича оригинал идрок, мушоҳада, оҳанглар билан

¹ Ш у к р у л л о. Шеърятда ҳаёт ва инсон нафаси. «Ўзбекистон адабиети ва санъати», 1984 йил 24 февраль.

бойитилган кўринишидир. Албатта Рауф Парфи, Муҳаммад Солиҳ шеърий тафаккурида, Одил Ёқубов ибораси билан айтганда, бутуниттифоқ ва жаҳон адабиётидан эсаётган шабадалар таъсири бор, лекин буни ўта бўрттириб кўрсатиш ўринсиз. Ёш ёзувчи Нодир Норматов «Шеърият — халқ табиати ифодаси» мақоласида «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1983 йил, 2 сентябрь) Муҳаммад Солиҳ шеърларини бус-бутун миллий заминдан ажратиб жаҳон шеъриятидаги турли оқимлар таъсирида туғилган деб атайди. «Шоир,— деб ёзади у,— турли халқлар хазиналарини ўз ичига олган жаҳон шеърияти эшикларини бирма-бир очиб кўради. Шубҳасиз, бу жуда керакли изланиш. Лекин шоир бу эшикларда меҳмон бўлиб қайтиши, эндиликда ўзининг халқи табиатига яқин шеърият биносини қурмоғи лозим».

Шоир изланишларининг ожиз томонлари, кам-кўстлари ҳақида гапириш мумкин, аммо шоирни бошқача ёзишга — бошқача шеърият биносини яратишга даъват этиш, бу борада унга кўрсатма бериш одобдан эмас. Бунинг устига Муҳаммад Солиҳ изланишларини миллий заминдан тамомла ажратиб қараш ҳам ҳақиқатдан йироқ...

Шу хилдаги танқидий қарашлар билан баробар матбуотимизда янгиликка мойил ёзувчи, шоирларимизнинг изланишларини астойдил қўллаб-қувватловчи, уларнинг ютуқларини кўз-кўз қилувчи мақолалар узлуксиз босилиб турибди. Бу ўринда лоақал Озод Шарафиддинов, Иброҳим Ҳаққулов ва Аҳмад Аъзамовларнинг «Гулистон», «Ёшлик», «Ўзбекистон адабиёти ва санъати»даги

қатор чиқишларини, хусусан Асқад Мухторнинг «Шеър — шоирнинг ижтимоий виждони» («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1984 йил 20 январь), Эркин Воҳидовнинг «Шеърят изланишда яшайди» («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1984 йил, 2 март) мақолаларини эслатиб ўтиш кифоя қилар деб ўйлайман. Асқад Мухтор билан Эркин Воҳидов мақолалари ижодкор шахсига, изланишларига теран ва ҳурмат, билимдонлик ва талабчанлик билан муносабатда бўлишнинг яхши намуналаридир; Асқад Мухтор мақоласини Рауф Парфи, Эркин Воҳидов мақоласини эса Муҳаммад Солиҳ устида кетган қизгин баҳсларга муайян яқун деб ҳисоблаш мумкин. Мақола авторлари бу икки ўзига хос шоирлар ижодий қиёфаларини ҳаққоний гавдалантириб берганлар, улар эришган ва эришаётган ютуқларни ҳам, йўлда дуч келаётган қийинчиликларни ҳам улкан адабий жараён фонидида рўй-рост кўрсатганлар.

Мамнуният билан шуни қайд этиш керакки, икки-уч адибни мустасно этганда турли авлодга мансуб барча ёзувчиларимизда ижодий изланишларга иштиёқмандлик ва ташналик кайфияти устивор. Ҳатто прозада форма ўзгаришини истамаган, ҳозирги ёшларда учраётган ғарбдаги мода асарларга эргашиш ҳолларидан нолиган Саид Аҳмад ҳам беихтиёр: «Изланишларнинг бўлгани, албатта, яхши. Излайверсак, ахир бир кун қидирганимизни топамиз-да!»— деб ёзади. Шоир Эркин Воҳидов адибларнинг, жумладан ёшларнинг ижодий изланишларига нохуш ва нописанд муносабат маънавий жиҳатдан қарилик, қолоқлик аломати деб билади. Унинг-

ча, қариллик сочга биринчи оқ тушган кун
ёки ёшинг элликка тўлган кун ва ёки наби-
ра кўрган кунинг бошланмайди, қариллик
ёшларнинг хатти-ҳаракатига, бинобарин из-
ланишларига ғашинг кела бошлаган вақтда
бошланади... («Ўзбекистон адабиёти ва санъ-
ати», 1984 йил, 2 март). Одил Ёқубов: «Бор-
дию ёзувчи янги шакл излаётган ва нима-
ларгадир эришаётган бўлса, шахсан мен, бу
ёзувчининг изланиши қайси йўналишда бўл-
масин, унга ҳалақит беришга қаршиман»,
«ёзувчи ўз йўлини шаклдан ҳам, шаклий
изланишлардан ҳам топиб кетишга ҳақли»,
«мен адабиётда ҳамма нарса бўлишга та-
рафдорман», «мен ҳар қандай изланишларга
тарafdорман», дейди. Мирмуҳсин халқчил
асарлар яратишга қаратилган изланишларни
оқлайди: «Изланиш, ўзгарниш яхши, аммо бу
ишлар халққа ёқадиган санъат асарлари
яратилишига омил бўлиши керак» («Ўзбекис-
тон адабиёти ва санъати», 1983 йил, 3 июнь).
Асқад Мухторни эса кўпроқ изланишларнинг
самараси — ижтимоий пафоси қизиқтиради:
«Ҳозир адабиётнинг энг зарур хусусияти —
унинг халқаро ижтимоий таъсир кучидир.
Жаҳон адабий жараёнида мана шунга қара-
тилган барча янги изланишлар мени жуда
қизиқтиради» («Ўзбекистон адабиёти ва
санъати», 1983 йил, 13 май).

Биламиз, ижодкор халқни услубий-шаклий
изланишларга муносабатда кўпроқ ўзининг
шахсий майлларига, тажриба ва принцип-
ларига таяниб иш кўради, ўз эътиқодига
мос келмайдиган шаклларни ҳар доим ҳам
тан олгиси келавермайди. Шундай фактларни
қисман юқорида эслатиб ўтдик. Агар ижод-

кор адабий жараёнга баҳо беришда ўзининг шахсий майлларидан юқори кўтарилиб, сўз санъати ривож қонуниятларидан келиб чиқиб иш тутса, бу энди нур устига аъло нур! Эркин Воҳидов шакл бобида асосан анъанавий йўллардан бораётган шонр, у традицион аруз, бармоқ вазнлари доирасида замон руҳини, замондошларимиз кайфиятини муваффақият билан ифода этиб келаётир. Ана шундай ижодкорнинг шакл жиҳатидан тамомла ўзгача йўлдан кетаётган Муҳаммад Солиҳни ҳимоя қилиб чиқиши кишини ғоят қувонтиради. Ёки, аксинча, Мурод Муҳаммад Дўст насримизга янгича ифода тарзини олиб киришга астойдил интилаётган ёшлардан. Шундай бўлишига қарамай, унинг анъаналарга ҳурмат ва эътиқоди баланд. «Биз ёш қаламкашлар, — дейди у, — ўзимизча изланган бўлиб, анча-мунча текису нотекис йўлларга кириб кўряпмиз. Энди, сал-пал суягимиз қотиб англаяпмизки, ўша ўзимизнинг эски, синалган йўсиндан жуда узоқлашиб кетса ҳам бўлмас экан. Услубий изланишлар бўлмоғи шарт, лекин сўзлаш тарзида биз ёшларга Қодирий мактаби ҳали кўп замонларгача намуна бўлиб қолиши тайин»¹.

Шу тариқа шаклий-услубий изланишларга бағри кенглик, ҳурмат-эҳтиром ва эътибор билан ёндашиш ижодга ленинча партиявий муносабатнинг бир кўринишидир. КПСС Марказий Комитети 1983 йил Июнь пленумида таъкидланганидек, партия талантларга, санъаткорларнинг ижодий изланишларига

¹ Мурод Муҳаммад Дўст. Иброт. «Шарқ юлдузи, 1984, № 4. 167-бет.

ҳурмат билан қараб уларни ардоқламоқда, маданиятни бойнатадиган, меҳнаткашларни социализм нормалари ва принциплари руҳида тарбиялашга ёрдам берадиган нарсаларнинг ҳаммасини қўллаб-қувватламоқда.

* * *

Биз шаклий-услубий изланишлар хусусидаги баҳслар, кўпроқ адибларимизнинг бу масалага қарашлари устида тўхталдик. Хўш, шаклий изланишлар, янгиланиш, ўзгаришларнинг ўзи қандай кечяпти? Улар адабий танқидчиликда, адабиётшуносликда қай йўсинда, қайси аспектда, қандай даражада ўрганиляпти? Янгиликлар қаердан қидириляпти?

Бу хил саволларга жавобни ҳам аввало адибларнинг ўзларидан эшитайлик. (Бу ерда биз бошқа адабий тур ва жанрларни қўйиб туриб прозадаги, аниқроғи қисса ва романларимиз поэтикасидаги жараёнлар, улар тевааридаги баҳс-мунозаралар билан чекланамиз.) Одил Ёқубов «Литературная газета»даги суҳбатда сўнгги пайтларда бизда ҳам унча-мунча янги шакллар излашга майл сезган ёзувчиларнинг асарлари ҳақида сўз очиб, бу борада Шукруллонинг ривоятлар, ҳикоятлар, афсоналар асосига қурилган «Жавоҳирот сандиги» китобини, Асқад Мухтор, Темур Пўлатов асарларини тилга олади. Ёзувчи Асқад Мухтор шаклдаги янгиланишларни аввало асарларнинг композициясида кўради. У ёзади: «Эътибор берсангиз, ҳозир композицион жиҳатдан «кўп қаватли» романлар

мумкин бўлмаган эски поэзия воситалари билан чизиб берилади»¹.

Шунга яқин фикрларни гоҳо бугунги кунда ҳам эшитиб қоламиз. Атоқли адабиёт-шунос Матёқуб Қўшжонов Абдулла Қодирий ҳақидаги мазмундор мақоласида адиб романларида учрайдиган эртақ ва дostonларга хос фавқулодда ҳолатлар ифодасини реализм нуқтаназаридан шундай изоҳлайди: «Ўтган кунлар» ва «Меҳробдан чаён» яратилган пайтларида ҳали ўзбек прозаси унча тараққий этмаган бўлиб, адиб халқ оғзаки ижоди анъаналаридан кўпроқ фойдаланар, шу асосда китобхон дилига йўл топишга интилар эди...» («Шарқ юлдузи», 1984, № 4, 163-бет.)

Табиий савол ва эътирозлар туғилади: Қодирий ҳали проза унча тараққий этмагани учун халқ оғзаки анъаналаридан кўпроқ фойдаланган бўлса, реалистик проза катта тажрибалар тўплаган ҳозирги кунда адибларимизнинг фольклор традицияларига кенг ва дадил мурожаат этишларини қандай изоҳлаш мумкин? Ҳозирги замон драмаси фақат реалистик воситалар билангина чекланиши шартмикин? Эски поэзия воситалари реализм учун бегона, қўлланиши мумкин бўлмаган бисотми? Замондошимизнинг маънавий дунёсини эски традицион воситалар билан теран таҳлил этиб берган ажойиб реалистик асарлар яратилганми-ку! Эҳтимол, «Бухоро жаллодлари» повестида камчиликлар бордир, лекин бунинг учун «қадим адабиёт таъсири», «Чор дарвеш» каби асарлар

¹ Иззат Султон. Уша асар, 402-бет.

приёмлари айбдор эмас, яқин ўтмишда ҳам, ҳозирги кунда ҳам «Чор дарвеш» типдаги асарлар приёмини моҳирона қўллаб юксак реалистик дурдоналар яратган адиблар кўп топилди.

Ўз-ўзидан равшанки, классик адабиёт, фольклор анъаналари таъсирини реалистик прозанинг илк босқичига олиб бориб тақаш ҳам, классик адабиёт ва фольклор воситаларини реализм билан сиғиша олмайдиган, реализмни эгаллашга монелик қиладиган ҳодиса деб ҳисоблаш ҳам бир ёқламаликдир. Бу хил қарашлар ҳақли равишда танқидга учраган. Аммо кейинги пайтларда бошқа хил бирёқламаликка дуч келмоқдамиз. Адабий тажрибада қадим адабиёт, оғзаки ижод тажрибаларига, адабий воситаларига мурожаат мода тусини олмоқда; асарни ривоят, ҳикоят, афсоналар асосига қуриш, керак бўлмаган ўринларда ҳам афсона, ривоятларни қистириб ўтиш кенг расм бўлиб бормоқда; танқидчиликда эса қаерда ривоят, ҳикоят, афсона ёки фавқулодда шартли элементлар учраса, буни янгиликка йўйиш, шаклий-услубий изланиш деб аташ мавжудки, бу ҳол муайян ташвиш туғдирмоқда.

Социалистик реализмга очиқ система деб қараш, унинг бағри ғоят хилма-хил шакллар, баъдий услубий изланишлар учун кенг очиқ эканлигини аътироф ва тасдиқ этиш сўнгги йиллар адабиётшунослигининг жиддий ютуғи бўлди. Ҳозирги кунда ҳам гоҳо бу илгор методга эскича тор қараш инерцияси учраб туради. Лекин бу ҳол эндиликда унчалик хатарли эмас. Менингча, ҳозирги пайтда бошқа бир ҳол жиддий муаммо бўлиб қолаё-

тир. Социалистик реализмининг поэтик арсенали ниҳоятда бой, ранг-баранг эканлиги эътироф этилаётину бу метод майдонидаги хилма-хил шаклий-услубий изланишлар кўпчилик томонидан қўллаб-қувватланаётину, бу хил изланишларнинг самараси — оқибат натижаси кўпинча эътибордан четда қолаётир. Хўш, мавжуд шаклий услубий изланишлар социалистик реализм адабиётига нималар берди — бу масала ҳали керагича ёритилаётгани йўқ. Ҳар қандай ижодий изланиш, услуб ва жанрдаги янгилик оқибат натижада адабиётнинг бош предмети — инсонни янги томондан кашф этишга, оригинал, чуқур ҳис этилган салмоқдор концепцияларни кўтариб чиқишга, ҳаёт ҳақиқатини тадқиқ қилишга, унинг туб моҳиятини очишга қаратилган, ўқувчини ҳайрат ва ҳаяжонга сола олган, ўйга толдирилган, фаолликка ундаган тақдирдагина ўзини оқлайди; фақат шундагина у социалистик реализм бисотини бойната олади, унга муносиб ҳисса бўлиб қўшилади.

Одил Ёқубов Шукруллонинг «Жавоҳирот сандиғи» китобини ривоятлар, ҳикоятлар, афсоналар асосига қурилгани учун бутуниттифоқ ва жаҳон адабиётидаги шу тур изланишлар сафига қўшади, танқидчи Б. Назаров эса композицион қурилиш, шакли ва услуби жиҳатидан «Жавоҳирот сандиғи» ўзбек прозасида янгилик деб атайди, уни Саъдийнинг «Бўстон» ва «Гулистон», Расул Гамзатовнинг «Догистоним» асарлари билан қиёслайди; «Жавоҳирот сандиғи» муаллифи Саъдий ва Р. Гамзатов тажрибаларини такрорламагани ва уларни ижодий ўзлаштиргани ҳолда ўз гоаявий-бадний концепциясини

яратишга интиланлигини таъкидлайди¹. Адабиётшунос Ғ. Мўминов «Ҳозирги ўзбек прозасида бадний изланишлар» мақоласида Туроб Тўланинг «Етти зора» асарини «жанр ва услуби эътибори билан янги кўринишга эга бўлган халқ ижоди жанрлари ва ёзма адабиётнинг синтезлашган намунаси», «ўзининг услуби, композицион тузилиши билан ўзбек прозасидаги яна бир янги изланишлардан далолат берувчи асар» сифатида баҳолайди².

О. Ёқубов ҳам, Б. Назаров ҳам, Ғ. Мўминов ҳам ташқи аломатларга қараб ҳукм чиқарадилар. Хўш, шаклий изланиш жиҳатидан Иттифоқ ва жаҳон адабиётиндаги энг яхши асарлар қаторига қўшилган, ўзбек прозасида янгилик, янги изланишлардан далолат деб эълон этилган асарларнинг ғоявий-бадий салмоғи, чуқурлиги, кўлами, қиммати, уларда авторлар кашф этган ғоявий-бадий концепциянинг ижтимоий таъсир кучи, ҳаққоний ва ҳаётийлиги қай даражада? «Жавоҳирот сандиғи» Расул Ғамзатов асари сингари китобхонларни ларзага сола олдими? Р. Ғамзатов қўллаган шакл ҳаммадан бурун жамиятимиз тараққиётининг муайян босқичидаги ижтимоий сиёсий, маънавий-ахлоқий муҳитни, ҳаёт ҳақиқатини теран таҳлил этишга қаратилганки, айти шу хусусиятлари билан асар Иттифоқ ва жаҳонда ғоят катта эътибор қозонди. Ёзувчининг ижодий жасорати, бош кашфиёти ана шунда. «Жавоҳирот

¹ Б. Назаров. Меҳр мавжлари, «Шарқ юлдузи», 1984, № 3, 181-бет.

² Қаранг: «Ҳозирги ўзбек адабиётининг миллий ўзига хослиги» тўплами, Т., «Фан», 1984, 67, 73-бетлар.

сандиғи»да шундай жасорат, кашфиёт мавжудми — бу хил саволга О. Ёқубов суҳбатнда ҳам, Б. Назаров тақризида ҳам тайинли жавоб тополмаймиз. Ғ. Мўминов «Етти зогора» қиссасида «Жамиятимизнинг турли тоифадаги кишиларининг ўзаро муносабати фавқулодда ўзгача бир усулда тасвирланади», «Қисса сюжетида асос бўлган воқеалар, хотира ва ривоятлар замида катта бир ғоя ётади», «Асардаги ривоят ва афсоналар ўз ибратли мантиқи билан ёзувчининг катта ғоявий фикрини ифодалашга қаратилгандир», деб даъво қиладию асарнинг ўзидан бундай катта даъволарни тасдиқлайдиган ишонарли далиллар келтира олмайди.

Асқад Мухтор бир оз камтарлик билан «Чинор»даги композицион усулни Айтматов, Шамякин тажрибаларининг ибтидоийроқ шакли деб атайди. Танқидчиликда «Чинор» романи шаклидаги, жумладан композициясидаги янгиликлар хусусида кўп гапирилди, аммо ҳали бу янгиликларнинг ғоявий-бадний қиммати, таъсирчанлиги, «кўп қаватли» композициянинг туб функцияси етарли очиб берилган эмас. Шахсан мен ёзувчи Уткир Ҳошимов билан суҳбатда ҳозирги адабиётда шакл жиҳатидан синтезга интилиш мавжудлиги, жумладан, «Дунёнинг ишлари» асарида хилма-хил тасвир, услуб хусусиятлари, адабий тур, жанр элементларининг қўшилган-чатишган ҳолда келиши, бу жиҳатдан қисса Ғ. Маркес, Ч. Айтматов, В. Астафьев, Н. Думбадзе, А. Мухтор тажрибаларини ёдга тушириш ҳақида гап очган эдим. Аммо мен ҳам қиссада бу йўл қандай наф келтирганлигини кўрсатган, конкрет таҳлил орқали асос-

лаган эмасман. Танқидчи Н. Худойберганов бу жиҳатдан мени койиганида қисман ҳақли эди («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1983 йил, 28 январь.)

Кейинги йилларда адабий жараёндаги шаклий услубий тенденцияларни типологик жиҳатдан ўрганиш бобида муайян ютуқларга эришилди, каттагина тажриба тўпланди. Бир вақтлар реализм, жумладан социалистик реализмнинг ифода тарзи — етакчи услуби ҳақида гап кетганда фақатгина ҳаётни ўз кўринишида тавдалантириш — деталларнинг ҳаққонийлигига асосланган конкрет, изчил реалистик тасвир тушунилар эди; яқин-яқинларда ҳам совет адабиётида мавжуд қудратли романтик ижод типини социалистик реализмдан ташқаридаги ҳодиса, алоҳида мустақил метод деб қаровчилар бор эди. Қўпчилик адабиётшунос олимларнинг кучгайрати билан шу нарса аниқландики, совет адабиётидаги романтик ижод типи алоҳида метод эмас, балки социалистик реализм бағридаги изчил реалистик услубий оқим билан тенг ҳуқуққа, мавқега эга бўлган услубий тенденция экан. Адабий тажриба ва назарий тадқиқотлар шуни кўрсатдики, социалистик реализм адабиётида изчил реалистик, романтик услубий оқимлардан ташқари яна бошқа услубий тенденциялар ҳам мавжуд экан, чунончи, юқоридаги икки услубий оқимдан фарқ қилувчи шартли символик тасвир типи ва ҳар уч услубий оқим хусусиятларини ўзида мужассам этган синтетик ижод типини борлиги назарий жиҳатдан асослаб берилди. Бундай назарий хулосалар социалистик реализм поэтикаси ҳақидаги тасаввуримизни

бойинти, адабий жараёнининг баъзи қонуниятларини, метод ва ёзувчининг ижодий индивидуаллигини, истеъдоднинг йўналиши сингари адабий ҳодисаларни чуқурроқ англаб олиш, алоҳида асарларни тўғри тушуниш ва баҳолашга ёрдам беради

Бошқа фанларда бўлгани сингари адабиёт илмида ҳам қонуниятларни, тенденцияларни тадқиқ этиш, кашф қилиш муҳим вазифа; бироқ тенденцияларни қонунлаштиришга, андазаларга солишга уриниш тараққиётга, ижодий фикрлашга тўсқинлик қилиши мумкин. Социалистик реализм адабиётидаги услубий тенденциялар тадқиқида ҳам кейинги пайтларда қисман шундай ҳол кўзга ташланяпти. Айрим илмий ишларда асарларни сунъий равишда гоҳ у, гоҳ бу услубий йўналишга олиб бориб тақаш, энг ёмони, асарларнинг заифлигини услубий тенденция хусусиятлари, истеъдод йўналишининг ўзига хослиги ниқоби остида оқлашга уриниш рўй бермоқда. Услубий тенденциялар ҳақидаги хулосалар қанчалик аҳамиятли бўлмасин (бу масалаларни ўрганишга мен ҳам қисман ҳисса қўшганман) улар ўзида ҳозирги адабий жараёндаги шаклий-услубий изланишларни тўлалигича акс эттиришга қодир эмас, адабий ҳаёт, адабиётшунослик бу масалаларга янги, кутилмаган томонлардан нигоҳ ташлашни тақозо этмоқда. Худди сўз санъатининг ўзида бўлгани каби ижодий изланишларни тадқиқ этишда ҳам изланишлар, оригинал йўللار қидириш даркор. КПСС Марказий Комитетининг 1983 йил Июнь пленумида таъкидланганидек, ҳаёт бир марта белгилаб қўйилган схемага мувофиқ ривож-

ланмайди, воқеаларнинг кутилмаган бурилишлари содир бўлиб туради, шу сабабли кутилмаган масалалар ҳам келиб чиқади. Ҳозирги адабий жараёнда айнан шундай ҳолларга дуч келямиз, шеъримизда, хусусан Рауф Парфи, Муҳаммад Солиҳ ижодида, А. Иброҳимов драмаларида, О. Ёқубов, Т. Пўлатов, Ҳ. Ҳошимов, Мурод Муҳаммад Дўст, Тоғай Муродларнинг роман ва қиссаларида шундай шаклий-услубий ўзига хосликлар борки, уларни юқоридаги типология асосида изоҳлаш, тушуниш-тушунтириш мушкул, аниқроғи бу шоир, драматург, носирларимизнинг бадий тафаккур тарзи мавжуд шаклий-услубий андазаларга сифмайди.

Фақат услубий тенденцияларни ўрганишда эмас, бошқа бадий компонентлар, чунончи, конфликт проблемасининг типологик тадқиқи ва талқинида ҳам андазабозлик кайфиятларига дуч келаётимиз. Бир неча йилдирки, бизда конфликтнинг икки тури — характерлараро кураш ва руҳий коллизия хили ҳақидаги концепция теварагида баҳс кетади. Бу концепцияни бир қатор адабиётшунослар, хусусан Берднали Имомов зўр бериб ҳимоя қилмоқда. Эътироф этиш керак, Б. Имомов рус адабиётшунослигидаги мавжуд фикрларга таянган ҳолда бадий конфликт муаммосини текшириш, бу борадаги назарий хулосаларни ўзбек адабиёти намуналарига тадбиқ этиш, чунончи ҳаётдаги қарама-қаршилик, яъни социал конфликт билан унинг асардаги ифодаси бўлган бадий конфликт орасидаги тафовутларни аниқлаш борасида анча иш қилди, ўзбек адабиёти намуналарида бадий конфликтнинг икки

кўринишига доир кузатишларини ўртага ташлади. Бундай илмий кузатиш ва хулосалар ўз даврида муайян ижобий аҳамият касб этган эди, албатта. Афсуски, адабиётшунос олим бадний конфликтдек жиддий проблемани янада ижобий ўрганиш, масаланинг янги-янги қирраларини очиш ўрнига нуқул бир ерда депсиниш, ҳадеб бир гапни такрорлаш билан чекланиб қолмоқда; ачинарли жойи шундаки, масалага ёндашишда адабий жараёнинг ўзидан келиб чиқиш ўрнига ҳаракатдаги адабий жараёни ўзи илгари сураётган концепцияга мослаштиришга, андазага солишга уринмоқда. Унинг «Йиллар нафаси» (1983) тўпламига кирган «Ижодий изланишлар ва таҳлил», «Даҳолар давраси» («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1982 йил 5 февраль), «Типологик таҳлил ва конфликт («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1984 йил 13 январь) мақолаларида бу ҳол яққол кўзга ташланади. Адабиётшунос олим аввало ўзи ҳимоя қилаётган концепцияни конфликт ҳақидаги мутлоқ ҳақиқат, ҳамма тан олиши зарур бўлган хулоса деб билади; чунончи, Н. Худойберганов билан мени бу концепцияни менсимасликда айблайди, билимдон ва кенг мулоҳазали танқидчи Воҳид Зоҳидов бу масалага аралашмагани учун афсусланади, Иззат Султоннинг «Адабиёт назарияси» китобида конфликт типлари муаммосини тиниқлаштиришга ўрин ажратилмагани ачинарли ҳол деб ҳисоблайди, ёш танқидчи Ҳамидулла Болтабоев конфликт ҳақидаги мавжуд концепцияга амал қилмагани учун унга хоҳишбозлик — волюнтаризм ёрлиғини ёпиштиради... Бундай йўл оддий илмий этика

нуқтаи назаридан ҳам номатлуб. Улкан адабиётшунос олимлар бадий ижоднинг бирор типини аниқлашга киришганларида, одатда бундай атама — аниқланган тип шартли эканлигини эслатиб ўтадилар. Масалан, М. Бахтиндек атоқли олим Ф. Достоевский ҳақидаги тадқиқотида буюк ёзувчи ижодининг ниҳоятда муҳим, характерли томонини — полифоник хусусиятини кашф этганида — мана шундай жиддий ҳақиқат, унинг атамаси шартли эканлигини айтадики, бундай эътироф бизлар учун ибрат бўлиши керак...

Энди Б. Имомов мутлоқ ҳақиқат деб санаган конфликт ҳақидаги концепциянинг амалиётда тадбиқини кўздан кечирайлик. Адабиётшунос олим конфликтнинг икки типи ҳақида сўзлаганида, биринчиси — характерлараро кураш турини қадимий — традицион, руҳий коллизия турини эса янги, новаторона кашфиёт деб ҳисоблайди; кейинги ишларида масалага бир оз аниқлик киритиб иккинчи тур бизда нисбатан янги эканлигини уқтиradi. Хўш, танқидчи янгилик деб санаган конфликт тури адабиётга қанақа янгилик берди, инсон характерининг, ҳаёт ҳақиқатининг қандай янги жиҳатларини, қанақа ҳаётий зиддиятларни очишга хизмат этди — бу хилдаги саволларга олимнинг ишларида бирорта ҳам тайинли жавоб тополмайсиз. Бу хилдаги принципиал саволларга жавоб қидириш ўрнига танқидчи нуқулгина конфликтнинг икки типи ҳақидаги ҳарашнинг кимлар тан олганию кимлар тан олмаётгани, қайси асарлар конфликтнинг қайси турига мансублиги, қайси асар конфликт классификациясига мос ёки мос эмаслигини

аниқлаш билан банд бўлади. Олимнинг баҳс-мулоҳазаларини ўқиб ҳайратга тушасан киши: наҳотки бугунги адабиётимизда конфликт ҳақидаги муаммо-жумбоқлар шулардан иборат бўлса! Мунаққид тутган андазабозлик йўли адабиётимиздаги конфликтдек мураккаб, кўпқиррали ижодий муаммони ойдинлаштиришга хизмат этаётгани йўқ, балки уни ўта соддалаштириш ва жўнлаштиришга олиб келаётир, олим келтирган фактларга қараб конфликт бобида янгилик ва кашфиёт яратиш ниҳоятда осон кечадиган жўнгина иш экан деган тасаввур туғилади. Мунаққид бир мақоласида Ойбекнинг «Қуёш қораймас», Саид Аҳмаднинг «Уфқ», Асқад Мухторнинг «Давр менинг тақдиримда», Мирмуҳсиннинг «Тунги чақмоқлар», Ўлмас Умарбековнинг «Одам бўлиш қийин», «Оқар сувлар», «Комиссия», «Қиёмат қарз», Иззат Султоннинг «Имон», «Кўрмайин босдим тиканни», Сарвар Азимовнинг «Қонли сароб», Уйғуннинг «Муқаддас бурч», «Парвона», Раҳмат Файзийнинг «Сен етим эмассан», «Ҳазрати инсон», «Ёдгор», Ҳамид Ғуломнинг «Тошкентликлар», «Бинафша атри», Уткир Ҳошимовнинг «Баҳор қайтмайди» асарлари; бошқа мақоласида эса шу рўйхатни яна давом эттириб «Аризасига кўра», «Ўн саккиз ёшлигим», «Кумуш тўй», «Йиллар ўтиб» сингари ғоявий-бадний жиҳатдан турли савиядаги асарларнинг барчасини ҳеч иккиланмай конфликтнинг янги новаторона турига мансуб этади ва уларни конфликт жиҳатидан театр ва драматургия тарихида янги саҳифа очган А. Чехов кашфиёти билан бир қаторга қўяди. Танқидчи конфликт жиҳатидан янгилик,

кашфиёт деб санаган бу асарларнинг бир қисми адабиётимизда мутлақо янги ҳодиса, кашфиёт бўлмаганлиги, ҳаттоки кейинги йиллар адабиёти ривожига бирон сезиларли из қолдирмай аллақачон унутилиб кетганлиги ҳеч кимга сир эмас. «Янги тур»га мансуб этилган айрим асарлар умуман бадийятдан узоқ нарсалардир. Бадий асар қайсидир жиҳати, масалан, конфликт тарзи, тури билан сўз санъатидаги бирор буюк кашфиётга ўхшаб кетса, ўша кашфиёт анъаналари руҳида битилса, у янгилик, новаторона ҳодиса бўлавермайди. Тўғри, адабиёт тарихида буюк кашфиётлар таъсирида яратилган буюк асарлар ҳам кўп, аммо улар буюк кашфиётлардан олган таъсири билан эмас, балки ўзларининг янги кашфиётлари билан буюклик даражасига кўтарилганлар. Бу ҳол ҳозирги кунда кенг расм бўлиб бораётган типологик таҳлил принципларига ниҳоятда билимдонлик билан оқилона ёндашишни тақозо этади.

Бундан бир неча йил бурун таниқли адабиётшунос олим Г. Ломидзе типологик таҳлил ишқибозларини огоҳлантириб, айрим ишларда типологик принцип маънисиз нарсаларга айланиб қолаётганини, бир-бирига яқин келмайдиган нарсалар яқинлаштирилаётгани, ўзаро заррача ўхшаши йўқ нарсалар ўртасида таққослар қилинаётганини кескин танқид қилган эди. «Баъзи бир тадқиқотчилар,— деб ёзган эди олим,— социализм мамлакатларидаги адабиётларда бир-биридан фарқ қилувчи хилма-хил истеъдод эгалари кўп эканидан негандир хурсанд бўлишмайди. Улар бошқа нарсани маъқул кўришади — бир ёзувчи нимаси биландир бошқасига албатта

ўхшаса, нимаси биландир уни такрорласа ёки унга тақлид қилса, яхши! Ҳолбуки, ўхшашлик истеъдодсизликнинг бирламчи белгисидир. Ўздан аввал ўтган ёзувчининг ёхуд замондошининг тажрибасига қўлтиқ-таёқдай таяниб олган одам маданият тарихида ҳеч қачон из қолдирмайдн. Сўз санъаткори биринчи навбатда шуниси билан эътиборга лойиқки, у ҳеч кимга ўхшамайди, донмий суратда ўзида кутилмаган янги сифатларни намоён қилаверади, ниҳояси йўқ янгидан-янги чўққиларни забт этиш учун аввал эришганларини енгиб ўтаверади»¹.

Б. Имомовнинг конфликтга доир типологик кузатишларида Г. Ломидзе назарда тутган бирёқламаликлар шундоққина кўриниб турибди. Адабиётшунос олим тутган йўлнинг заиф томони, айниқса, конкрет асарларга ёндашиш, улардаги ижодий изланишларни баҳолашда яққол сезилади. Мунаққид ҳамкасбларини фақат ўзи ҳимоя қилган назарий асос бўйича иш кўришга ундабгина қолмай, ёзувчи-адиблардан ҳам конфликт бобида шу қондага қатъий амал қилишни талаб этади. Унинг конфликт турлари ҳақидаги қарори шунчалар қатъийки, ёзувчи ўз асарида конфликтнинг икки туридан бирига албатта риоя қилиши керак; унингча, бошқа йўл бўлиши мумкин эмас, бу борадаги ижодий изланишлар унга бебошлик бўлиб туюлади. Масалан, ёш танқидчи Ҳ. Болтабоев «Ҳаётини ва сохта конфликтлар» («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1983 йил, 26 август) мақоласида

¹ Г. Ломидзе. Буюк муштараклик туйғуси. Т., «Ёш гвардия», 1980, 170-бет.

айрим роман ва қиссаларда, жумладан Мурод Муҳаммад Дўстнинг «Галатепага қайтиш» асарида конфликтнинг хилма-хил кўринишлари мавжудлигини айтган, айтибгина қолмай фикрини конкрет таҳлил, далиллар билан исбот этган эди. Б. Имомов бу фикрга қарши чиқиб, «битта асардан, танқидчи айтганидек, конфликтнинг барча турларини топиш мумкин бўлса, бу асар муайян шаклга тушмаганлигини кўрсатади», дейди. Унингча, «Галатепага қайтиш»ни баъзилар роман, бошқалар қисса жанрига мансуб дейишларининг сабаби ҳам шунда эмиш. «Умуман, — деб давом этади у, — «Галатепага қайтиш»нинг жанрий «бебошлиги» унда Ғайбаровнинг ноқатъий, ҳардамхаёл характериға, фаолиятиға нисбатан кўпинча автор позициясининг аниқ билиниб турмаслигида, бош персонажнинг асар бош қаҳрамони даражасига етказилмаганидадир. Ваҳоланки, конфликт асар жанрини белгиловчи бош компонентлардан». Сўнгра «Дунёнинг ишлари» конфликтни хусусида айтилган фикрлар билан баҳсга киришиб шундай ёзади: «Ўткир Ҳошимов асарида ғоявий ниятни ўзи босиб ўтган ҳаёт йўлида дуч келган зиддиятлардан туғилган коллизиялар шаклида ифодалайди. Бу ҳол онага бўлган муносабатларда индивидуаллашади. Қиссанинг таъсир кучи гапни чийратма қилиб айлантирмай лўнда қилиб айтганда унда ғоявий мақсад ўкинч коллизияси шаклида таъсирчан ифодаланганидадир».

Танқидчининг «Галатепага қайтиш» конфликтни, жанр хусусиятлари ҳақидаги танқидий мулоҳазалари ҳам, «Дунёнинг ишлари» асарининг конфликт тури, таъсирчанлик сирини

хусусидаги мақтов таплари ҳам, бизнингча, бирёқлама, юзак.

Тўғри, «Галатепага қайтиш» теварагида кетган мунозараларда баъзилар, масалан, А. Расулов асарини қисса, ёш танқидчи Аҳмад Аъзамов роман деб атайди («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1982 йил, 29 октябрь); М. Абдуваҳобова «Кўнгилга жойланган умидлар» тақризида («Шарқ юлдузи», 1984, № 3) А. Аъзамов фикрини қўллаб-қувватлаб, асарда акс этган воқеаларнинг кўп қиррали эканлиги, характерларнинг ранг-баранг эканлиги, воқеа ҳамда характерларнинг хилма-хил томондан ёритилиши ва тахлил этилишига асосланиб уни роман жанрига мансуб этади. Авторнинг ўзи эса асарнинг қайси жанрга мансублигини айтмайди, шунингдек, бир қатор танқидчилар асар борасида фикр юритганларида унинг жанр типини ҳақида индамай ўта қоладилар. «Галатепага қайтиш»ни баъзилар роман, бошқалар қисса жанрига мансуб дейиши бу — асарнинг «муайян шаклга гушмаганлиги», унинг бадний заифлик аломати эмас; жаҳон адабиётида шундай нодир асарлар борки, уларнинг жанри ҳақида ҳануз баҳслар давом этиб келади (масалан, «Ўлик жонлар»нинг поэма ва роман, «Клим Самгиннинг ҳаёти» эпопеясининг повесть деб аталиши ва ҳоказо), лекин бу ҳол мазкур асарларнинг юксак баднийати ҳақида ҳеч кимда шубҳа туғдирмайди.

Ўткир Ҳошимов «Дунёнинг ишлари» асарининг илк варианты «Гулистон» журналинда эълон этилганида жанрини кўрсатмаган эди, кейинчалик «Шарқ юлдузи»да босилган ва ало-

ҳида китоб ҳолида чоп этилган кенгайтирилган вариантыни қисса деб юритди. Шундай бўлса-да: «Дунёнинг ишлари» қайси жанрда яратилди — буни ўзим ҳам айтолмайман», дейди муаллиф («Ёшлик», 1983, № 3, 4-бет). Танқидчи Матёқуб Қўшжонов «Онага таъзим» мақоласида: «Адиб асарни қисса деб атабди. Эҳтимол, жанр нуқтаи назаридан бу асар қисса жанри талабларига жавоб бермас. Бу асарни «Она ҳақида новеллалар» деб аталса балки тўғрироқ бўлармиди» деган фикрни ўртага ташлайди¹. Автор асарни янги боблар билан тўлдириб русчага таржима этганида таржима тақризчиси уни роман деб аташни маслаҳат берибди. Мен ҳам «Галатепага қайтиш» ва «Дунёнинг ишлари»ни роман деб аташ тарафдориман. Ҳар икки асар ҳам воқеалар қамрови, характер ва шароит, муҳит тасвири, асарда кўтарилган масалалар, илгари сурилган ғоявий-бадний концепция салмоғи, поэтик структураси жиҳатидан улар роман талабларига жавоб беради ва қисман эстон адабиётида кенг тарқалган «кичик роман»ларни эслатади. Бироқ, бу икки асар поэтик структураси жиҳатидан бизда ҳозиргача мавжуд романлардан тубдан фарқ қилади. Уларни баҳолашда айтиш шунга хослик етарли ҳисобга олинмаётир.

«Дунёнинг ишлари» асарининг конфликти, асосий пафоси ҳақидаги мулоҳазаларни яна бир бор эслатайлик. Юқорида кўриб ўтилганидек, Б. Имомов фикрича, «Дунёнинг ишлари» конфликти ҳикоячи қаҳрамон (би-

¹ М. Қўшжонов. Онага таъзим, болага меҳр. Т., «Ёш гвардия», 1983, 12-бет.

нобарин ёзувчи) ҳаёт йўлида дуч келган зиддиятлардан туғилган коллизиядан иборат. Унда асосий мақсад ўкинч коллизияси шаклида ифодаланган. Шу фикрни дастлаб Б. Ғуломов ўртага ташлаган эди. «Қиссанинг илк саҳифаларида, — деб ёзади танқидчи, — фарзанд она қабри устида чуқур изтиробда кўринади. Бу соғинчдан эмас, ўкинчдан, фарзандлик бурчини ўтай олмаганлигидан. Хўш, фарзанд нима учун ўз бурчини ўтай олмади? Уни она қайси хислатларига кўра бурчдор қилганди? Ана шу муаммолар қиссадаги новеллаларнинг ҳаммасида аста-секин очилиб боради, ҳаммасидан қизил ипдек ўтиб, бирида — бир томони, бошқаларида — бошқа томонлари равшанлашади. Демак, мазкур муаммолар новеллаларни бир ғоявий марказга чамбарчас боғлайди»¹. Ҳ. Болтабоев ҳам шу фикрни бошқачароқ тарзда айтади: «Қиссанинг асосий конфликти... онаси ҳаётлигида уни етарли эъзозлай билмаган, она қадрини кечикиб ҳис қилган қаҳрамон билан ҳаётнинг аччиқ-чучугини тотган, турмуш мантиқини яхши тушунадиган ёзувчи ўртасидаги зиддият асосига қурилган». Танқидчининг фикрича, ўзаро бевожоба боғланмайдиган воқеаларга бу бадий компонент мантиқий бутунлик бағишлаган.

Ҳар уч танқидчининг мулоҳазаларидан маълум бўляптики, қиссадаги асосий фигура ёзувчининг ўзи, асар конфликтга ёзувчи қалбида кечади, бу ўкинч — ўталмаган бурч изтироби шаклида намоён бўлади...

¹ Б. Ғуломов. Мехр достони. «Тошкент ҳақиқати», 1982 йил, 3 февраль.

Тўғри, асарда ёзувчи образи муҳим ўрин тутади, воқеалар ёзувчи тилидан ҳикоя қилинади, ҳикоячи қаҳрамон болаликда, ҳаёт йўлида ўзи дуч келган, гувоҳ бўлган воқеа-ҳодисаларни қаламга олади. Бу жиҳатдан асар автобиографик мемуар жанрини эсга солади. Лекин «Дунёнинг ишлари» тўлалигича автобиографик-мемуар асар эмас. Озод Шарафиддинов айтганидек, бу асар ёзувчининг ўзи тўғрисида эмас, Она ҳақида; Она — ҳамма новеллаларда сюжетни ҳаракатлантирувчи, тарқоқдай кўринган ҳикояларни бирлаштириб, асарга яхлитлик бағишловчи етакчи қаҳрамон¹. М. Қўшжонов ҳам худди шундай фикрда: «Дунёнинг ишлари»да ...ёзувчи ўзини биринчи планга чиқармайди. Асардаги воқеа ва ҳодисаларни фақат ўзи билан боғлайвермайди. У она олдида одоб сақлагандек кўринади. Қиссанинг ҳар бир бети, ҳар бир жумласи марказида улуғ инсон — Она образи, унинг ёрқин қиёфаси туради». («Онага таъзим», 3-бет).

Модомики, Она асардаги бош фигура экан, ундаги барча бадий компонентлар, жумладан, конфликт ҳам биринчи галда шу образ билан боғлиқ, шу образ моҳиятини очишга қаратилган. Шуниси ҳам борки, «Дунёнинг ишлари» яхлит сюжет асосига қурилган эмас. Унда бош қаҳрамон тақдири, ҳаёт йўли хронологик тарзда ёритилмайди, ёзувчини она биографияси эмас, балки унинг маънавий бисоти, она қалбининг тушуниш, тушунтириш қийин бўлган сирли, сеҳрли

¹ Озод Шарафиддинов. Она. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати». 1982 йил, 5 март.

олами, ҳам ўта оддий, ҳам фавқулодда улғувор хислатлари қизиқтиради. Болажонлик, одамийлик, битмас-туганмас қалб саховати, фидойиллик — она характерининг бош хусусиятлари, у бутун бисотини фарзандларига, яқин-йироқ одамларга ҳадя этади-ю, эвазига улардан ҳеч нарса тама этмайди; она образида чин оналарга хос кўп фазилатлар тажассум топган, у тимсол даражасига кўтарилган. Ёзувчи онанинг худди шу хислатларини хилма-хил томондан очадиган лавҳа, ҳикоя ва ихчам қиссаларни келтиради.

Асардаги она образини тимсол дедик. Айни пайтда у конкрет шароит, муҳит одами. Асарда узоқ муддат — ўттиз, ўттиз беш йиллик давр воқеалари қамраб олинган. Келтирилган лавҳа, ҳикоя, қиссаларнинг бирида Ватан уруши даври воқеалари жонлантирилса, бошқасида урушдан кейинги йиллар эпизодлари гавдалантирилади, асарнинг бир қатор боблари ҳозирги кун 70—80- йиллар ҳодисаларига бағишланади. Она мана шу йиллар давомида ўз оиласи, маҳалла, қариндош-уруғлар муҳитида кўпгина муаммо-жумбоқларга дуч келади, яхши ва ёмон одамлар, чигал тақдир эгалари билан тўқнашади, мулоқотда бўлади; унинг кўз олдида адолату адолатсизликлар, олижаноблигу пасткашликлар, вафо-садоқату хиёнат ва жиноятлар, оғир кўргилик — фожиалар рўй беради; она ҳаётдаги ўзига дахлдор кишилар тақдиридаги ўзгаришларга гувоҳ бўлади... Буларнинг барчаси, бир томондан, она қалбининг хилма-хил жиоларини очишга хизмат этса, иккинчи томондан, асарга алоҳида эпик кўлам бахш этади.

Асарнинг сюжет структурасига, ғоявий пафосига кўра унда конфликтни рўёбга чиқариш, ифодалаш ҳам ўзига хос, конфликт турлари ранг-баранг. Талай эпизодларда онанинг ўз жигарбандлари ризқи, осойишталиги, камоли, мусибатга дучор бўлган, мададга муҳтож одамлар ҳожатини чиқариш йўлида кўрсатган фидойиликлар, чунончи фарзанд оғир хасталикка учраганида қор кечиб шифокор ҳузурига югуриши, ўғил айб қилиб қўйганида унинг гуноҳини ўз бўйнига олиб эридан калтак еганида дардини ичига ютиши, бола гапига учиб қўшни аёл дилини оғритиб қўйганида унинг кўнглини оламан деб чеккан заҳматлари, бегона бир чақалоқ Той эмизиксиз қолганида унга ўз кўксини тутishi — она кўнглидаги шу хил чин ҳамдардлик, мурувват туйғулари — буларнинг барчаси ўткир драматик руҳ билан йўғрилган. Онанинг бошдаёқ юлдузи юлдузига тўғри келмаган, эр жангга кетганида севгани билан турмуш қуриб кетган аёл, орада сарсон қолган ўғил Хўжа, уларнинг кейинги чигал саргузаштларига муносабати, шулар туфайли онанинг изтиробли ўйлари, кўзларига чўккан ғусса ва ниҳоят Хўжа ҳақида нохуш гап эшитганида беихтиёр «А?!» деб қўлидан пиёлани тушириб юбориши — бундай руҳий изтироблар китобхон қалбига ҳам тўла кўчиб ўтади.

Онанинг тубан кимсалар билан тўқнаш келгандаги кайфияти, ҳолати, руҳияти-чи? Бу ердаги драмалар зуҳри, ифодаси ҳам ранг-баранг. Она билан қаҳри қаттиқ, тили заҳар Амма, дунёга келиб фақат яшаб қолишнигина дилига жо қилиб олган Хури са-

танглар орасида гоҳ ошкора, гоҳ пинҳона,	
аммо узлуксиз кураш кетади. Она улар билан	
тўқнашувларда гоҳ паст келгандай, мурасага	
боргандай кўринса-да, аслида орада асло	
келиштириш мумкин бўлмаган зиддият мав-	
жудлигини ўқувчи ҳис этиб туради, чунки	
Она билан Амма ва Ҳури сатанглар бошқа-	
бошқа олам! Она баъзан тубан кимсаларнинг	
ўта тубан қилмини	ганида ўзини
тутолмай қолади	уғён вулқон-
дай юзага отили	уруш кезла-
ри қонунбузар	ри ризқиға
чанг солиб улар	ёқ ости этга-
нида онанг	ган нафрат
тўла сў	қаллоблар
қилмини	дан чиққан
алам-изт,	нолиш —
булар чиндан ҳам	ларзага солади!

«Дунёнинг ишлари»да шундай эпизодлар борки, улар турли йўллар билан марказий фигура — она образига келиб туташсалар-да, мустақил ҳолда ўз сюжет, коллизияларига эга. Бир ойда ҳам эридан, ҳам ёлғиз ўғлидан «қорахат» келиб ададсиз кулфатга дучор бўлган, «ўрис бола»ни ўғил қилиб олиб унга суяниб қолган Зеби холанинг ҳам бир оз юмористик, ҳам фожей бўёқларда чизилган портрет ва қисмати; гўзал Раъно билан жангчи Эгамбердиннинг ниҳоятда чигал, драмаларга тўла оилавий тақдири, уруш келтирган мусибатлар орқасида савдойи бўлиб қолган Эрман бува саргузашти — булар асардаги конфликт раиғ-баранглигидан яна бир далилдир.

Ниҳоят, «Дунёнинг ишлари»даги ҳикоячи образи масаласига келганда шунини айтиш

керакки, кўриб ўтганимиздек, гарчи у асарда бош фигура бўлмаса-да, ҳаётний эидиятлар-ни ифода этишда унинг муайян роли, ўзига хос ўрни бор, ҳикоячи асарда ҳам мустақил персонаж, воқеалар иштирокчиси, ҳам барча ҳодисаларга гувоҳ, уларга баҳо берувчи ҳакам вазифасини ўтайди. Ҳикоячи ҳакамлик вазифасини ўтаган кезлари унинг қалби ўй-мушоҳадалар, хилма-хил кечинмалар, руҳий коллизиялар майдонига айланади. Аммо айрим танқидчилар айтганидек, ўша кезларда ҳикоячи қаҳрамон қалбида рўй берган кечинмалар нуқулгина ўқинчдан иборат эмас; тўғри, ҳикоячи бир неча ўринда онаси тириклигида унинг кўнглини ололмагани, гоҳо она олдидаги қарзини ўтай олмагани учун афсус-надоматлар чекади; бироқ ёзувчи кечинмаларни нуқулгина ўқинчлардан, ўқинч коллизиясидан иборат бўлганида асар сентиментал бир нарсa бўлиб чиқарди, ҳикоячи образи бурчни ўтолмаган ғариб кимсага айланиб қоларди. Ҳолбуки асарда ҳикоячи қаҳрамон қалбининг бошқа жилолари ҳам кенг кўрсатилган. Ҳикоячи образи биринчи галда ҳодисалар моҳиятини таҳлил этувчи, улар устида баҳс-мулоҳаза юритувчи, фаол гуманистик позицияда турувчи фигура сифатида қимматли. Унинг, она, шунингдек онага дахлдор бошқа шахслар ҳақидаги гоҳ ҳайрат, гоҳ қувонч, гоҳ алам-ўқинч, гоҳ ифтихор, гоҳ нафрат-надомат билан йўғрилган ўй-мушоҳадалари бош қаҳрамон ва бошқа персонажлар характери, тақдир моҳиятини янада ёрқинроқ англаб олишга, ҳодисалар, характерлар драмасини чуқурроқ ҳис этишга, бинобарин

асарнинг ғоявий-бадний таъсирчанлигини оширишга хизмат этади.

Энди «Галатепага қайтиш» асарининг «жанрий бебошлиги», «муайян шаклга тушмаган»лиги, «Ғайбаровнинг ноқатъий, ҳардамхаёл характериға нисбатан автор позициясининг аниқ билиниб турмаслиги», «бош персонажнинг асар бош қаҳрамони даражасига етказилмагани» ҳақидаги танқидий мулоҳазаларга қайтайлик. Б. Имомов асар ҳақида шундай кескин гапларни айтади-ю, ўз фикрини исботлаб бермайди. Қолаверса, бу гаплар романнинг асосий пафоси, бош қаҳрамон концепцияси, асар поэтикасининг ўзига хослигини етарли ҳисобга олмай туриб айтилган.

Танқидчи О. Шарафиддинов «Галатепага қайтиш»га ёзган сўз бошида роман биз кўниккан асарлардан бирмунча фарқ қилишини, у янгичароқ шаклда ёзилганлигини, автор қаҳрамон биографиясини мунтазам тасвирлашдан қочиб, қаҳрамоннинг руҳий биографиясини таҳлил этиш йўлидан борганлигини таъкидлайди («Ёшлик» 1982, № 7, 4-бет). Бадний таҳлил ва бадний синтезнинг бу хилдаги янги имкониятларини қидириш ҳозирги кунда бизда фақат Мурод Муҳаммад Дўст романигагина дахлдор бўлмай, бу тажриба дастлаб «Чинор»да, сўнгра «Улуғбек хазинаси», «Кўҳна дунё», «Душан қайсарнинг бошидан кечирганлари» асарларида хилма-хил кўринишда намоён бўлган эди. Хусусан, деярли бир пайтда яратилган «Галатепага қайтиш» билан «Дунёнинг ишлари»да бу жиҳатдан бир қатор муштарак ўринлар бор. «Галатепага қайтиш» воқеаси ҳам — «Дунёнинг иш-

лари»даги каби ўғил учун энг азиз, қадрдон одам ўлимидан бошланади; фақат бу ерда она эмас, ота оламдан ўтган; ўғил ёзувчи-журналист эмас, олим лекин, барибир, икки-си ҳам зиёли... Ўлим инсон ҳаёти учун сарҳисоб нуқтаси, ёзувчи худди шу нуқтада туриб қаҳрамонлар босиб ўтган йўлнинг энг муҳим паллаларини ҳаёлдан ўтказади. Қаҳрамонлар биографиясини хронологик тарзда мунтазам ёритиш йўлидан қочиб, улар руҳий биографиясини очадиган ҳодисаларнигина қаламга олади, «Дунёнинг ишлари»дагига ўхшаб бу ерда ҳам узоқ муддат — инқилобий ўзгаришлар давридан тортиб 80-йилларгача бўлган ҳодисалар қамраб олинади, хилма-хил ижтимоий-сиёсий, маънавий-ахлоқий муаммолар кўтарилади, бош қаҳрамонга ёндош ҳолда қатор персонажлар характери, тақдири чизилади, бинобарин, хилма-хил ҳаётий зиддиятлар ранг-баранг шаклда ифода этилади. Айни пайтда «Галатепага қайтиш» пафоси ва поэтикасида принципиал янгилик ва ўзига хосликлар мавжуд. Агар «Дунёнинг ишлари»да, кўриб ўтганимиздек, бош қаҳрамон оламдан ўтган Она бўлса, «Галатепага қайтиш»да марҳум Ота эмас, ўғлон марказий фигура-дир. Аммо романда «Дунёнинг ишлари»даги каби автобиографик жанр хусусиятлари йўқ, воқеалар-ҳодисалар бир одам — холис персонаж нигоҳи орқали эмас, хилма-хил нуқтаи назарлардан ёритилади; «Дунёнинг ишлари»да субъектив талқин устун, авторнинг ҳодисаларга муносабатини, қарашларини аксари ҳолларда ошкора намоён бўлган; «Галатепага қайтиш»да эса объектив талқин устун; аслида бу ерда ҳам ёзувчи позицияси изчил, бар-

қарор, ҳушёр китобхон буни ҳар қадамда сезиб, ҳис этиб туради; фақат автор қарашлари ифода йўсини ўзига хос — бадний таҳлил бағрига, руҳига сингдириб юборилган. Барча объектив романларда бўлгани каби «Галатепага қайтиш»даги автор позицияси масаласи муайян баҳсларга сабаб бўлмоқда. Шу жиҳати ҳам борки, «Дунёнинг ишлари»дан фарқли ўлароқ, бу романдаги ўғлон бош фигура бўлишдан ташқари, хийла мураккаб, зиддиятли шахс, унинг хатти-ҳаракати, ўз ўзини, ҳодисалар моҳиятини англаб етиш жараёни кескин изтироблар, қарама-қарши кечинмалар ичида кечади, бу ҳол ҳам китобхонда, қолаверса айрим танқидчиларда баъзи зиддиятли мулоҳазалар тугдириши табиий. Масалан, Н. Худойберганов «Меъёр ва тасвир» мақоласида («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1983 йил, 28 январь) асар бош қаҳрамонни характерига хос зиддиятли жиҳатлардан ажабланади, «Ғайбаровнинг бўшбаёвлигини, хаёлпарастлигини шахсан мен асло тасаввур қилолмадим», «Ғайбаровни иродасиз десак, ундаги дадиллик, бетгачопарлик қаёқдан келди?» деб ёзади; қаҳрамоннинг руҳий оламида, кечинмаларида қандай ўзгаришлар рўй берди, тўқнашувлар қандай оқибатларга олиб келди — масалан, бу муҳим жиҳати меъёрида ёритилмайди, қаҳрамондаги бўйдоқликка сабаб бўшанглик, хаёлпарастлик яхши очилмаган, деган фикрини илгари суради. О. Шарафиддинов «Баъзи зарур мулоҳазалар» мақоласида («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1983 йил, 11 февраль) Норбой Худойбергановнинг танқидий мулоҳазаларига кескин эътироз бил-

диради. Унингча, асарни диққат-эътибор билан ўқиганда ҳар бир ҳолис китобхон Ғайбаровнинг руҳий оламида, кечинмаларида содир бўлаётган ўзгаришларни саҳифама-саҳифа кузатиб боради, тўқнашувлар оқибати эса автор томонидан асар замирига, бош қаҳрамон характерида содир бўлаётган қийин ўзгаришлар жараёнига сингдириб юборилади; Ғайбаров отасини дафн қилиш маросимида ўзининг бутун ҳаётига қайта назар ташлайди, уни шафқатсизлик билан таҳлил қилади ва шу пайтгача кечирган ҳаёти отасининг ҳаёти қаршисида, реал иш билан банд бўлган бошқа одамларнинг ҳаёти қаршисида пучдек, маъносиздек кўринишига амин бўлади; Ғайбаров икки-уч кун давомида катта руҳий инқилобни бошидан кечиради... Шу тариқа бу асар Ғайбаровнинг бўш-баёвлиги, ҳаёлпарастлиги, бўйдоқлиги ҳақида эмас, ана шу руҳий инқилоб қандай содир бўлганлиги, қандай маънавий-инсоний сабоқларга олиб келганлиги ҳақида битилган. Бугина эмас, мана шу руҳий инқилоб жараёнида Ғайбаров ҳаётнинг моҳиятини яхшироқ англаб етади, яхши ва ёмон одамларни бир-биридан аниқ-равшан ажратиб олади, ўз ҳаётига танқидий қараб йўл қўйган хатоларини, табиатидаги ожиз томонларни чуқур ҳис этади, ғуборлардан, майда туйғулардан фориғланиб, ўзи тушиб қолган муҳитдаги тубан, хиёнаткор, маслаксиз, мужмал кимсалардан руҳан узоқлашади, кўнглида фориғланган бир муҳаббат туяди. Н. Худойберганов кейинги ишларида, хусусан, «Литературная газета»да босилган «Ёшлик» журнали прозаси ҳақидаги мақола-сида (1983 йил, 28 декабрь) Ғайбаров обра-

зига, умуман «Галатепага қайтиш» романига бошқача баҳо беради. Танқидчи ҳамкасб дўстлари фикрларига ҳурмат билан қараб, асарни атрофлича ўрганиш, бош қаҳрамон моҳиятини теран идрок этиш орқали ўзгача дадил хулосаларга келади. Энди у Ғайбаров образини ҳақиқат, адолат йўлида ўз қалб қалъасига ҳужум қилиб, ўз шахсияти билан тўхтовсиз, муросасиз олишадиган, жамият манфаати учун кўпроқ наф келтиришни ўйлайдиган, эътиқоди бутун одамлар тоифасига киритади, уни яхлит ва ёрқин характер сифатида таърифлайди. Бундай таъриф-тавсиф О. Шарафиддинов қарашларига яқин, муҳими, унда образ ва асарнинг туб моҳияти ҳаққоний очилган. Бундай адолатли фикрлар қаршисида «Галатепага қайтиш» асарининг «муайян шаклга тушмаганлиги», Ғайбаров «характерига нисбатан автор позициясининг аниқ билиниб турмаслиги», «бош персонажнинг асар бош қаҳрамони даражасига етказилмагани» хусусидаги танқидий мулоҳазалар ўз-ўзидан қадрини йўқотади.

«Дунёнинг ишлари»да бўлгани каби «Галатепага қайтиш»да ҳам бир қатор мустақил эпизодлар, бинобарин бу эпизодларнинг ўз сюжет коллизиялари мавжуд; Райим оқсоқолнинг машаққатли ва шонли ижтимоий фаолият тарихи, чигал шахсий-оилавий тақдири, Анзиратнинг фожеий оилавий қисмати, уруш қурбони Мурод амакининг драмаларга, алам-изтиробларга тўла ҳаёти, шунингдек, Самад, Қобил билан боғлиқ саргузаштлар ана шулар жумласидан. «Дунёнинг ишлари»да мустақил эпизодларнинг барчаси ҳикоячи персонаж нуқтаи назаридан баён қилинади

ва ошкора баҳоланади. «Галатепага қайтиш»-да эса ўзгачароқ, бу ерда мустақил эпизодлар ҳам бош қаҳрамон, ҳам асарда бевосита иштирок этмайдиган, саҳна ортида турган шахс — ёзувчи нигоҳи орқали берилади ва баҳоланади; шу тариқа ҳодисаларнинг ҳам ўз ички драмаси, ҳам бош қаҳрамоннинг ҳодисаларга муносабатидан, ниҳоят, «холис» шахс — автор қараш, баҳосидан туғилган драма асар поэтикасига ўзига хос жило бахш этади. Қисқаси, «Галатепага қайтиш»да, шунингдек, олдинроқ пайдо бўлган Шукур Холмпрзаевнинг «Сўнгги бекат» асарида, Темур Пулатов билан Одил Ёқубов прозасида, хусусан «Кўҳна дунё»да М. Бахтин назарда тулган объектив — полифоник романнинг айрим хусусиятлари кўринмоқда.

«Кўҳна дунё»га бағишланган бир қатор мақолаларда, жумладан, М. Қўшжонов, Н. Худойберганов, А. Ҳакимов, А. Каттабековлар қаламига мансуб тақризларда роман поэтикаси — композицияси, сюжет тузилиши, услубига хос айрим хусусиятлар, тарихий материал ва шахсларга ёндашишдаги ўзига хосликлар яхши очиб берилган. Бироқ бу роман поэтикасига хос энг муҳим хусусият — тасвирдаги полифония тақриз муаллифлари эътиборидан четда қолган.

О. Ёқубовнинг «Улуғбек хазинаси» романидаёқ полифоник ифода тарзига мойиллик сезилган эди, ёзувчи «Дниёнат» ва «Кўҳна дунё» романларида шу тасвир принципини изчил давом эттирди. Дадил айтиш мумкинки, бу уч асар аynи шу полифоник тафаккур тарзи билан ҳам ўзбек романчилиги поэтикасига муҳим янгилик олиб кирди. Бу ҳодисани

махсус ўрганиш, тадқиқ этиш яқин келажакнинг иши, бу ерда фақат «Кўҳна дунё»даги полифониянинг айрим томонлари ҳақидаги баъзи кузатиш, мулоҳазаларни айтиш билан чекланамиз.

Таниқли адиб Сарвар Азимов «Литературная газета»да босилган бир мақоласида «Кўҳна дунё» романи устида тўхталиб, унда, жумладан, тарих билан баҳслашиш мавжудлигини айтади («Лит. газета», 1982, № 37). Дарҳақиқат, роман бошдан-оёқ мунозара-баҳс руҳи билан суғорилган. Аввало роман учун танланган ҳаётний материал, кашф этилган бадний модел-вазиятнинг ўзи жумбоқ характериға эга; чин аллома буёқда қолиб сохта табиб, фирибгарнинг обрў-эътибор қозониши, — «тақдири азалнинг бу ажаб жумбоғи» китобхонни баҳс-мунозараға чорлайди, бу ҳодиса эса ўз навбатида хилма-хил жумбоқларни келтириб чиқараверади, асардаги деярли барча персонажлар характери, қисмати, улар билан боғлиқ эпизодлар жумбоқ тусини олади; бу ҳол шунчаки ҳодиса ва характерларни қизиқарли, сирли-сехрли қилиш учунгина хизмат этмайди; ёзувчи айни ўша жумбоқлар сабабиятини таҳлил этиш йўлидан боради, улар устида жиддий ва қизгин баҳс юритади, натижада ўша сирли ҳодисаларнинг, характерларнинг асл ижтимоий-сиёсий, маънавий-ахлоқий моҳияти кўз олдимизда намоён бўлади.

Биламизки, монологик романларда ҳодиса ва персонажларға бир нуқтан назардан ёндашиш устун туради, барча полифоник романлар қатори «Кўҳна дунё»да эса ҳодиса ва қаҳрамонларға хилма-хил томондан ёнда-

ишиш характерли. Асарда қаламга олинган ҳодиса ва характерлар жумбоқли бўлиш билан баробар зиддиятлидирлар. Бу зиддиятларнинг кўриниш ва турлари ҳам ранг-баранг. Бу ҳол романдаги баҳслар оламини гоят кенгайтиради.

Роман персонажлари ҳаётдаги мавқеи, маслак-этиқодига кўра икки гуруҳга ажраладилар. Бир томонда ҳукмдорлар, салтанатга хизмат этувчи, ўз шахсий манфаати йўлида ҳеч нарсадан қайтмайдиган худбин, ёвуз, мунофиқ, фирибгарлар; улар ҳар боб билан ижтимоий-маънавий тараққиётга тўсқинлик қиладилар, ҳақиқатни оёқ ости этадилар, меҳнаткаш халқ вакилларига зулм, зугум ўтказадилар. Айни пайтда ўша «маслакдошлар» — Султон Маҳмуд, амир Масъуд, Хатлибегим, Абул Ҳасанак, Али Ғариб, Пири Букрий, Ибн Шаҳвонийлар орасида муросасиз зиддият, олишув, тўқнашувлар кетади... Иккинчи томонда ижтимоий тараққиёт йўлида турган, салтанатдан жафо кўрган кишиларнинг салтанатга чексиз нафрати, исёни ва унга қарши гоҳ пинҳона, гоҳ ошкора кураши... Шу билан баробар автор мана шу маслакдошлар қарашларидаги муайян тафовутларга ҳам этиборни тортади. Чунончи, улуг алломалар — Ибн Сино билан Беруний ораларида қизғин мунозаралар бўлиб ўтади, эл-юрт, адолат ғамида юрган Ибн Сино адолат учун курашга отланган Имом Исмоил маслагини қабул қила олмайди...

Ёзувчининг маҳорати, айниқса, персонажларнинг руҳий олами, қалб баҳсини беришда ёрқин кўринади. Асардаги деярли ҳар бир персонаж қалбида кескин руҳий драма кеча-

ди, уларнинг ҳар бири ўзи билан ўзи олишди. Ҳар бир қалбнинг драмаси, баҳси ўзи хос, ифода тарзи бетакрор. Султон Маҳмудни биз васвасаю таҳлика, пушаймонлар исканжасида кўрсак, Пири Букрийни ҳасад, алам-ўкинчлар оловида ёнаётган ҳолатларда учратамиз; амир Масъуд, Хатлибегим, Абул Ҳасанак, Али Ғарибларнинг ҳам алам-изтиробларидан, ҳаттоки гоҳо фирибгар Ибн Шаҳвонийларнинг тавба-тазаррусидан огоҳ бўламиз; Маликул Шароб, Нарғиза бону, Бобо Хурмоларнинг қалб фарёди ўқувчини ларзага солади, улуғ алломалар Ибн Сино билан Берунийларнинг дил рози, аламли ўйлари, қалб туғени, исёни роман симфониясининг энг шиддатли, баланд пардаларини ташкил этади. Полифоник романларда бўлгани каби «Кўҳна дунё»да ҳам биз персонажларни биринчигалда қалб баҳси, нидоси, туғени орқали тўлароқ билиб оламиз. Персонажларнинг қалб баҳси, нидоси айни пайтда уларнинг ҳаёт фалсафаси, ҳақиқати, концепцияси ҳамдир. Персонажлар қалб баҳси, нидоси орқали ўзларига ва ҳаётга баҳо берадилар. Шу тариқа романдаги ҳар бир етакчи персонаж мустақил, муайян шаклга тушган, концептуал овоз-оҳангдир; бу овозлар эса ранг-баранг, бинобарин полифоникдир.

Тўғри, автор айрим персонажлар, масалан Ибн Шаҳвоний, Пири Букрийларнинг ташқи қиёфаси, ҳатти-ҳаракатларини ҳам анча батафсил таъриф-тавсиф этади, боя айтилганидек, характерлар орасидаги тўқнашувларни ҳам анча кенг кўрсатади, лекин, барибир, романда қаҳрамонларни қалб баҳси, драмаси,

инидоси-оҳанги орқали намоён этиш етакчилик қилади.

Романда персонажлар овозидан бошқа ҳикоячи шахс садолари ҳам мавжуд. Асар воқеалари асосан икки шахс — муаллиф ва Абу Убайд ал-Жузжоний тилидан ҳикоя қилинади. Ибн Сино билан боғлиқ воқеалар кўпроқ Жузжоний хотиралари тарзида, қолган воқеалар эса муаллиф нигоҳи орқали берилади. Бу икки ҳикоячи шахснинг ифода усули, оҳанги бир-биридан фарқланади; Жузжоний баёнида ҳолис-объективлик ҳукмронлик қилса, автор ифодасида воқеаларга фаол муносабат, дадил аралашиниш устун. Гўё персонажлар қалбида, руҳиятида бошланган баҳс-мунозара автор қалбида давом этади, аниқроғи, муаллиф персонажлар қалбида кечган баҳслар билан баҳсга киришади, уларга ўз муносабатини тайин этади, натижада мавжуд баҳслар драмаси янада қизғинроқ, шиддатлироқ тус олади. Шундай қилиб персонажлар садоларига ҳикоячилар, хусусан автор овози қўшилиб романдаги полифония янада сержилолик касб этади.

Шу айрим кузатиш, қисқача мулоҳазалардан ҳам кўриниб турибдики, «Кўҳна дунё» романи полифоник хусусиятлари билан ўзбек прозасидаги изланишлар уфқини анча кенгайтирди. Адиб айни шу полифоник ифода воситасида тарихий ҳақиқатни, тарихий шахслар тақдирини, давр драмасини, даврнинг кўпқиррали зиддиятларини янгича, таъсирчан очишга, бадий инкишоф этишга муваффақ бўлди. Агар биз адабиётшунос-танқидчилар адабий ҳодисага, эътиборга сазовор адабий фактларга мавжуд андазалар, одат тусига кириб қол-

ган қондалар асосида эмас, янги-янги жиҳатлардан, кўпмиллатли совет адабиётшунослиги тажрибалари, социалистик реализм назарияси ютуқлари асосида ёндашадиган бўлсақ, бугунги адабиётимиздаги яна кўп янги самарали тенденцияларни кўришимиз, кашф этишимиз шубҳасиз.

КИЧИК МУЪЖИЗАЛАР

(Озгина кириш сўз)

Тажриба шунинг кўрсатаётгани, адабий жанрлар тараққиётида уларга жамоатчилик муносабати, эътибори ҳам муайян роль ўйнаган экан. Сир эмас, бизда бирмунча вақт ҳикоя жанри ривожини хийла сусайиб қолди. Бу ҳодисани ҳар хил изоҳлашлар бўлди, айрим ўртоқлар ҳозир ҳикоя эмас, балким йирик эпик асарлар—қисса ва романлар даври деб чиқдилар; бунда улар қисса, хусусан романининг шахс ва воқеликни ифода этишдаги, даврининг улкан ижтимоий, маънавий-ахлоқий масалаларини кўтариб чиқишдаги имкониятларини сабаб қилиб кўрсатадилар; бугунги китобхон шахс характерининг айрим қирраларини, ҳаётининг алоҳида лавҳаларини эмас, инсон шахсини тўлароқ, ҳаётни эса кенгроқ ва яхлитроқ кўришга мойил деган тушунчага таянадилар. Ҳикоя ҳақидаги баҳсларда бошқа бир қараш, яъни жанр ривожига суствашликнинг бош сабаби—унга эътиборсизликда деган фикр ҳам ўртага ташланди. Менимча, кейинги қараш ҳақиқатга яқинроқ. Биламизки, қисса, хусусан роман шахс ва ҳаёт ҳақиқатини кенг кўламда, турли томондан кўрсатиш бобида чиндан ҳам катта имкониятларга эга; бироқ ҳикоянинг ҳам ўзига

хос афзалликлари бор; ҳикоя улкан ҳаёт ҳақиқатинин, шахсининг туб моҳиятинин, характери-ни ихчам, сиқик шаклда ифода-лаш, очиб бериш қудратига эга. «Қатрада қуёш акс этганидек» деган ибора ҳикояга ҳам дахл-дор: ҳикояни халқ тажрибасининг лўнда ифо-даси саналмиш афоризмга, мақолга қиёс қилишлари тасодифий эмас. Шу жиҳатдан қараганда ҳикоя ўзига хос ҳикматдир, ҳикоя-нинг кичик майдони замоннинг муҳим ижти-мий, маънавий-ахлоқий муаммоларни ўзига сиғдиришга қодирдир. Шунга кўра, уни ки-чик мўъжиза деб аташ мумкин. Шуниси ҳам борки, драма, дoston, қисса ёки романнинг давр, ижтимоий муҳит тақозосига кўра таназ-зулга юз тутган пайтлари бўлиши, айтайлик, баъзан давр роман учун мавзу, материал бермаслиги ҳам мумкин; аммо ҳикоя учун доим мавзу, материал топилаверади; фақат унга эътибор билан қаралса, бу жанр чина-кам истейдодлар қўлида бўлса бас, эътибор кўрсатилган ҳамоно у ўзининг самараларини кўрсата қолади.

Муайян муддат бизда қисса, хусусан роман жанрига ҳаддан ташқари маҳлиё бўлиб кетиб ҳикояга менсимай қараш ҳолла-ри юз берди; ҳатто «Шарқ юлдузи»дек яго-на адабий журналимизда йилига 4—5 янги роман, 8—10 қисса эълон этилгани ҳолда бирорта ҳам ҳикояга ўрин берилмаган пайт-лар бўлди. Бунинг устига эълон қилинган деярли ҳар бир қисса, роман устида албатта гап-сўз бўлади, яхши қисса ва романларга бағишлаб ўнлаб мақола, тақризлар босила-ди, улар китоб ҳолида катта тиражларда қайта-қайта босилади, ҳар хил мукофотлар

билан тақдирланади... Қисқаси, яхши қисса ва роман авторлари ҳам моддий, ҳам маънавий жиҳатдан рағбатлантирилади. Хўш, яхши ҳикоя автори-чи? Кейинги ўн-ўн беш йил ичида бирорта ҳикоянавис яхши ҳикояси учун рағбатлантирилганлигини билмайман («Гулистон» журнаlining йиллик мукофотлари бундан мустасно). Бунинг устига ҳикоя тўплamlари ниҳоятда оз нусхада босилади, улар онда-сонда тақриз қилинади, алоҳида яхши ҳикояга махсус мақола бағишлаш ҳануз одат тусига киргани йўқ. Яхши шеърлар, очерклардан иборат альманахлар нашр этилаётгани ҳолда негадир махсус янги ҳикоялардан альманахлар тузиш йўлга қўйилмаётир. Абдулла Қаҳҳор, Ғафур Ғулом, Саид Аҳмад сингари ҳикоя усталаридан кейин майдонга чиққан, ўзбек новеллистикасини янги босқичга кўтаришга ҳисса қўшаётган Шукур Холмирзаев, Ўткир Ҳошимов, Уктам Усмонов, Неъмат Аминов сингари ёрқин истеъдодлар ижоди ҳануз адабий танқидчиликда етарли таҳлил этилиб, муносиб баҳосини олган эмас. Ҳикояга бу хилдаги эътиборсизлик шунга олиб келдики, моҳир, тажрибали ҳикоянависларимиз ҳам бу жанрдан кўнгли совиб, бошқа «эътиборли» жанрларга ўтиб кетдилар, ҳатто ҳикоя ёки очеркка қурби етмайдиган айрим қаламкашлар ҳам «ҳикоя қаламнинг қайроғи» эканини унутиб, «осилсанг баланд дорга осил» қабилида иш кўриб ўзларини қисса ва романларга ура бошладилар; анчайин тажрибали ёзувчиларимиз ҳам кўпинча ҳикоя ёки очеркбop ҳодисани зўрлаб қисса ёки роман қилишга уринадиган бўлиб қолдилар...

Шуни си қувончлики, кейинги пайтларда аҳвол бир оз ўзгара бошлади. «Шарқ юлдузи», «Гулистон», «Ёшлик» журналлари, «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси ўз саҳифаларида ҳикоя жанри намуналарига мунтазам ўрин бера бошлади. Саид Аҳмад, Асқад Мухтор, Мирмуҳсин каби тажрибали ҳикоянависларимиз каттагина танаффусдан кейин бу жанрга қайтиб яхши-яхши ҳикоялар ёздилар; Шукур Холмирзаевнинг «Оғир тош кўча», Ўктам Усмоновнинг «Сирли соҳил» деб аталган салмоқдор ҳикоя тўпламлари чоп этилди, ҳикоячиликда айрим истеъдодли янги номлар кўрина бошлади. Айни пайтда ҳикоячилик ривожига бир қанча янги тенденциялар юзага чиқмоқда. Ҳикоянависларимиз турмуш тақозо этаётган муҳим ижтимоий, маънавий-ахлоқий масалаларни кўтариб чиқаётирлар, кундалик ҳаётнинг чигал, мураккаб жумбоқларига китобхон эътиборини жалб этмоқдалар, шу тариқа ҳикояда концептуаллик чуқурлашиб бормоқда, жанрнинг кичик майдони жиддий баҳс-мунозаралар, ўй-мушоҳадалар, савол-жавоблар даргоҳига айланиб бормоқда. Табiiйки, жанр ривожига кўпгина қийинчиликлар ҳам мавжуд, бадний заиф, ўртамиёна, бинобарин бетаъсир ҳикоялар ҳамон чиқиб турибди; мазкур мақолалар туркуми улар ҳақида эмас, балки кўпроқ бугунги ҳикоячилигимизнинг ютуқлари, етакчи тенденциялари, кичик жанрларнинг обрў-эътиборини ошираётган айрим бадний мўъжизалар хусусидадир.

1. Ҳикоя бағридаги чўғ

«Ўзбекистон маданияти» газетасининг 1979 йил, 20 февраль сониди Учқун Назаровнинг «Қаҳратон» деб аталган ҳикояси босилди, ўша куни эрталабдан кечгача ёзувчининг квартирасида кетма-кет телефон жиринглади, таниш-билишлари бу ҳикоя билан уни қизғин табриклашди, орадан кўп ўтмай ёзувчи газетхонлардан ўнлаб хатлар олди, бу хатлар дил сўзлари, саволлар, мулоҳазалар билан тўла... «Совет Ўзбекистони» газетасининг 1979 йил декабрь сонларидан бирида таниқли адиб Мирмуҳсиннинг «Соғинч» ҳикояси босилди, худди «Қаҳратон» каби бу ҳикоя ҳам кенг ўқувчилар оммасини ҳаяжонга солди. Айтишларича, Тошкентдаги мактаблардан бирида ўтказилган тарбиявий соат-машғулоти «Соғинч» ҳикоясига бағишланган, ҳикоя ўқилганда деярли барча ўқувчиларнинг кўзида ёш қалқиган, сўнгра ҳикоя теварағида қизғин баҳс бошланган; она қадри, умуман ҳаётнинг, инсоннинг қадри ҳақида гап кетган. Ўқувчилар ҳикоядаги кичкинтой қаҳрамонга чуқур ҳамдардлик туйғуларини изҳор этишган... Бунақа ҳодиса, эҳтимол, бошқа мактабларда ҳам бўлгандир.

Хўш, бу икки ҳикоянинг ўқувчиларни ҳаяжонга солиш, баҳсга тортиш сабаби нимада? Аввало, ҳар иккала ҳикоя бағрида уларни ичдан нурлантириб турадиган чўғ — жозибадор маъно, зарур гап, чуқур инсоний дард бор; тирик одамлар, уларнинг тақдири, қалби, ташвиши бор; ўқувчини ўйлатиб қўядиган ҳаётий муаммолар, турмушнинг кичик, лекин шафқатсиз ҳақиқати бор; қолаверса,

уларда сўнгги йиллар ҳикоячилигида деярли учрамаган бетакрор ситуация, уларнинг оригинал талқини ва ечими мавжуд.

«Соғинч» ҳикояси асосида тўрт яшар боланинг қисқа бир саргузашти ётади. Йўқ, бу болалар ҳаётдан олиб ёзилган кўплаб асарларда учрайдиган шунчаки олди-қочди саргузашт эмас, ҳикоянинг илк сатрлариданоқ биз мушкул бир вазиятга дуч келамиз, ёзувчи кичик қаҳрамонини ҳаётнинг шафқатсиз ҳақиқатига рўпара қилади. Ҳикоя воқеаси эрта тонгда содир бўлади. Одатга тонг мусаффолик рамзи саналади. Тонг билан ҳикоя қаҳрамони — бола қалбида қандайдир муштараклик бор. Бола қалби ҳам тонгдек беғубор, мусаффо; ҳаётга, бахтга, эзгуликка ташна; минг афсус, шу мусаффо қалбга ғубор оралаган: бола эрта тонгда чўчиб уйғонади, уйқусираб ёнидаги ойижони ётадиган каравотга эркаланиб қўл узатади; ойижони ўрнида йўқ; у сурилиб бориб ойижонини ачомламоқчи бўлади, тополмайди, каравот бўш, бирдан бола ўзига келади... Автор боланинг шу дамдаги руҳий ҳолатини чизишга ўтади: «Эркиннинг кичкинагина юраги шигиллаб кетди. Ваҳима босди. Ҳа, ойижони йўқ, у ўлган. Эркин карахт, у ёқ-бу ёққа аланглади. Пастда кўрпача устида бувиси ухлаб ётарди. У ойижонининг бўм-бўш каравотига, атлас кўрпага хомуш тикилди». Бола хаёлида она ҳақидаги ширин хотиралар гавдаланди, бола кўнглидаги руҳий драма кескинлашади: «Ойижони мана шу каравотда оёқларини пастга тушириб ўтирганча тиззасидаги Эркинни бағрига босарди, қайта-қайта ўнарни. Унинг бўйнидаги тил-

ла занжирни Эркин ўйнар, юзини ойижони кўксига суйкарди, пишиллари, қилиқлар қиларди. Ҳозир у ойижонини жуда ҳам соғиниб кетди...» Бола нима қилиб бўлмасин ойижони билан учрашиш йўлини излайди. Шунда унинг ёдига ойиси касал ётганда айтган сўзлари тушади. Ойижони унга: «Эркинжон, мени соғинганингда қабримга гул олиб бориб қўйгин», — деган.

Соғинч алангасида ўртанган бола ёлғиз ўзи қабристон томон йўл олади, йўл саргузашти бошланади, кўчада ҳар хил одамларга дуч келади, хилма-хил вазиятларга тушади. Саргузаштлар ифодаси пайтида ҳам ёзувчи бола руҳияти таҳлилини эсдан чиқармайди. Бироқ энди бошдаги мунгли кайфият бир оз ўзгаради, тигиз драматик тасвирга қандайдир юмористик оҳанглар жўр бўла боради; бола уйдан катта кўчага чиқиш, бинобарин катта ҳаёт оқимиға кириш билан баробар бошқа ташвишлар ҳам чиқиб қолади. Бола, барибир, болалигига боради, аввало катта ният билан сафарга отланган боланинг кўриниши кулгили: бир оёғида ботинка, иккинчисида шиппак, бош яланг, ёқавайрон, қўлида эса онага аталган икки дона гул, борар йўлини ҳам аниқ билмайди, лекин ўтган-кетганга чап бериб олға интилади. Бутун вужуди билан она васлига талпинган болакай нон-сут дўкони ёнига борганида қорни очиб бир дам бояғи ташвишини унутади, сут шишаларига тикилиб ичгиси келиб ютинади, сотувчи аёл унга нон ва пишлоқ узатганида тортинмай олиб шошилганича ейишга тушади; қорни тўйган болакай сал юргач, уйқу элтиб йўл бўйидаги скамейкада қўли-

да икки донга гулни маҳкам ушлаганча қотиб ухлаб қолади...

Гош жиддий, тигиз, балким фожаси ҳол... шу тарзда кулгили кайфият-келиши ҳодиса драматизмини айди; болакайнинг кулгили шглари билан танишган сез-вазиятнинг тигизлигини ҳеч ин; фожиа бағридаги юмор ир томондан, юз берган дра-нуқурроқ ҳис этамиз, иккинчи қаҳрамони — соддадил бола-да яна ҳам ёқимтойроқ бўлиб қолади, бу мушубор кичкинтойни жигарбанди-миз каби севиб қоламиз.

Ҳаётнинг шафқатсиз лавҳасидан бошлан-ган ҳикоя шафқатсиз ҳақиқат билан якун-ланади. Охирида ота болани она қабри қошига бошлаб боради. Соддадил қалб ҳамон она васлига ишонади:

«... Эркин хомуш турарди.

— Ойижоним бу ёққа чиқмайдиларми? — Эркин дадасига мурожаат этди.

— Йўқ, — деди дадаси ғамгин. У ўғлини овутиш ниятида ёлгон гапирмади».

Ҳа, ёзувчи ҳам ўша персонажи каби ҳақи-қатга тик қараган, китобхонни овутиш пайи-га тушмаган, тигиз вазият учун енгилроқ ечим қидирмаган. Айримлар бу ҳол ёш ки-тобхон қалбида нохуш кайфият туғдирмасми-кан, деб ўйлашлари мумкин. Биз ёш авлод-ни асосан ёрқин туйғулар руҳида тарбиялаш йўлидан борамиз ва тўғри қиламиз. Айни пайтда болани кичкиналигиданоқ ҳаётнинг мураккабликлари, пасту баландлари билан ҳам таништириш тарафдоримиз. Бола ёшли-

тиданоқ ҳаёт нуқул шодликдан, байраму тантаналардан иборат бўлмай, унда қийинчиликлар, мусибатлар ҳам бор эканини билсин, ҳис этсин; у қийинчиликларни енгишга, курашга, жасоратга одатлансин, кичиклигиданоқ унинг кўнглида инсон зотига, унинг ташвишларига ҳамдардлик туйғуси жўш урсин... «Соғинч» ёш китобхонда шу хил туйғулар тарбиясига хизмат этадиган асардир. Теран маъноси, шафқатсиз ҳақиқати, юксак ифода тарзи билан бу ҳикоя болаларни ҳам, катталарни ҳам бирдек ларзага солади.

Ҳикояга ўз вақтида охириги нуқта қўйиш ҳам бир санъат. «Соғинч» воқеаси отанинг бояги гапи билан ўз мантиқий интиҳосига етган, кичкинтой қаҳрамон ҳаётнинг шафқатсиз ҳақиқатига маълум ишонч ҳосил қилган, бинобарин, «тугун» ечилган эди. Шунга қарамай автор асарни давом эттиради ва шуларни илова қилади:

«Ота-бола қабристондан чиқиб, ўз машиналарида уйга қайтиб келишди. Лекин орадан икки кун ўтгач, у шамолладими, иситмалаб касал бўлиб қолди. Тепасига келган адасига ҳам, бувисига ҳам, бошқаларга ҳам ойижон деб қўл чўзиб талпинар эди. У иситма ичида қўлида атиргул, ойижонини қидирар эди». Отанинг бояги мардона сўзлари билан якунланган ҳикоя учун бу хил сентиментал руҳдаги илова ортиқча эканлиги шундоққина сезилиб турибди.

«Қаҳратон» — бугунги ҳикоячилигимизнинг жиддий ютуқларидан бири. Ҳикоя қаҳрамони — гўрков. Гўрков образи Шекспирда бор. Пушкин тобутсоз ҳақида яхши бир ҳикоя яратган. Бугунги ўзбек адабиётида ҳам бу

борада баъзи уринишлар мавжуд. Л. Қаюмов Муқимий ҳақидаги воқеий ҳикоясида гўрковнинг ёқимтой бир портретини чизган. Ўзбек китобхони учун ғайритабiiий туюлган гўрков ҳаётига мурожаат этишда Учқун Назаровга, эҳтимол, шу тур асарлар далда бергандир. Аслида бизнинг жамиятимизда касбнинг, ҳунарнинг катта-кичиги йўқ. Инсоният, жамият учун зарур бўлган барча ҳунар, касблар, касб эгалари бизда бирдек қадрланади. Одамга биз унинг касб-кори, мансабига қараб эмас, касбини, ҳунарини қандай адо этишига, эл-юрт, жамият олдидаги бурчига бўлган муносабатига қараб баҳо берамиз. Социалистик реализм адабиётининг бағри барча касб, ҳунар эгалари, хилма-хил табақа вакиллари, бинобарин ғоят ранг-баранг қаҳрамонлар учун кенг очик. Социалистик реализм адабиётининг асосчиси М. Горький ижодида биз озодлик, революция байроғини баланд кўтарган, инсоният тараққиётининг бошида турган кишилар образи билан бир қаторда тубанликда қолган, ўта хокисор, фақир ҳақир ғаройиб табиатли одамларни, уларнинг улкан қалбини ҳам кўрамиз. Ҳамза исёнкор, инқилобчи Ғофир билан баробар ўта хокисор Мулладўст образини катта меҳр-муҳаббат билан тасвир этган. Бу анъана бугунги кунда ҳам янги шаронгда, ўзгача кўринишда давом этмоқда. Хусусан рус адабиётида — В. Шукшин, В. Астафьев, В. Распутин каби атоқли сўз усталари асарларидаги хокисор, ғаройиб одамлар образи ғоят катта қизиқиш туғдирмоқда, қизғин баҳсларга озуқа бермоқда.

Ана шу анъаналар изидан бориб У. Наза-

рөв «Қаҳратон»да хокисор, ғаройиб : бир шахснинг бетакрор, ёрқин образини яратган, оддий одамнинг улкан қалбини, бой маънавий дунёсини очиб беришга эришган, шу баҳонада ҳаётнинг муҳим ва чигал маънавий-ахлоқий муаммоларини кўтарган. Ҳикоя қаҳрамони Зикир гўрков — Улуғ Ватан уруши қатнашчиси, бошидан кўп оғир савдолар кечган, кўпни кўрган одам, тақдир тақозосига кўра, у гўрков бўлиб қолган; бу одам касбини, бурчини аъло даражада адо этади, ҳамниша инсоф, диёнат билан иш кўради, ҳаромдан ҳазар қилади. Шу туфайли эл-юртда обрў-эътибор топган — фаровон турмуш кечиради, фарзандлари ўқимишли, зиёли кишилар бўлиб етишади; бир қизи олима, яна бири институтни тугатиб аптекада ишлайди, ўгли эса студент, тагида «Жигули» машинаси.. Лекин ҳаёт мураккаб: касб-кори туфайли Зикир чол такаббур, онги киборлик оғуси билан заҳарланган кимсалар томонидан баъзан пинҳона, баъзан ошкора камситилади, ор-номуси таҳқирланади, ота касби туфайли зиёли фарзандлар турмуши, тақдири хийла чигаллашади, гўрковнинг қизларига эр чиқмайди, гўрковнинг ўғлига қиз беришмайди, баъзи бировлар гўрков билан қуда бўлишдан ор қилади. Бундан Зикир чол, унинг фарзандлари қаттиқ эзилади, изтироб чекади. Шундай қалтис дамларда чол ўкинч билан биратўла гўрковликни ташлаб кетмоқчи ҳам бўлади. Нима, гўрковликни ташласа бугунги кунда тирикчилиги ўтмай қоладими, бошқа иш топилмайдими? Топилади! Лекин Зикир чол бургага аччиқ қилиб кўрпа куйдирадиганлар хилидан эмас. У хўрланган,

ночор, аянчли кимса ҳам эмас; баъзи асарларда учрайдиган ўта нодон, нажотсизнотавон, ўнг юзига урса, чап юзини тутиб берадиган бандан мўминлардан ҳам эмас. Айрим кишилар — персонажлар назарида гўрков чол аянчли кўринса-да, аслида кенг фикрлайдиган, олижаноб, мардона шахс; ҳар жиҳатдан у онги киборлик оғуси билан заҳарланган кимсалардан баланд туради, эл-юрт учун керакли, савоб иш қилаётганлигини биледи, юракдан ҳис этади, аламдийда фарзандларига ҳам шу туйғуни сингдиришга эришади. Ҳикояни ўқиб, бу хокисор, олижаноб қарияни ниҳоятда ёқтириб қоламиз, уни камситган кимсалардан жирканамиз; унинг аломат фарзандлари албатта ҳаётда тенгини, шахсий бахтини топиб кетажигига ишонч ҳосил қиламиз. Чунки ҳикояда қаҳрамонларни қийнаган чигалликлар социалистик ҳаёт тарзига, бизнинг юксак ахлоқий нормаларимизга ёт бир нарсa сифатида кескин рад этилади, ҳикоянинг асосий пафоси хокисор, олижаноб қария ва унинг аломат фарзандларини ҳар жиҳатдан ардоқлашга қаратилган.

Китобхонлар орасида ҳикоя устида кетган даҳанаки баҳс пайтида айни асарда тасвирланган муҳитга яқинроқ бўлган бир йигит шундай ҳодисалар ҳаётда учраб туришига шак келтирмаган ҳолда, ҳикояда бир оз бўрттириш борлигини айтиб қолди. Балким шундайдир. Бироқ бунинг учун ортиқча эътирозга ўрин йўқ, санъат асарининг табиати кўпинча шундай бўрттиришни, кучайтиришни тақозо этади. Бунинг устига ҳикоя маъносини фақат гўрковлар ҳаёти доираси

билан чеклаб қўймаслик керак. Бу ҳикоя умуман кундалик турмушда ҳар доним ҳам кўзга ташланавермайдиган, лекин жамият, эл-юрт гамида юрган, унинг корига ярайдиган оддий, камсуқум, олижаноб одамларни қадрлашга, ардоқлашга ундовчи, чуқур гуманистик руҳ билан суғорилган асардир. Ҳикоя билан танишганда ҳаётдаги мавқеига, амалига маҳлиё бўлиб кетиб оёқ остини, охириги борадиган ерини бутунлай унутиб қўйган баъзи бир такаббур кимсалар ҳам бир оз ҳушёр тортадилар деган хаёлга борасан киши.

«Қаҳратон» ифода тарзи жиҳатидан ҳам диққатга сазовор. Ундаги тасвир ниҳоятда табиий, бошдан-оёқ ёрқин, оригинал деталлар, жонли картиналардан ташкил топган; автор тавсифийликка асло йўл қўймагани ҳолда бош қаҳрамон Зикир чолнинг бутун ҳаёт йўлини, онласи тарихини беради; шу билан кифояланмай, Зикир чолнинг айрим ҳамкасабалари, фарзандлари қисматини ҳикоянинг «тор рамкаси»га сиғдиришга эришади; аynи пайтда ҳикояда йўл-йўлакай тилга олинган чол ва унинг фарзандлари билан мулоқотда бўлган қатор шахсларнинг эсда қоладиган портретларини чизади.

Маълумки, У. Назаров бутун ижоди давомида прозадаги машқни кино санъатидаги фаолият билан қўшиб олиб бормоқда. Кино билан ҳамкорлик туфайли унинг насрий асарларида баъзи ўзига хосликлар вужудга келди, услубида «кино тили»нинг таъсири кўрина бошлади; унда баъзан «кино тили»га маҳлиё бўлиб кетиб прозаик тасвир талабларидан узоқлашиш, ҳикоя ёки қиссани кино-

сценарий ҳолига келтириб қўйиш фактлари ҳам содир бўлди. Бир вақтлар «Қўнғилдаги гаплар» мақоласида бу ҳақда батафсил гапириб эдик. Кейинги асарларида Учқун услубида кино санъати тажрибаларини рад этмагани ҳолда насрий тасвир имкониятларидан кенгроқ фойдаланишга интилоқда. «Қаҳратон» бу жиҳатдан ибратли.

Ҳикояда персонажлар хатти-ҳаракати ва руҳиятини далиллаш пухта, мантиқан изчил; бошдан-оёқ кўрсатишга асосланган тасвир характерлар, уларнинг руҳияти таҳлили билан қўшилиб кетган. Далил учун ҳикоядан баъзи лавҳалар келтирайлик:

«Бир кун Салима (чолнинг катта қизи — У. Н.) аллақандай дугонасини эргаштириб келди. Чой дамлади, сутли нон ушатди, шоколадли конфетлар келтирди, қаймоқ қўйди, ҳандалак сўйди, бироқ дугонаси бирон нарсага ҳам қўл теккизмади, керакли дафтарни олди-ю, ниманидир баҳона қилиб, жўнаб қолди.

Зикир ака ўн тўртдан ошган қизининг кўзларида пайдо бўлган мунгли ўйчанликни пайқади, дили оғриди. Индамай қўя қолди».

Бу тиниқ картинада қанчалар ҳаракат, қиз билан ота ҳолатида қанчалар изтироб, ўткир драма, маъно бор! Яна бир лавҳа:

«Эртасига Зикир ака тузукроқ кийиниб қизларининг мактабига борди. Чиройлики-на жувон: «Ҳалиманинг (чолнинг кичик қизи — У. Н.) ҳам синф раҳбарини чақирай, бирга гаплашамиз», дея Зикир акани кимсасиз хонада қолдириб, қайтиб кирмади. Зикир ака бир соатча қаққайиб ўтирди-да, хўрсиниб

«...чиқиб кетди». Чол энди индамай туrolмайди.
Кўнглида ўй-изтироблар жўш уради: «Гўр-
ковлигимдан ҳазар қилишяпти, — деб ўйлади
у. — Қошки ўлмасаларинг. Пировардида асқа-
тадиган гўрков-ку. Қучоқлаб ётган эрларинг
ҳам лаҳатга опкирмайди жасадларингни.
Эшакни меҳнати ҳалол, ўзи ҳаром-да».

Персонажлар орасида бўлиб ўтган мана
бу мулоқот — гап-сўзларга эътибор беринг:
«Бултур Ҳайдар полвон ўғлига Ҳалимани
сўратди. Зикир ака севиниб бу хабарни
тўнғичига етказди. Салима Ҳалимага айтди.

— Гўрковни ўғлига тегмайман, — деди
шартта Ҳалима.

— Ўзинг кимми фарзандисан?

— Шуни ўзи етади, лоақал мени фар-
зандларим биздақа тили қисик бўлмасин!

— Кўряпсан-ку, бошқа жойдан чиқмаяп-
ти, — ётиғи билан деди Салима. — Мени-ку
вақтим ўтди, жилла қурса сен оилали бўл.

— Писанда эшитишга тоқатим йўқ, —
чўрт кесди Ҳалима. — «Бошқалар сени ол-
масди», деб таъна қилиши турган гап. Қў-
йинг.

Зикир гўрков бўшашиб қолди, бир неча
кунгача оғиз пойлаб юрган Ҳайдар полвонга
қай тарзда жавоб беришни билмай юрди...»

Қаранг, шу кичик парчада тўрт одам,
тўрт хил ният, ҳаракат, тўрт хил ҳолат,
кайфият, армон, қалб тугўни, исёни. Лавҳа-
нинг ҳикоя умум контексти билан боғлиқ ўз
драматик тугуни, ривож, ечими — барчаси
муҳайё. Аини пайтда лавҳадаги хатти-ҳара-
катлар ўта миллий: таомилга кўра, Ҳайдар
полвон ўғлига Ҳалимани унинг отаси орқали
сўратди, ота бу гапни тўғри Ҳалиманинг

ўзига айтишни эп кўрмайди, балки опаси орқали унга етказди, опа эса бу хусусда сингил билан бемалол гаплашаверади... Ҳикоядаги тасвир бошдан-оёқ шу йўсинда ниҳоятда табиий, самимий бир тарзда давом этади.

Ҳар иккала ҳикоя таҳлили шундан далолат бераётирки, бадий асарнинг қиммати, таъсир кучи унинг жанри, жанрнинг катта-кичиклиги билан белгиланмайди. «Соғинч» билан «Қаҳратон» ҳикоялари бадий таъсирчанлиги, маънавий қудрати жиҳатидан ўша авторларнинг йирик жанрлардаги энг яхши асарларидан асло қолишмайди.

2. Пок қалб жилолари

Ижобий қаҳрамон ҳақида, ижобийлик ўлчовлари хусусида кўп гапирамиз, тортишамиз; дарҳақиқат, ижобийлик ниҳоятда кенг тушунча, уни ҳар хил талқин этиш, даврлар ўтиши билан баъзи мезонлар ўзгариши мумкин; бироқ қалбнинг поклиги, ҳалоллик, одмилик, самимийлик, одам зотига, унинг хотирасига, эл-юртга, она табиатга меҳр-садоқат, нопоклик, гирромлик ва қаллобликка, шафқатсизлик ва адолатсизликка нафрат ҳар доим инсонни улуғлайдиган хислатлар бўлиб қолаверади. Бугунги ҳикояларимизнинг етакчи ижобий қаҳрамонлари худди шундай хислат эгаларидирлар.

Ижобий қаҳрамон яратишнинг яна бир ўзгармас шarti, талаби бор. Ёзувчи асарида меҳр ва ҳайрихоҳлик билан қаламга олган

одамнинг тақдир, хатти-ҳаракатлари, ўй-кечинмалари чиндан ҳам китобхонни ҳаяжонга солса, ўйга толдирса, уни қийнаган жумбоқлар китобхон қалбига ўт ёқса, қаҳрамон бошига тушган кулфатлар унда ҳамдардлик, шафқат-мурувват ҳисларини уйғотса, қаҳрамон характеридаги ожизликлар, у йўл қўйган хатолар, ҳаётдаги мағлубият-йўқотишлар айни ўқувчининг ўз шахсий йўқотиши каби қабул қилинса, кўнглида бир армон қолдирса, охир-оқибат қаҳрамондаги эзгу ҳислатлар ўқувчи юрагида унга нисбатан меҳр, фахр-ифтихор туйғусини жунбишга келтирса — шундагина ёзувчи яратган қаҳрамон ҳақиқатан ҳам ижобий қаҳрамон дейишга лойиқдир. Демак, чин маънодаги ижобий қаҳрамон яратиш ғоят мушкул ижодий муаммодир. Бугунги ҳикояларимизда бу ўзгармас талабларга ҳар жиҳатдан тўла жавоб берадиган етук ижобий қаҳрамонлар борми, деб савол беришлари мумкин. Бу саволга дадил «бор» деб жавоб бериш қийин, аммо шу талабларни рўёбга чиқариш йўлида эзгу интилишлар мавжуд. Энг муҳими, ҳикоянависларимиз қаҳрамонлар хатти-ҳаракатларини ташқи ошкора, ташвиқий томонларига эмас, туб ички моҳиятига, қаҳрамон қалбига, пок қалбнинг нафис жилоларига асосий эътиборни қаратаётирлар, беғубор одамнинг жиддий ҳаёт жумбоқларига дуч келиб, мураккаб вазиятга тушиб қолган пайтларидаги аҳвол-руҳияти, ҳаёт жумбоқларининг пок қалбдаги акс-садолари тасвири ва таҳлили билан банд бўлаётирлар. Бу ўринда шу тур ҳикоялардан фақат иккитасини — Умрзоқ Муҳаммадиевнинг «Мармар-

тош» ва Эркин Аъзамовнинг «Баҳор» ҳикояларини ажратиб олиб, улардаги фазилатларга эътиборни тортмоқчиман.

Бу икки ҳикоянинг қаҳрамонлари ёш жиҳатидан ҳам, ҳаётдаги мақеи жиҳатидан ҳам бир-бириларидан кескин фарқ қиладилар. «Мармартош»да эндигина оқ-қорани ажрата бошлаган бола, «Баҳор»да эса яқингинада олий ўқув юртини тугатиб мустақил ҳаёт оstonасига қадам қўйган йигит. Уларни бир хусусият бирлаштириб туради — улар бир оз романтик табиат, ниҳоятда покдил, беғубор, адолатсизликни, қаллобликни асло кўтара олмайдиган шахслар.

Ҳикоялар таҳлилига ўтишдан олдин яна жанр табиатига хос айрим хусусиятларни эсга олсак. Чунки жанр спецификасини ҳисобга олмай туриб асарнинг ютуқ-камчиликларини, унда яратилган образлар моҳиятини аниқлаш мушкул. «Ҳикоя, — деб ёзади адабиётшунос А. Есин, — гўё ҳаёт оқимида алоҳида оролчаларни — эпизодлар, картиналар, характер, саҳналарни юлиб олади. Бутун гап шундаки, бундай эпизодлар алоҳида ҳолда ҳар бири юксак маънодорлик касб этадилар — уларда ҳодиса ва характер моҳияти бирданига очилади қолади. Воқеликнинг бундай кульминацион нуқталари гўё кундалик ҳаёт оқимидаги «қуйма» топилмалар каби ҳодиса моҳиятини ўзида мужассамлаштиради. Демак, ҳикоя алоҳида таъсирчанликка эга бўлган ҳодисалар ҳақида баҳс этади, ҳаётнинг бирор қонуниятини жуда ёрқин намоён этадиган воқеаларни тасвирлайди». («Литературная учеба», 1981, № 4, 217-бет.) Шундай экан, ҳикояда, яна бир

адабиётшунос Вл. Новиков сўзлари билан айтганда, ҳар бир тафсилотнинг маъно салмоғи йирик жанрлардагига қараганда беқиёс даражада ортиқдир, бу ерда ҳар бир деталь ббутун бошли воқеага тенгдир («Литературная учеба», 1981, № 4, 217-бет).

Жанрнинг ана шу хусусиятларини ҳам назарда тутган ҳолда юқорида тилга олинган ҳикоялар қаҳрамонларини, қаҳрамонлар қалби ифодасини кўздан кечирайлик. Аввало «Мармартош» ҳақида. Ҳикоя шундай бошланади:

«Тупроқ кўпчиб ётадиган оддийгина дала йўли. Ҳар куни ҳавонинг қизиган пайтида, эски велосипедда озгингина бола шу йўлдан ўтарди. Велосипед боланинг ўзиники эмас. Пиёда чарчаб қолмасин деб холаси ўғлининг велосипедини вақтинча унга бериб қўйган. Бугун ҳам у сув чиқариш насосида моторист бўлиб ишлайдиган отасига тушлик олиб борапти. Тик келган жануб қуёши самодан олов пуркаётгандай. Филдирак тагидан кўтарилган чанг узоқ вақт ҳавода муаллақ туриб, йўл четидаги янтоқзорга оҳиста қўнади. Боланинг кўйлаклари тердан жиққа ҳўл бўлган. Иссиқдан юзлари бўғриқиб, нафаси сиқилади.

Бола тепаликдаги, кимсасиз қабристон оралиғидаги йўлдан қўрқиброқ ўтди. Назарида, нураб қолган девор ортидаги сарғиш хас-хашак қоплаган қабрлардан алланималар чиқиб, қувлаётгандай бўлаверди. У дамбада ортига тикилар, ҳансираб бор кучи билан педални айлантирар эди.

Қабристондан ўтгач, велосипеддан тушди-да, ерга чўккалади. Онасининг устинга тош

қаланган кўримсиз қабрига маъюсгина тикилди. Мўъжазгина жисми япроқдек титраб, қурушқоқ лаблари пир-пир учиб, унсиз йнглади. У қалтираётган бармоқларини ғайритабиий ҳолда жуфтлади-да, холаси ўргатган сўзларни шивирлаб юзига фотиҳа тортди. Кўнглидан ногоҳ шу гаплар ўтди: «Мен сизнинг васиятингизни бажараман, онажон... Албатта, қабрингизга мәрмартшош қўяман...»

Киприклари орасида йилт этиб ёш пайдо бўлди-да, иссиқдан қорайган юзига оқди. Маъсум кўзларига ўкинч югуриб, хўрсинди.

Қабристон ортда қолди. Велосипед гилдираклари тупроқ йўлда чуқур из қолдириб шитоб билан илгарилаб кетди...»

Шу кичик парчанинг ўзидаёқ кўп нарса аён: йўл манзараси, офтоб ҳарорати, жануб колорити, кичик қаҳрамон хатти-ҳаракати, аҳвол-руҳияти, кўнглидаги армон ва муддао — барчасини кўриб, ҳис этиб турамиз. Бу парчада қаламга олинган деталлар — кимсасиз тупроқли йўл, мазор, она қабри, эски велосипед, сув чиқариш насосида моторист бўлиб ишлайдиган отага олиб борилаётган тушлик, боланинг мәрмартшош ҳақидаги аҳди — булар шунчаки ахборот учунгина келтирилган эмас, ҳикоя давомида бола шу эски велосипедда бу тупроқли йўлдан неча бор ўтади; йўлнинг бир учи ота ҳузурига элтса, иккинчи учи хонадонга — ўғай она қошига олиб боради. Бу йўл оддий тупроқли дала йўли эмас, бола учун энг азиз кимса — оламдан ўтган онаси ётган қабристон ёнидан ўтадиган йўл. Бола, барибир бола, кимсасиз қабристон ёнидан ўтаётганда чўчийди, ўзи ёлғиз кўримсиз она қабри қошига боролмайди; аynи пайтда ундан

ажралиб ҳам кетолмайди, олисроқда туриб ҳаёлан она билан мулоқотда бўлади; қабристон ёнидан ҳар гал ўтганда она васияти ёдига тушади — онаси ўлими олдида қабримга мрамртош қўйинглар, деган. Она илтижоси ҳали рўёбга чиққан эмас, қабристон ёнидан ўтаётганда бола бундан ўзича хижолат чекади. Боланинг бутун умиди отадан, мрамртош хусусида илк бор гап очганда отаси бу ҳақда ваъда қилгандай бўлади, бола бундан ўзида йўқ шод, ўша гал боланинг тупроқли йўлдан велосипедда ўтиши ҳам ўзгача — сурурли. Қувончини яқин одамлар билан баҳам кўрмоққа шошилади, одатдаги йўлини ўзгартириб, холаси ҳузурига чопади, сўнг ўз хонадонига. Холаси билан учрашувдаёқ боланинг қувончлари барбод бўлади — холаси отасининг бебурдлигини, пиёнисталигини юзига солади. Бола ичидан зил кетади-ю, мрамртош ҳақида сўз берган отасини қоралагиси келмайди. «Ҳамма ичади-ку, — ўйлаб борарди бола, — менинг отам Суннат пиёндек одамлар билан жанжаллашиб юрмайди. Маст бўлганда донмо ётиб ухлайди. Ичса, ўз пулига ичади, холамга нима. Ишонмайди-я, ахир мрамртош оламан деди-ку...» Уйга келса, одатдагидек яна дилсиёҳлик — ўгай она дарғазаб, у пиёниста ота ҳақидаги «қўшиғи»ни бошлайди, болани ҳам «қўшиғи»га қўшиб диллини хуфтон қилади...

Бола яна йўлда, бир гал шу йўлдан отаси ҳузурига борганда, уни ғоят аянчли — маст ҳолда кўради, янаги гал борганда отаси унга ароқ олиб келишни буюради, боланинг мрамртош ҳақидаги орзу-умидлари бутунлай йўққа чиқади. Бола сўнгги бор яна ўша бизга

таниш йўлда, аниқроғи ора йўлда, энди унда уйга бориб дарғазаб ўгай она «қўшиғи»ни эшитишга ҳам, бебурд, пиёниста ота қошига қайтиб боришга ҳам тоқат йўқ; у оғир хаста, хаёли паришон, кичик қаҳрамон билан биз ана шу ора йўлда ўзгача бир алам-изтироб, армон, ўй-хаёл билан хайрлашамиз, балким видолашамиз.

Йўқ, бу ҳикоя навбатдаги ичкиликбозликнинг зарарини, нохуш оқибатини кўрсатувчи, шунчаки алкоголизмга қарши қаратилган асар эмас. Ҳикояда акс эттирилган ҳодисанинг маъноси хийла чуқур, ичкиликка мубтало бўлиб қолган ота айби туфайли боланинг барбод бўлган орзулари ифодаси билан баробар автор одамлар орасидаги чигал, мураккаб муносабатларни очишга эришади. Ҳикоядаги айрим эслатишлар, имо-ишоралар, характерли деталлардан шу нарса аён бўладики, отанинг иккинчи хотинига кўнгли йўқ, у бу хотин билан бирга ҳам бўлолмайди, орани очди қилиб ундан қутулиб ҳам кетолмайди, орада янги фарзанд бор, бунинг устига хотин хийла ўзмир, вайсақи, молпараст; уни тийиб қўйиш учун отада журъат етишмайди; ота бундай ғурбат ва мушкулотлардан ўзини олиб қочиш баҳона умрини хонадондан четда, хилватда ўтказди, ичкиликка берилади.. Ҳикоядан чиқадиган асосий сабоқ шуки, киши ҳаёт чигалликларига дуч келганида ундан ўзини четга оладиган бўлса, журъатсизлик, пассивлик қилса, бу ҳол оғир оқибатларга олиб келиши мумкин. Қаранг, журъатсизлик, пассивлик туфайли ота нақадар ночор аҳволга тушиб қолган — кўриниши, қиёфаси аянчли; куч-қувватга

тўлиб турган эр киши бўла туриб ўзини тутолмайди, оламдан ўтган севикли хотинининг васиятини, норасида ўғлининг илтижоларини амалга оширолмайди, фарзанди олдида инсонлик шаънини, гурурини оёқ ости қилади; айни пайтда бу ночор кимса иккинчи хотинига, дунёга келган янги фарзандига ҳам бахт беролмайди; энг ёмони, ўз қилмишларин билан дунёни энди таниб келаётган ўғлининг пок туйғуларини, орзу-интилишларини барбод этади. Тўғри, ҳикояда ота образи иккинчи планда, ёзувчининг асосий диққат-эътибори бола тақдири, руҳияти тасвирига қаратилган, бола қалби, орзу-армонлари, бола армонларининг заволи ифодаси сизни ларзага солади; айни пайтда жанр имконияти доирасида, бола орзу-умидларини заволи этган омиллар таҳлили сизни ўйга толдиради, одамнинг ўз инсонлик шаъни, оламдан ўтганлар хотираси, зурриётлар, уларнинг тақдири, истиқболи, қалби олдидаги бурчи, қарзини эслатиб қўяди, журъатсиз, масъулиятсиз кимсаларга нисбатан сизда нафрат, надомат туйғусини туғенга солади.

Ҳикоянинг ечимида айрим асарларнинг, биринчи галда «Оқ кема» қиссасининг таъсири сезилиб турибди, айрим ортиқчаликлар, жумлаларда ғализликлар ҳам бор. Илк ҳикоялари биланоқ оғизга туша бошлаган ёш ёзувчи ўзгалар таъсиридан қанчалик эрта қутулиб олса, сўзга талабчан бўлса, шунчалик ютади.

Кейинги йилларда баъзан маънавият бобида шаҳар билан қишлоқни, фан-маданият макони билан табиат гўшасини, шаҳарлик зиёли билан оддий қишлоқ кишини бир-

бирига энд қўйиш, маънавий бисотни нуқул табиат қучоғидан, цивилизациядан йироқ табиат бағрида яшайдиган тўпориноқ одамлардан қидириш, уларни маънавий жиҳатдан ўқинишли, фан-техника соҳаси одамига кўра ҳар томонлама устун қилиб кўрсатиш ҳолларига ҳам дуч келаётирмиз. Эркин Аъзамовнинг «Баҳор» ҳикояси шу хил талқинлар билан баҳс-мунозара тарзида майдонга келган. Асар қаҳрамони Жаббор Имомов узоқ вақт ўзга юртларда юриб, шаҳарда ўқиб, ниҳоят эзгу орзусига эришади — болалиги ўтган она қишлоғига, гўзал табиат қучоғига ишга келган, беадад қувонч, талай унутилган ҳис-хотиралар соғинчи кўксини тўлдирган, гўё унинг учун болалиги қайтиб келган; у ҳозир болалигидаги каби адирма-адир чопиб зира ҳам терган, қоқи ҳам татиган, бойчечак ҳам топгандек шод, беармон, яшиллик олами қаршисида лол. Мана, у кўзларини юмиб илк баҳорни қарши олмоқда, баҳор садоларига акс-садо бермоқда: «Ана, нам тупроқни ёриб бойчечак чиқмоқда, юз очиниш мунча қийин, мунча қийин — ниҳоят кўринди. Яша бойчечак! Ана қоқи! Сизларга қанчалик интиқ эдим, қоқижонлар! Ифор! Ҳидингга қачон тўяман!..»

Лекин унинг қувончлари узоққа бормайди... Одам боласининг табиати шундайки, қалбидаги қувончларини, эзгу туйғуларини дарҳол кимлар биландир баҳам кўргиси келади, қалбини тушунадиган, ҳис этадиган, дилидагини тинглайдиган одам топилгандagina қувончи ўзига татийди, шундай одам топилмаса, қувончлар гурбатга айланади, қолади. Афсус, шоиртабиат Жабборнинг

атрофига қалбни тушунадиган, ҳис этадиган, дилидагиларни тўкиб солса тинглайдиган, қувончларини ўртада баҳам кўрадиган одам йўқ — таниш-билишлари ҳаммаси кундалик турмуш икир-чикирлари билан овора-ю саргардон кишилар; дилкаш қидириб болаликдаги ошналари даврасига ўзини уради, бироқ бу давра унинг учун бегона — болаликдаги дўстлари бутунлай ўзгариб кетган — уларнинг гурунги, гап-сўзлари жуда оддий турмуш ташвишларидан нари ўтмайди, ҳар кун тўпланиб олиб бирор баҳона топиб улфатчилик қилиш, ейиш-ичиш, маст-аласт ҳолда уй-уйига тарқаш...

Бу хил маънисиз гурунглاردан безган Имомов шаҳарни, у ердаги дўстларини эслаб кетади. «Шаҳарда ҳам шундай тўпланиб туришарди. Аммо йиғилишларига муҳим бир гап ёки янгилик сабаб бўларди. Иннайкейин суҳбат мавзун бу ердагига ўхшамас — улар одатда кинофильмлар, актёрлар, музыка, китоб, қадимги дунё маданияти — ҳуллас, санъат борасида баҳслашишар, тортишишар, баъзан ҳатто жанжаллашиб ҳам кетишар эди. Лекин фақат санъатнинг устидан, санъат учун!» Албатта, у давра билан бу давранинг фарқи бор, бу табиий. Шаҳардаги дўстлари аксари студентлар ёки санъатга, фанга бево-сита алоқадор кишилар эди, бу ердагилар эса оддий касб эгалари, кўпроқ шофёрлар. Ҳар қандай касб эгаларининг ўзига хос манфаатлари, суҳбат мавзулари бўлиши мумкин. Ҳикоя қаҳрамони бунга яхши тушунади. Имомовни бошқа бир нарса қийнайди: жўраларининг шундай улугвор, аини пайтда мураккаб, серташвиш замонда яшаб туриб,

гўё теварак-атрофда ҳеч нарса бўлмаётган-дай инсонга бир бор бериладиган азиз умрни, умрининг энг тотли палласи — йигитлик дамларини фақат кундалик турмуш ташвишлари билан ўтказиб юбораётганликлари, оддий улфатгарчилик, ейиш-ичиш билан бўлиб, маст-караҳт ҳолда ҳатто ўзлари яшаб турган она табият гўзалликларидан бебаҳра қолаётганликлари уни қаттиқ ташвишга солади ва пировардида улфатларининг шу хилдаги маънисиз ҳаёт тарзига қарши исён кўтаради.

Бу ҳикоя ўқувчига кўп нарса ваъда қиларди, афсуски, тасвирдаги айрим кам-кўстлар шу ваъдаларни тўла-тўқис рўёбга чиқариш учун монелик кўрсатган. Ҳикояда гап кўпу ҳаракат озроқ, бош қаҳрамон тўқнаш келган улфатларнинг қиёфаси мавҳумроқ, улфатларни мешчанлик кайфиятига солиб қўйган омиллар жанр имкониятлари доирасида очиб берилмаган, лоақал унга имо-ишоралар ҳам йўқ...

Ҳикояларимиздаги ижобий қаҳрамон тақдири талқинидаги бир фазилат алоҳида диққатга сазовор, авторлар аксари ҳолларда мураккаб вазиятга тушиб қолган қаҳрамоннинг ўша вазият, муҳит билан кескин драматик муносабатини очишда фақат муҳитнинг қаҳрамон тақдиридаги зарбасини эмас, айни пайтда қаҳрамоннинг муҳитга таъсири-ни ҳам муайян кўринишда акс эттираётирлар. «Мармартош»да бола мураккаб вазиятнинг қурбони бўлади, бироқ бола ҳалокатининг ўзиёқ мавжуд вазиятга протест — норозилик каби туюлади. Бола ҳалокатидан йўлнинг у бошида турган ота ҳам, бу бошида

турган ўгай она ҳам ҳали беҳабар; бу ҳалокат хабари уларга етиб борса, албатта уларда жиддий ўзгариш бўлажагини юракдан ҳис этиб турасиз. «Баҳор»да эса қаҳрамон муҳитни — ғафлатда қолган улфатлар ҳаёлини алғов-далғов қилиб юборади; яна шундай ҳикоялар борки, уларнинг қаҳрамонлари ўз орзу-идеаллари йўлида дадил кураш олиб борадилар.

3. Кураш фалсафаси

Кейинги пайтларда актив ҳаётний позицияда турадиган, юксак эътиқодли курашчи қаҳрамонлар ҳақида кўп гапириладиган бўлиб қолди. Бу — яхши. Аммо баъзи танқидчиларимиз курашчи қаҳрамонлар тўғрисида гап кетганда улардаги юксак эътиқодни, курашчанлик шижоатини шушчаки шарҳлаб, авторлар шаънига мақтовлар ёғдириш билан чекланиб қолаётирлар. Ҳолбуки, ҳозир яратилаётган энг яхши асарлардаги ижобий курашчи қаҳрамонлар образи чин маънода концептуаллик хусусиятига эга, уларнинг тақдири, қалб шижоати, фаолияти орқали ёзувчилар бугунги куннинг муҳим ижтимоий, маънавий-ахлоқий муаммоларини ўртага қўяётирлар; авторларни курашнинг ўзи, кураш жараёнигина эмас, бу курашлар фалсафаси, кураш учун асос бўлган муаммо моҳияти кўпроқ қизиқтирмақда. Шунинг учун ҳам бу хил образлар, КПСС XXVI съезди ҳужжатларида таъкидланганидек, одамларни ҳаяжонлантирмақда, баҳсларга сабаб бўлмақда, ҳозир ва келажак ҳақида ўйлаб кўришга ундамоқда, улар тимсолида китобхонлар

Ўзларининг фикр-ўйлари ва кечинмаларига ҳамоҳанг жиҳатларни кўрадилар, уларда совет характерининг энг яхши фазилатлари тажассум топганига гувоҳ бўладилар... Катта кетмайлигу, лекин инсоф билан айтганда, Учқун Назаровнинг «Акс-садо», Шукур Холмирзаевнинг «Оғир тош кўчса...» ҳикояларидаги характерлар талқинида шундай фазилатлар мавжуд.

«Акс-садо» ҳикоясининг қаҳрамони Зиёд — ижодий меҳнат кишиси, архитектор; ўз касбини астойдил севади, ҳаётининг маъноси деб билади; кечани-кеча, кундузни-кундуз демай бутун билимини, қобилиятини, истеъдодини ишга солиб оригинал лойиҳалар яратди; у яратган лойиҳалар таҳсин ва офаринлар билан қабул қилинади, аммо ҳар гал қурилиш мобайнида турли ўзгартишлар, тузатишларга дуч келиб, охирида ўз қиёфасидан маҳрум «таъна ёдгорлик»ларга айланаверади. Зиёд бошда бунга унча эътибор бермаган, ўзи тушиб қолган исканжани ҳаёт талабининг шафқатсиз, аммо зарур мантиқи деб, ўз лойиҳаларини ўз қўли билан жўнлаштиришга, арзонлаштиришга, яъни нурсиз, жозибасиз, қиёфасиз чиқишига розилик берган... У ҳар гал ўзи яратган лойиҳалар асосида қад кўтарган нурсиз «таъна ёдгорлик»лар ёнидан ўтганда эзилади, уялади, бироқ бунда ўзини иложсиз сезади. Қаҳрамоннинг бу ҳолати ҳаммамиз учун ниҳоятда таниш; дарҳақиқат, биз ҳам ҳаётда шу хил ҳодисаларга тез-тез дуч келиб турамиз — адолат, қонун-қоидаларни, шу қоидалар олдидаги ўз бурчимизни яхши биламиз, баъзан тартиб-қоидалар бузилаётганлигини

сезамиз, сезамизу унга қарши курашишга келганда ҳар хил андишага бориб ўз тинчимизни ўйлаб қоламиз; буни ҳаёт тақозоси деб ўзимизни овутмоқчи бўламиз ва бу билан катта адолатсизликлар, хатолар, йўқотиншлар, балким жиддий фожиялар учун йўл очиб қўйганлигимизни ҳар донм ҳам етарли ҳис этавермаймиз. Кўпинча ҳаётдаги адолатсизликлар ҳақида куйиб-пишиб гапирамиз, улардан нолиймиз, аммо шу адолатсизликларни бартараф этиш йўлида ўзимиз нима қилдик — бу ёғига келганда сукут сақлаб қоламиз. Ана шундай дамларда инсон зоти учун ниҳоятда муқаддас саналмиш юксак эътиқод ва шу эътиқод йўлида курашиш ҳисси ниҳоятда асқотади... Хайриятки, кечикиброқ бўлса-да, ҳикоя қаҳрамони Зиёд қалбида шу муқаддас ҳис — курашчанлик туйғуси туғён уради. Зиёдга энди яна бир масъулнятли вазифа — «Билим саройи» лойиҳаси топширилган. Бу топшириқни ҳам у, одатдагидек, қойилмақом қилиб адо этади; қурилиш пайтида бу лойиҳа ҳам таҳрир хавфига дуч келади. Зиёд энди муросасозликка чек қўяди, бу хавфга қарши енг шимариб дастойдил курашга киришади, бу кураш эса қаҳрамон учун жуда қимматга тушади. Бу масала талқинига кейинроқ қайтамыз.

Одатда, кўнглида адолат, кураш туйғуси жўш урган одам теваарак-атрофидаги ҳодисаларга асло бефарқ қаролмайди, бундай одамнинг қалби донм безовта, оиладами, кўча-кўйдами юз бераётган барча ҳодисаларга, йўл қўйилаётган катта-кичик камчиликларга ўзини шахсан дахлдор ҳис этади; адолатсизлик қандай кўринишда бўлмасин, улар

билан сира мураса қила олмайди. Шундай кайфиятни «Акс-садо» қаҳрамони Знедда ҳам кўрамиз. Знед тўртинчи синфда ўқийдиган ўғли орқали, эҳтимол, авваллари ҳам мактабдаги, ўқув-тарбия ишларидаги чигалликлардан хабар топгандир, хабар топса ҳам уларга эътибор бермагандир; адолат, кураш иштиёқида юрган бу йигит ўғлининг пионерга ўтиш пайтидаги расмийликдан огоҳ бўлганида ўзини қўярга жой тополмай қолади. Знед ўғлидан пионерга ўтиш пайтида ўқиб берган қасамёднинг маъносини сўрайди, ўғли эса қасамёднинг чин моҳияти, масъулияти у ёқда турсин, оддий маъносини ҳам тушунмагани маълум бўлади. «Демак, — ўйлади Знед, — ўғлим нима қилаётганини ўзи билмайди. Бунақангилар қанчадан-қанча! Мактабдагилар болаларга тушунтирмаган, улар учун пионерга кириш билан боғлиқ бўлган тадбирин расмий ўтказишса, кифоя. Энг муҳими, маънавий томони четда қолган! Сардор ўқийдиган мактаб биноси янги қурилган. Шунга қарамай, ярим йил деганда дераза ойналарининг ярмидан кўпини янгидан қўйишди, деразага тош отган болаларнинг бўйнида қизил галстуғи бор, бир йил аввал худди шунақа «тантанали» ваъда беришган. Бу масалага расмий ёндашиш, улуғ номлар, қасамёддек муқаддас сўзларга шак келтириш, бебурд қилиш деган гап эмасми? Мурғак, ҳали шаклланмаган дилларни шу чоғданоқ масъулиятсизликка ўргатиш, қасам, ваъда, аҳд — бу шунчаки мажбурият талаб қилмайдиган тушунчалар, деб таъкидлаш эмасми? Бундан, оғзингга сиққанча ваъдаларни беравер, кўзбўямачилик

қилавер, жавоб бериш шарт эмас, деган маъно чиқмайдими? Ахир бу гуноҳ-ку, келажак олдида жиноят-ку! Бунақанги ваъдаларни қадрига етмай сочаверадиган қасамхўрлардан кимлар чиқиши мумкин?..»

Ана шундай изтиробли ўйлар билан юрган Зиёд янги лойиҳаси хусусида «тахрирчи» бошлиқ билан тўқнаш келади. Бошлиқ ўта қув, қилғиликни қилиб қўйиб сиртига сув юқтирмайдиганлар хилидан. У Зиёдга ўзини азиятли, у билан ҳамдард, ҳамфикр қилиб кўрсатади; аслида Зиёднинг бошига тушган гам — лойиҳага киритилган тахрирлар туфайли у ичидан қувонади, лаззатланади. Зиёдни ҳар хил йўллар билан овутади, кўнглига далда бергандай бўлади, лекин ичида: «Сендақа юлдуз ураман деганларни кўп кўрганмиз, бузоқнинг югургани офилхонагача, бир кун ҳоврингдан тушасан, гижинглашингни ўшанда кўрамиз», — дейди.

Бошлиқ — ўта маккор рақиб, у қаршисида турган одамга асло ошкора зид бормайди. Мухолифининг дилини оғритмайди, рақиб билан олишиб-тортишиб ўтирмайди, ўз фикрини ҳеч қачон дангал айтмайди, мухолифи қарашини ошкора рад этмайди, лекин билиб ишнини қилаверади, зимдан ўз режасини амалга ошираверади. Унинг учун ўзгаларнинг ташвиши, ижоднинг, ноёб лойиҳанинг заволи, давлат, халқ манфаати бир пул; қурилаётган бино молхонами, санъат саройими — фарқи йўқ; бинони тўнтариб қўйса ҳам барибир пул тўлашса, мукофотлар беришса, жойидан ҳайдашмаса бўлгани. Бу тоифа одам билан олишиш, уни енгиш ниҳоятда мушкул муаммо. Зиёд бу одамни энди тани-

ётгани йўқ, унинг хулқ-атворини, тарихини ҳам яхши билади. Бир вақтлар бу одамда ҳам истеъдод учқунлари бўлган, оригинал лойиҳалар ҳам яратган, одатдагидек, унинг ишлари ҳам қаршиликка дуч келган, лойиҳаларини ҳимоя қилиб кўрган, муддаога эришавермагач, қўл силтаб шаронтга мослаша бошлаган. «Ё сен урасан, ё сени уришади. Кучинг етса урасан, кучинг етмаса, таслим бўласан, айтганини қиласан. Бошқачаси бўлмайди. Селяви!» дейди у. Мана, неча йилдирки, бу назарияси билан маълум имтиёзларга эга бўлиб, тинч, осойишта ҳаёт кечириб келяпти...

Зиёд ана шундай мураккаб, аломат бир тоифа кимса қаршисида турибди. Ҳикоя қаҳрамони бу турфа шахснинг маънавий фожиясини — инқирозини ҳам сезади, у ижодкор сифатида сўниб битган, истеъдодли архитектор бўла туриб йнгирма беш йил давомида бирорта арзигулик лойиҳа яратган эмас. У инсон, раҳбар ходим сифатида ҳам тубанлашиб кетган. Энг ёмон, у ўзининг тубан фалсафаси, ўзига хос иш услуби, ҳаёт тарзи билан ёрқин истеъдодлар йўлига ғов бўлади, қанчадан-қанча ижодий меҳнат, ноёб истеъдод самараларини барбод этади, пок қалбларнинг қанчаси у туфайли азият чекади. Бу маккор кимса ажойиб истеъдод эгаси Зиёднинг ноёб туйғуларини, эзгу ниятларини оёқ ости қилади, ҳатто ҳаётига зомин бўлади.

Ёзувчи ижобий ва салбий персонажлар орасидаги зиддиятнинг оқибат-натijasини, ижобий кучнинг мағлубият ва ҳалокатини кўрсатишга шошилмай, танқидчи Норбой

Уддойбергановнинг «Курашчанлик руҳи»
ақоласида тўғри таъкидланганидек, кураш
ан олишувлар жараёнини янада конкретроқ
ўрсатганида, қаҳрамон мағлубияти сабабла-
нини теранроқ таҳлил этиб берганида ҳикоя-
нинг таъсир кучи, ижтимоий салмоғи, шубҳа-
низ, янада ортган бўларди.

«Оғир тош кўча...» ҳикоясида бошқача-
соқ манзарага дуч келамиз, асар бошдан-оёқ
бир-бирига зид характерларнинг кураши
жараёнидан иборат. «Акс-садо»дан фарқ
қилароқ, бу ерда курашда салбий куч эмас,
балки ижобий қаҳрамон устун чиқади. Ку-
рашнинг ижобий қаҳрамон фойдасига ҳал
этилиши бу ҳикояни «Акс-садо»дан устун
қўйиш учун асос бермайди, албатта. «Акс-
садо»да воқеалар мантиқи, асарнинг ғоявий-
бадний концепцияси қаҳрамоннинг мағлубия-
тини тақозо этган бўлса, «Оғир тош кўча...»
ҳикоясида ижобий кучнинг тантанаси ҳам
воқеалар ривожининг мантиқий натижаси
тарзида рўй беради. Шуниси муҳимки, икки
ҳикояда воқеалар счими икки хил бўлишига
иқарамай, ҳар иккаласи ҳам адолатсизлик-
ка нисбатан муросасизлик, фаол курашчан-
лик руҳи билан суғорилган.

«Оғир тош кўча...» ҳикоясидаги ҳодиса
кўринишда жуда оддий. Шаҳардан келган
меҳмон — рассом йигит баҳонасида эски
мактабдош дўстлар тўпланиб қолишади;
даврадагиларнинг бири — колхоз раиси, бош-
қаси — газета муҳбири, журналист, яна би-
ри — оддий ўқитувчи... Дўстлар гўё болалик
йилларига қайтиб, бир-бирлари билан сами-
ний мулоқотга киришадилар, даврада қувноқ
ҳазил-мўтонба авжига чиқади. Фақат бир

одам — калондимог раис даврада ўзини бе-
гона ҳис этади; баланддан келиб ўқитувчи
дўстининг нафсониятига тегади — унга ба-
мисоли бир дастёр, малай сифатида муомала
қилади; бу ҳол ўқитувчига оғир ботади-ю,
орада жанжал — даҳанаки олишув бошла-
нади, шу олишув пайтида ҳар иккала персо-
нажнинг ички дунёси, қисман тарихи, тақди-
ри намоён бўлади. «Дўстлар» орасидаги
жанжал шунчаки тасодифан юз берган оддий
можаро эмас, балки узоқ давр мобайнида
қалбда йиғилиб ётган, тўлиб-тошган дард,
ҳасрат-надомат, кучли нафратнинг кичик бир
туртки, баҳона орқали вулқондек отилиб
чиқиши, туғёнга келиши оқибатидир; бу
можаро шунчаки икки шахс орасидаги
хусусий жанжал бўлмай, балки унинг зами-
нида кўпчилик учун қизикarli, ибратли
жиҳатлар мавжуддирки, ёзувчининг асосий
диққат-эътибори айти шунга қаратилган.

Хўш, қандай қилиб колхоз раиси Муро-
дов мактабдош, тенгдош дўсти Эсонга — ни-
ҳоятда табаррук касб эгаси, болаларнинг
мураббийси, ўқитувчи одамга бамисоли бир
дастёр, малай сифатида қарайдиган бўлиб
қолди? Ёзувчи жанр имконияти доирасида
шу саволга жавоб ахтаради. Аввало, тенг-
дош дўсти рансликка кўтарилганида Эсон
бундан ниҳоятда қувониб, унга ўзини яқин
олиб, баҳоли қудрат унинг ҳожатини чиқа-
риш, уни ҳар жиҳатдан ҳимоя қилиш пайида
бўлган; ўқитувчи зиёли бўлишига қарамай,
меҳнат билан суяги қотган бу йигит раис
хонадонидagi ҳар қанақа «қора иш»ни бажо-
нидил адо этишни ўзига одат қилиб ол-
ган — меҳмон кузатишми, қўй сўйишми,

уйга туширилган кўмирни ташишми — нима буюрилса, барчасини сидқидилдан бажара-верган. Бунн раис бошқача тушуниб, мансаб эгасига қилинадиган табиий муомала деган хулосага келган. Дарвоқе, одамни мансаб ажратади, деган нақл ҳам бор. Муродов мансабга кўтарилади-ю, ўзгара бошлайди, унда аллақандай кибр-ҳаво, худбинлик, манман-лик, бошқалардан ўзини устун қўйиш майли пайдо бўла бошлайди, мансаб даражаси мундайроқ одамлар, ҳаттоки яқин кишилари ҳам унга гўё тобедек туюлади. Ўқитувчи дўсти Эсонга муомаласи ундаги шу тушунча, қарашнинг бир кўрипиши, холос. Иккинчи томондан, Эсоннинг раис «дўсти»га ўта тобе бўлиб қолишига бошқа бир асос ҳам бор; раис олдида бу одамнинг қисман тили қисик. Гап шундаки, Эсон — тўққиз фарзанднинг отаси; муаллимликдан келадиган юз сўм пул билан бундай катта онлани тебратиш ўзи бўладими? Табиийки, Эсон болаларни боқиш, кийинтириш учун ўзини ўққа-чўққа уради, муаллимликдан бўш пайтлари ҳар хил юмушлар билан банд бўлади. Жўжабирдай жонга бош Эсон ҳолидан хабардор бўлган раис гоҳо колхоз ҳисобидан унга кўмаклашиб туради. Айни шу иши — Эсонга «ўтказиб қўйгани» учун ҳам унга баланддан келиб муомала қилади. Раис даҳанаки олишув пайтида бунн Эсоннинг юзига солади, унинг баъзи «қора ишлари» ни ҳам писанда қилади.

Инсон зоти учун бировга тобелик, ўзганинг олдида «тили қисиклик» энг оғир мушкулот; бунинг устига тобе қилиб олган одам таъна-дашномини эшитиш унинг учун тенгсиз изтироб! Айниқса тобелик, қарамлик илдиз-

лари қўпериб ташланган, тенглик, адолат аллақачон тантана қилган бизнинг юртимизда, бизнинг давримизда. Социалистик ҳаёт тарзи, ахлоқ нормалари бузилган жойда, инсон ўзининг социалистик тузум бериб қўйган имтиёзларини, ҳақ-ҳуқуқларини, нафсониятини оёқ ости қилган жойда тобеликнинг манфур шарпаси кезиб қолиши мумкин. «Оғир тош кўчса...» ҳикояси бизни бундай хавфдан яна бир бор огоҳ этади.

Қўпдан бери тўлиб юрган, эндиликда ўз ҳолини яхши англаган Эсон кўпчилик олдида камситилгач, виждони, гражданлик туйғуси жунбишга келади, авваллари меҳнатдан бошқасини билмайдиган кишидек кўринган, оғир-вазмин, мўмин-қобил бу йнгит чин исёнкорга айланади, калондимоғ «дўсти»га қарши бош кўтариб, уни довдиратиб қўяди. Раис «қора ишлари»ни юзига солганда, бу аламзада йнгит ички бир изтироб билан дейди:

«Бунинг уят жойи йўқ.. Қиламан бу иш-нияма. Лекин ўғирлик қилмаганман, ҳа, қилмайман ҳам. Бунинг яхши тушунсангиз керак, ўртоқ Муродов? Бошқа ишни қиламан. Менинг болаларим сизнинг болаларингизни кўрганда ўксимасин дейман. Менинг болаларим ҳам сизнинг болаларингиз ейдиган ёғли гўшти есин дейман. Илиги пучак бўлиб ўсмасин, бақувват бўлсин дейман. Хотиним тенгқурлари олдида уялмасин дейман. Ҳа. Ўзим ҳам! Битта оғайним келганда қарзга нон сўраб юрмай дейман. Сиз осмонда юрибсиз, ўртоқ Муродов!»

Эсон калондимоғ бу одам олдида ўз ихти-

ёри билан инсонлик шаънини, нафсониятини оёқ ости қилгани, арзимас «эхсонлари» эвазига унинг олдида тобе бўлиб қолгани учун ўзини асло кечирмайди. «Энди кетмайди, ўртоқ раис, — дейди у. — Раис бўлсангиз ўзингизга! Мен сиз билан тенг ҳуқуқли гражданиман. Буни унутманг. Билиб қўйинг: амал ҳеч кимга умрбод берилмайди! Ҳали тушасиз ҳам. Шунда, одамлар сизни оёғи билан кўрсатади. Ўлсангиз, жанозангизга бормайди...»

Бу икки хил табиатли кишилар орасидаги можаро, олишув охирида халқ табиати ҳақидаги баҳс-мулоҳазага уланиб кетади. Раис билан ўқитувчи олишувини кузатиб борган меҳмон — рассом йиғит ўзича бир муҳим хулосага келади. У раис билан суҳбатда дейди: «Биласизми, Муродов, чамамда, биз ўзимизни яхши билмаймиз, феълү атворимизни яхши тушунмаймиз... Мен асарларимда халқимиздаги, нима десам экан, қандайдир мардликними, ўзига хос жангарилликними, жасурликни дейсизми, хуллас, шунақа нарсаларни кўрсатгим келади. Баъзилар эса, йўқ, «асл» ўзбек мулойим, кўнгли бўш, айтайлик, бағри кенг дейишади. Биламан. Шундай... Лекин ана ўша мулойимлик заминидан тантилик, мардлик бор, катта қалб эгасининг хотамтойлиги бор, мен ана шундай кишиларни тасвирлашни орзу қиламан. Қаҳрамоним бағри кенг, мулойим, лекин вақти келганда журъати, ғазаби ҳам бор бўлган қаҳрамон бўлса дейман. Масалан, шу Эсон каби. Қандай йиғит эди у? Сиз тагин кўнглингизга олманг, у сизни ҳақорат ҳам қилди. Лекин менга бир жиҳати маъқул

бўлганини айтишим керак. Қесакдан ўт чиқар экан».

Халқ характериға хос ана шундай фази-латларни мукамалроқ акс эттириш, журъат-ли, мард, жасур курашчи қаҳрамонларнинг баркамол образини яратиш бобида Шукур Холмирзаев ҳам, шунингдек, барча адиблари-миз ҳам ўша хислатлар эгаси бўлмиш хал-қимиз олдида қарздордирлар.

4. Турмуш сабоқлари

Ҳозирги ҳикоячиликда пок қалб эгалари, актив ҳаётий позицияда турган курашчи кишилар тақдирини кўрсатишга алоҳида аҳ-мият берилаётганлиги қувончли ҳодисадир. Айни пайтда ёзувчиларимиз ҳикоячилигимиз-да мавжуд яна бир яхши анъанани давом эттириб адашганлар қисматини таҳлил этиш, инсон ҳаётида йўл қўйилган кам-чиликлар, ножўя, ғайри ахлоқий хатти-ҳаракатлар оқибатини кескинлиги билан очиб ташлаш, аччиқ турмуш тажрибаларидан муҳим маънавий-ахлоқий хулосалар, сабоқ-лар чиқариш йўлидан бораётирлар. Адаш-ганлар қисматини ифода этиш, йўл қўйил-ган хатолардан сабоқ чиқариш ҳам ёзувчи учун ғоят масъулиятли ижодий муаммо. Бу борада кам деганда иккита хавф ҳар доим ёзувчи олдида таҳдид солиб туради, бир то-мондан, ножўя хатти-ҳаракатлар оқибатида содир бўладиган драматик ҳолатлар тасвири-да сентиментал кайфиятларга мойиллик юз бериши; иккинчи томондан, адашганлар қис-матидан чиқадиган хулоса жўн, яланғоч, ошкора панд-насихатдан, ибтидоий ўғитбоз-

ликдан иборат бўлиб қолиши мумкин. Яқин ўтмишда адашганлар қисматидан баҳс этувчи асарларда биз сентиментал талқинларга ҳам, ошкора, ибтидоний ўғитбозликларга ҳам кўп марта дуч келганмиз, ҳозирги кунда ҳам шундай хавф-хатарлар губори, кўланкаси бутунлай йўқолиб битган эмас. Адашганлар қисматидан баҳс этувчи бугунги энг яхши ҳикояларимиз аввало шу хил губорлардан ҳоли. Биз бу ерда намуна қилиб кўрсатмоқчи бўлган ҳикоялар ҳаммадан бурун ўзининг шафқатсиз, изчил реалистик тасвири, характерларнинг ёрқинлиги, психологик далилнинг теранлиги билан ажралиб туради. Уларда авторлар илгари сурган концепция, маънавий-ахлоқий хулоса ва сабоқлар бевосита персонажлар тақдири, хатти-ҳаракати, характери ва руҳияти тасвири ҳамда таҳлилидан табиий равишда келиб чиқади. Бу хилдаги ҳикояларда шахс концепцияси — инсонни тушуниш тобора чуқурлашиб бормоқда, шахс табияти ва руҳиятининг қолипларга сифмайдиган, одатдаги «инжобий»лик ва «салбий»лик ўлчовларига ҳаминша ҳам тушавермайдиган мураккаб, чигал жиҳатларига ўқувчи эътибори жалб этилмоқда; шу туфайли бу тур ҳикоялар ҳам ўз навбатида одамларни ҳаяжонлантирмоқда, ҳаёт ҳақида, инсон тақдири, унинг шахсияти, табияти, бахти ҳақида жиддийроқ ўйлашга, баҳс юритишга ундамоқда.

«Бировга қолган кунинг...» ҳикояси қаҳрамони Фаттоҳ Ўлмасбоев бедаво дардга йўлиқиб қолган; бу одамнинг оғир дард хуружи туфайли чеккан изтиробларини, шифокорларга тиккан илтижо тўла кўзларини кўриб бехтиёр ачинасиз. Ҳаётнинг шафқатсизли-

гини қарангки, шу пайтга қадар қанчадан-қанча одамларнинг тақдирини ўз қўлида бўлган кимсанинг ихтиёри бугун ўзгалар қўлида...

Ёзувчи Уктам Усмонов ҳикояда қаҳрамон ҳаётининг сарҳисоб қилиш учун қулай бўлган ана шундай драматик бир палласини танлаб олиб, унинг умр йўлига назар ташлайди, секин-аста яхшигина бир одамнинг маънавий-ахлоқий жиҳатдан тубанлашиш, инқирозга юзтубан кетиш, қолаверса хасталик сабаблари маълум бўла боради. Ўлмасбоев райижроком раисининг муовинлигига кўтарилган кезлари дастлаб яхши ишлаган, одамларнинг дард-ҳасратларини, илтижо ва илтимосларини тинглаб, одамлар дардини юракдан ҳис этиб, уларга қўлидан келганча кўмаклашган, бу иш унга завқ бағишлаган, ахир ҳузурига йиғлаб кирган одам бирпасда ўзгариб, кулиб чиқиб кетса — масъул ҳсдим, раҳбар учун бундан ортиқ мукофот борми! Унда одамга меҳр туйғуси ҳам кучли бўлган — одамларни яхши-ёмонга ажратмай, ҳар қандай кишидан кўпроқ фазилат қидирган... Бора-бора қаҳрамондаги мана шу ноёб фазилатлар сўна боради.

Ҳикоянавис қаҳрамон характеридаги бу хил кескин ўзгаришлар боисини жанр имконияти доирасида яхшигина далиллаб берган. Айни шу дадил-исботларнинг психологик таҳлили ҳикоянинг асосини ташкил этади; муаллиф қаҳрамон сиймосида илгари сурган асосий ғоявий концепция ҳам худди шу ўринларда намоён бўлади, айни шу далил-исботларнинг психологик таҳлили ўқувчида фикр уйғотади, уни баҳсга чорлайди.

Биринчи далил шуки, Ўлмасбоев узоқ вақт

масъул лавозимда туриб, шахсий фаровонликка эришиб олгач, ўзгалар ғамини назар-писанд қилмайдиган, совуққон, тошбағир, ўздан бошқани ўйламайдиган бир кимсага айланиб боради, ўзгаларни ҳам ўз шахсий турмуш тарозиси билан ўлчай бошлайди. Совуққонлик, ҳиссиэзлик, тошбағирлик ўз ортидан бошқа қабоҳатларни эргаштириб келади. Энг ёмони, унда одамга эътибор, меҳр туйғуси сўна бошлайди, унинг ҳузурига келган одамларнинг ҳаммаси — учига чиққан товламачи ҳам, моддий ёрдамга муҳтож бева ҳам, оилавий чигалликлар гирдобига тушиб қолган аёл ҳам — барчаси бир хилдэгн тамагир шикоятчилар бўлиб кўринади, одамлардан ўзининг ширин сўзини, маслаҳатини, ҳукумат бериб қўйган имтиёзлар доирасидаги марҳамат-илтифотларини дариг тутади. Бефарқлик, дағаллик, тошбағирлик, ҳар қандай касб-ҳунар, лавозимда ҳам катта зарар келтиришини яхши биламиз. Аммо бевосита одамлар билан ишлайдиган соҳада, раҳбарлик лавозимида шундай иллатга мубтало кимса туриб қолса, нақадар хатарли эканлигини «Бировга қолган кунинг...» ҳикояси қаҳрамони қисмати билан танишганда яна бир бор бутун вужудимиз билан ҳис этамиз.

Ўлмасбоевдаги маънавий инқирознинг бошқа бир муҳим боиси шуки, бу одам мансабпарастлик касалига мубтало — эгаллаб турган мансаби уни қаноатлантирмайди, лавозимнинг юқорироқ поғоналарига кўтарилишни орзу қилади, аммо ўзи ўша лавозимларга муносибми ёки йўқми — бу томони ҳақида ўйлаб кўрмайди; орзулари рўёбга

чиқавермагач, ундаги совуққонлик, беғамлик ёнига энди ҳасадгўйлик, аламзадалик келиб қўшилади. Ҳаётда иши ўнгидан келмай, юқори лавозимларга кўтарилмай қолаётган экан, бунинг учун у одамларни, хусусан арзчиларни айбдор деб билади; ўша топда арз билан келганлар кўзига ёвдай кўриниб, уларнинг барини ҳаётда омади юришмаган уқувсиз одамлар деб билади, кўнглининг бир чеккасида ўзини ҳам ўшалар қаторига қўшиб, заҳрини кимга сочишни билмайди, гўё бутун омадсизлигига мана шу одамлар айбдордай арзгўйларни ҳақорат қилади... Темирни занг кемиради, одамни ҳасад деганларидай, ҳикоя қаҳрамони шу ҳасадгўйлик туфайли одамгарчиликдан чиқиб, ҳаттоки саломатлигини ҳам бой беради...

Йўқ, бу ҳикоя оддий бир ўғит — ҳасадгўй бўлсанг саломатлигиндан айрилсан, дағал, совуққон бўлсанг жабрини тортасан, деган гапни исбот этиш учун ёзилган эмас; кўриб ўтганимиздек, ҳикоядаги асосий нарсаси — қаҳрамоннинг маънавий инқирози сабабларини очиш. Ҳикоядаги қаҳрамон руҳий инқирозининг сабаблари таҳлили муҳим маънавий-ахлоқий аҳамият ва эстетик таъсирчанлик касб этган; теран таҳлил туфайли асар сентименталликдан, ўғитбозликдан холи етук реалистик ҳикоя даражасига кўтарилган.

Ёш ёзувчи Нортўхта Қиличевнинг «Опоқ тонг» китобига кирган «Юган» ҳикояси бир қарашда одатдаги «тарбиявий мавзу»да ёзилган асарлардан бириддек кўринади, унда бир вақтлар тарбиячи ўтган одамнинг ўзи тарбияга муҳтожлиги, мактаб ёшидаги

Ўғлини ноҳўя хатти-ҳаракатдан тияман, унга адаб бераман деб қўпол хатога йўл қўйгани, шафқатсизлик йўлига ўтгани ва бу билан бола кўнглидаги гўзал туйғуларни таҳқирлаши ҳақида сўз боради. Айни шу хил ҳодисаларни сюжет ипига тизиб чиқиб оддий ипанд-насиҳат қилишдан нари ўтмайдиган қанчадан-қанча асарларни ўқиганмиз. Бу ҳилдаги бетаъсир ҳикоялар аллақачон унутилиб кетган. «Юган» шу тур ҳикоялардан экесини фарқ қилади. Уни ўқиганда ёзувчи очизган лавҳалар, персонажлар, улар руҳиятидаги жараёнлар ўқувчи кўз олдида шундоққина гавдаланиб туради, асардаги драматик картиналар уни ҳаяжонга солади, персонажлар қисмати ўйга толдиради, умуман ҳикоя узоқ вақт хотирда қолади.

Ҳикоядаги ота — ўзига хос характер. Ёзи «Мармартош» ҳикоясида ҳам боланинг бахтига зомин бўлган отага дуч келган эдик; у ерда бола отанинг пассивлиги туфайли кўрбон бўлган эди. Бу ердаги кўнгилсизликнинг боиси бошқача. «Юган» ҳикоясидаги ота — ўзгача табиатли одам; у ҳаётда фаол, оғриятли, оилапарвар, фарзандларига меҳрибон бир шахс; оиласининг ороми, фарзандларининг тақдирини деб ҳатто олисроқдаги яхшигина иши — мактаб директорлиги лавозимини тарк этади, оила бағрига яқин бўлай деб бошқа ишга ўтади, иш билан баробар фарзандлари тақдири ҳақида ўйлайди, уларнинг ўқиши, хатти-ҳаракатини доимо назорат қилиб боради, айниқса тилаб олган тўнғич фарзанди Улмасдан умиди катта... Шу арзанда фарзанд қалтис иш қилиб қўяди — колхоз ошхонасидаги бир от югани кўзига чиройли

кўринадю уни ўз курраси учун ўғирлаб олади; ота ўғлининг бу қилмиши учун дакки эшитади, орийтли ота бундан қаттиқ ғазабга келади...

Ҳикоя бошдан-оёқ шу ғазабнинг силсиласи ифодаси асосига қурилган. Боланинг юган ўғирлашини оқлаш мумкин эмас, албатта, гарчи арзимас бўлса-да, ҳар ҳолда боланинг бу хатти-ҳаракатига ота сифатида Эркин Қўчқоровнинг эътибор бериши, бундан ташвишга тушиши табиий. Лекин шу ҳодисага муносабатда ота тутган йўл кишини ташвишга солади. Отанинг мактабга бориб, дарсни бўлиб, ўғлини чақириб олиши, юган хусусида терговга солиши, уйга келтириб савалаши, арқон билан дорга осиб жазолаши, сўнгра мактабга олиб бориб кўпчилик олдида шарманда қилишга чоғланиши — отанинг шу хилдаги қилмишлари билан танишганда боланинг айби — юган воқеаси кўзимизга ниҳоятда арзимас, узрли бир ҳодиса бўлиб кўринадю, отанинг қилгиликлари, шафқатсизлиги энг катта гуноҳ, андишасизлик, ахлоқсизлик бўлиб туюлади. Ота гўё тандаги кичик сўгални куйдираман деб соғлом танни бутунаси жизғанақ қилади, боладаги соф инсоний туйғуларни таҳқирлайди...

Бу ҳикоя ҳам турмушнинг мураккаб жумбоқлари ҳақида ўйга толдиради кишини, ахир ҳаётда кичкина бир хатони тузатаман деб катта гуноҳлар — шафқатсизликлар қилиш ҳоллари йўқ деб ўйлайсизми!

Кичик, арзимасдек туюлган ҳолат-ҳодисалардан жиддий можароларнинг туғилиши, образли қилиб айтганда, учқуннинг алангага айланиши — инсон руҳиятида кечадиган шу

хил мураккаб, сирли-сеҳрли жараён Шукур Холмирзаевнинг «Шудринг тушган бедазор» ҳикоясида ўзига хос тарзда бадний таҳлил этилган.

Бу ҳикоядагига ўхшаш ҳодисалар ҳам авваллари кўп марта қаламга олинган. Асар чини севги асосида қурилган тотув, бахтли бир оиланинг емирилиши хусусида баҳс этади; оиланинг емирилишига далил сифатида ёзувчи бошда йигитнинг бир оз қўли калталиги, аёлнинг эса ёлғиз фарзанд эканлиги, эрка ўсганлигини писанда қилиб ўтади. Бошдан-оёқ айти шу хилдаги далил-исбот асосида қурилган ҳикояларни кўп ўқиганмиз. «Шудринг тушган бедазор» ҳикоясида писанда қилиб ўтилган ҳолатлар ҳам озми-кўпми оила тақдирига таъсир кўрсатади. Бироқ бу ҳикояда оилавий тотувликка раҳна солган асосий омил бошқа ерда — аёл кўнглидаги оддийгина бир майл, шу майлни ўжарлик билан амалга оширишга бўлган интилиш катта можароларга йўл очади. Гап шундаки, аёл оилада ўз мавқеини баландроқ тутгиси келади, бора-бора эрини бутунлай ўз измига солмоқ пайига тушади. Эр унақа ўжар ёки мунофиқ, қаллоблардан эмас. Тўғри, у ҳам инсон фарзанди, ҳар қандай инсон фарзандига, эр йигитга хос баъзи ожизликлар унинг учун ҳам бегона эмас, у гоҳо улфатлар даврасига қўшилиб уйга ичиб келади, бу иши гуфайли хотинининг ранжиганлигини сезиб, ҳушига келганида унинг олдида бош эгиб узр сўрайди; аёл эрининг покиза, софдил одам эканлигини билади, ундаги одмилик, самимият, меҳр-эҳтиромни кўриб ичдан қувонади, лекин ўша топда кўнглига ўрнашиб қолган иллат—

кўринадю уни ўз курраси учун ўғирлаб олади; ота ўғлининг бу қилмиши учун дакки эшитади, ориятли ота бундан қаттиқ ғазабга келади...

Ҳикоя бошдан-оёқ шу ғазабнинг силсиласи ифодаси асосига қурилган. Боланинг юган ўғирлашини оқлаш мумкин эмас, албатта, гарчи арзимас бўлса-да, ҳар ҳолда боланинг бу хатти-ҳаракатига ота сифатида Эркин Қўчқоровнинг эътибор бериши, бундан ташвишга тушиши табиий. Лекин шу ҳодисага муносабатда ота тутган йўл кишини ташвишга солади. Отанинг мактабга бориб, дарсин бўлиб, ўғлини чақириб олиши, юган хусусида терговга солиши, уйга келтириб савалаши, арқон билан дорга осиб жазолаши, сўнгра мактабга олиб бориб кўпчилик олдида шарманда қилишга чоғланиши — отанинг шу хилдаги қилмишлари билан танишганда боланинг айби — юган воқеаси кўзимизга ниҳоятда арзимас, узрли бир ҳодиса бўлиб кўринадю, отанинг қилгиликларини, шафқатсизлигини энг катта гуноҳ, андишасизлик, ахлоқсизлик бўлиб туюлади. Ота гўё тандаги кичик сўгални куйдираман деб соғлом танни бутунаси жизғанақ қилади, боладаги соф инсоний туйғуларни таҳқирлайди...

Бу ҳикоя ҳам турмушнинг мураккаб жумбоқлари ҳақида ўйга толдиради кишини, ахир ҳаётда кичкина бир хатони тузатаман деб катта гуноҳлар — шафқатсизликлар қилиш ҳоллари йўқ деб ўйлайсизми!

Кичик, арзимасдек туюлган ҳолат-ҳодисалардан жиддий можароларнинг туғилиши, образли қилиб айтганда, учқуннинг алангага айланиши — инсон руҳиятида кечадиган шу

хил мураккаб, сирли-сехрли жараён Шукур Холмирзаевнинг «Шудринг тушган бедазор» ҳикоясида ўзига хос тарзда бадиий таҳлил этилган.

Бу ҳикоядагига ўхшаш ҳодисалар ҳам авваллари кўп марта қаламга олинган. Асар чин севги асосида қурилган тотув, бахтли бир оиланинг емирилиши хусусида баҳс этади; оиланинг емирилишига далил сифатида ёзувчи бошда йигитнинг бир оз қўли калталиги, аёлнинг эса ёлғиз фарзанд эканлиги, эрка ўсганлигини писанда қилиб ўтади. Бошдан-оёқ айти шу хилдаги далил-исбот асосига қурилган ҳикояларни кўп ўқиганмиз. «Шудринг тушган бедазор» ҳикоясида писанда қилиб ўтилган ҳолатлар ҳам озми-кўпми оила тақдирига таъсир кўрсатади. Бироқ бу ҳикояда оилавий тотувликка раҳна солган асосий омил бошқа ерда — аёл кўнглидаги оддийгина бир майл, шу майлни ўжарлик билан амалга оширишга бўлган интилиш катта можароларга йўл очади. Гап шундаки, аёл оилада ўз мавқеини баландроқ тутгиси келади, бора-бора эри бутунлай ўз измига солмоқ пайига тушади. Эр унақа ўжар ёки мунофиқ, қаллоблардан эмас. Тўғри, у ҳам инсон фарзанди, ҳар қандай инсон фарзандига, эр йигитга хос баъзи ожизликлар унинг учун ҳам бегона эмас, у гоҳо улфатлар даврасига қўшилиб уйга ичиб келади, бу иши туфайли хотинининг ранжиганлигини сезиб, ҳушига келганида унинг олдида бош эгиб узр сўрайди; аёл эрининг покиза, софдил одам эканлигини билади, ундаги одмилик, самимият, меҳр-эҳтиромни кўриб ичдан қувонади, лекин ўша топда кўнглига ўрнашиб қолган иллат—

онлада устунлиқни эгаллаш кайфияти гулгула қилиб, эриниң паст келаётганлигидан рағбатланиб янада баландроқ кўтарилади... Илк тўқнашувда содир бўлган бу руҳий ҳолат тобора кучайиб, кескинлашиб борадиди, устунликка эришиш йўлидаги ўжарларча хатти-ҳаракат аёлни телба бир ҳолатга солиб қўяди, ундаги ҳаё, адолат, инсоф-диёнат туйғусини емиради; аёл кўра-била туриб ўз виждонига қарши боради, эрни «тийиб олиш» йўлида ҳатто ёлғондан, бўҳтондан ҳам қайтмайди! Бундай хатти-ҳаракатлар ўз навбатида эр қалбида ҳам акс-садо беради; соддадил, кўнгли меҳрга, эзгуликка тўла бир одам ўжар, инжиқ бир кимсага айлана боради, пировардида хотин зуғумларидан тўйиб кетган бу мағрур, ўжар йигит била туриб аёл бўҳтонларига иқрор бўлади. Шу тариқа аёлниң оддийгина майлидан, инжиқлигидан бошланган можаро бир яхши оиланиң ҳалокатига олиб келади.

Буларниң барчаси асарда ҳикоя қилинган эмас, балки кўрсатилган, бадний таҳлил этилган, бугина эмас, ҳар иккала персонаж руҳиятидаги жараёнларни автор бошқа етук асарларидаги каби холис туриб гўё суратга солган. Руҳий ҳолатларниң сурати шунчалар таниш, ҳаётнийки, уларда ҳар бир китобхон қандайдир даражада ўзини, ўз қалбини кўради, шундай кайфиятлар ўзида ҳам озми-кўпми мавжудлигига иқрор бўлади, ҳикоя ҳар бир кишини олди олинмаса, тийиб турилмаса ўтлаб кетиши мумкин бўлган майлар хавфидан огоҳ этгандай бўлади.

Инсон ҳаёти, табияти ниҳоятда мураккаб. Уйламай босилган биргина қадам, одам

табиатига илашиб қолган арзимасдек бир иллат ёки инсон руҳиятида қалқиб чиққан бир дақиқалик ўй-хаёл, майл баъзан унинг ҳаётини бутунлай алғов-далғов қилиб юбориши мумкинлигини «Юган», «Шудринг тушган бедазор» ҳикояларида кўрдик. Асқад Мухторнинг «Кечиринг мени, одамлар» асарида шундай ҳолатнинг бошқачароқ кўринишига дуч келамиз.

Бу ҳикоя ишонч ҳақида. Одамга ишонч муаммоси яқин ўтмишда, хусусан шахсга сиғинишнинг ноҳуш оқибатларини кўрсатишга бағишланган асарларда жуда кескин қилиб қўйилган, муҳим ижтимоий ҳодисалар билан боғлиқ ҳолда жиддий социал проблема даражасига кўтариб тасвирланган эди. Асқад Мухторнинг янги ҳикоясида ишонч муаммосини ҳаётдаги бирор ижтимоий ҳодисага боғлаш йўқ, лекин, шунга қарамай, бу муаммо, барибир, муҳим ижтимоий-ахлоқий аҳамият касб этган.

Ҳикоя қаҳрамони Хатча хола қалб сазовати, одамларга чексиз меҳри, ишонч-эҳтиромни туфайли одам орттиради, бегоналар унга ўзининг бемеҳр ўғлидан ортиқ қадрдон бўлиб қолади, шу қадрдонлар туфайли унинг ҳайҳотдай бўм-бўш ҳовлиси гавжум бир нури масканга айланади. Аммо кампирнинг биргина андишасизлиги — қадрдонлари шубҳаси туфайли бир дамда барчаси барбод бўлади. Нарироқ бориб кампирнинг иши ўнгланади, кўп йиллар йиққан ўлимликка атаган пули топилади, афсус, энг муқаддас бойлиги — қадрдонларидан жудо бўлади. Демак, инсонлараро чин дўстлик, қардошлик, интиқалик, меҳр фақат ишонч билан тирик,

орага салгина шубҳа, ишончсизлик тушди-ми, барчаси йўққа чиқиши мумкин. Ишонч туйғуси инсон учун фақат қалтис дамларда эмас, осойишта кунларда ҳам ҳар соат, ҳар дақиқада керак.

Турмуш икир-чикирларидан, киши руҳиятидаги арзимасдек туюлган майл ва хислатлар оқибатидан инсон қисмати учун ҳаёт-мамот аҳамиятига молик сабоқ ва хулосалар чиқариш қадим-қадимлардан ҳикоя жанрининг муҳим анъанаси бўлиб келган. Ўтган асрда А. Чехов, бизнинг замонимизда В. Шукшин бу тур ҳикоянинг нодир реалистик намуналарини қолдирганлар. Бугунги ҳикоячилигимизда шу қутлуғ реалистик анъаналарнинг ҳам тажрибали, ҳам бошловчи ёзувчилар ижодида янгича кўринишда давом этаётганлиги таҳсинга лойиқдир.

5. Севги сеҳри

Адабий давраларда гоҳо: «Кейинги йилларда севги ҳақида кам ёзиладиган бўлиб қолди», — деган гапларни эшитамиз. Фактлар эса акс ҳолни кўрсатади. Ҳозирги кунда ҳам худди аввалгидек севги ҳақида кўп ёзиляпти, чоп этилаётган ҳикоя тўпламларини варақлаб кўринг, газета ва журнал саҳифаларига назар ташланг, сон-саноқсиз севги ҳикояларини топасиз. Биргина «Ёшлик» журналининг ўзида икки йил давомида ўндан ортиқ бевосита муҳаббат можаросига бағишланган ҳикоялар босилди. Шунча асарлар бўла туриб севги ҳақида кам ёзиляпти деган фикрнинг туғилиши бежиз эмас. Аслида бу мавзуда ярқ этиб кўзга ташланадиган, ўқувчини ҳаяжонга соладиган, ўйга толдиради-

ган, узоқ вақт эсда қоладиган асарлар кам, жуда-жуда кам.

Ана шундай асарларга ташна бўлиб турган пайтимизда 1983 йили бирин-кетин матбуотда Асқад Мухторнинг «Илдизлар», Шуккур Холмирзаевнинг «Бодом қишда гуллади» ҳикоялари пайдо бўлди, ҳар иккала ҳикоя ҳам дарҳол эл оғзига тушди, гўё маълум муддат бизда сукунат оғушида қолган севги мавзусига янги бир тўлқин, жўшқинлик бахш этди.

Севги — сўз санъатида энг кўп ишланган, бинобарин бу кўҳна туйғунинг янги қирраларини очиш, у ҳақда салмоқдор гап айтиш ниҳоятда қийин. Бу икки ҳикоя тажрибаси яна бир бор шундан далолат бераётирки, ошиқ-маъшуқлар орасидаги шунчаки бордикелдиларни қаламга олиш билан севги ҳақида яхши асар яратиб бўлмайди; бу туйғу кишининг маънавий-руҳий бисотини очишга қаратилган, чуқур ҳаётий маъно касб этган, гуманистик руҳ билан суғорилган, қолаверса, даврнинг маълум ҳақиқатини ифода этишга, жиддий маънавий-ахлоқий муаммоларни кўтаришга қаратилган тақдирдагина ўз саховатини кўрсатади.

Биз севгининг сирли-сеҳрли жозиба кучи, инсонни руҳан бойитиш, поклаш, янгидан-янги имкониятларини рўёбга чиқариш қудрати ҳақида битилган кўпдан-кўп асарларни ўқиганмиз. Шуккур Холмирзаевнинг «Бодом қишда гуллади» ҳикояси ҳам шу йўналишдаги асарлардан.

Ҳикояни ўқиганда китобхон мураккаб туйғулар, зиддиятли кечинмалар оғушида қолади: асарда севгининг сеҳрли кучи, қуд-

рати кўрсатилди, лекин у тантанаворликдан бутунлай холи, севги кўйига: мубтало бўлган йигит бир қарашда аянчли кимса, унинг аҳвол-руҳияти билан танишиб унга астойдил ачинасиз, айни пайтда у сизда қандайдир фахр ҳиссини уйғотади; йигит севгиси жавобсиз қолади, у жавобсиз севги йўлида кўп изтироблар чекади, аммо шу изтироблар эвазига ўзлигини топади, йўқотган бахт—маънавий бойлигига қайта эришади.

Келинг, ҳикоя қаҳрамони Носиржон билан яқинроқ танишайлик, дарвоқе ҳикоя ҳам сариқ касалига учраб касалхонага тушган Носиржонни таништиришдан, унинг таъриф-тавсифидан бошланади. Бу йигитнинг ҳолат-кўриниши ночор, қиёфаси ўта хунук, қўллари калта, хатти-ҳаракатлари, ҳаттоки жиддияти, салом ва таъзими ҳам беўхшов; болаликда рахит бўлган, танида унинг асорати қолган; бунинг устига ақлан мўртроқ, боши жароҳатланиб бешинчи синфдалигида ҳарф танимайдиган бўлиб қолган, ўқишни ташлаб кетган, устига устак у эндиликда сариқ касалига мубтало, тан-жонни номукаммал бўлганидан уни муолажа қилиш ҳам мушкул... Эрмакка муҳтож ҳамхоналаридан бири уни маймунга, бошқаси орангутанга, яна бири «Синчалак»даги Эшонга ўхшатадилар, уни калака қилишади..

Шу хил таъриф-тавсифлар билан танишганда бошда бир оз хижолатда қоласиз: бу одам боласини таҳқирлаш, жисмоний ожизликларини пеш қилиб унинг устидан кулиш эмасми деган хаёлга борасиз. Айни пайтда бу ерда гап тагида гап борлигини ҳам ҳиёл сезиб турасиз. Йигитнинг ночор аҳволи, со-

вуққина кўриниши тўғрисидаги таъриф-тавсиф гўё тонг олдидаги зулматни ёдга туширади, кўп ўтмай қуёш нури бу зулматни тилка-пора этгани каби навроқ бориб қаҳрамонимиз ҳаёти ва характерининг янги қирраларни очила борган, кўнгил майллари намён бўлган сари бошда у ҳақда туғилган нохуш тасаввур секин-аста дилдан кўтарила боради.

Кўринишда ҳунук, мажруҳ одамдан гўзаллик қидириш азалдан адабиётда мавжуд, бунинг энг кейинги яхши намуналаридан бири — Абдулла Қаҳҳорнинг «Минг бир жон» ҳикояси. Худди «Минг бир жон»да бўлгани каби Ш. Холмирзаев ҳикоясида ҳам қаҳрамон ночор аҳвол-руҳияти, ҳунук рафтори бўрттириб таъриф-тавсиф этилгани сари унга қизиқиш орта боради ва, сўз санъатининг сеҳрини қарангки, мана шу нохуш кайфият уйғотувчи таъриф-тавсиф қаршисида қаҳрамоннинг оддий хислатлари, жўнгина инсоний майллари, севгиси ўқувчи кўзига бошқача — ниҳоятда жозибали кўринади, фавқулодда характер касб этади.

Носиржон — болаларча содда, самимий, ишонувчи йигит, у одамлардан нуқул фазилат қидиради; у ҳаётда кўп кўргилликларга дучор бўлган, турмуши ночор, фақир, ота-онаси оламдан ўтган, ҳолидан хабар оладиган таниш-билишлари, яқинлари ҳам йўқ, лекин у бирон марта ҳаётидан шикоят, ҳасрат қилмайди, бировга дардини очмайди; қўлдан келганича ўзгаларга яхшилик қилдию улардан ҳеч нарса этмайди, у автобус паркида курьер, ўз ишини жон-дилидан яхши кўради, у ҳамхоналарига кўпинча га-

ражда — бузук автобусда ётиб қолишини, одамларнинг ўзига бўлган ишончини завқ-шавқ билан ҳикоя қилади: «Қоровул менга ишониб қолган. Шунинг учун у киши уйга кетсалар, ўзим қоровуллик қиламан... Э, менга ҳамма ишонади, ака... Аммо-лекин гаражни соғиндим. Бензиннинг ҳидини биласизми. Ў!..» Ўзгаларнинг ҳожатини чиқариш — унинг учун катта шараф. «Десангиз, бизга... менга ҳар ой бепул абонемент қоғоз беришади, — дея ҳикоя қилади у ифтихор билан. — Бўш вақтим бўлдим, дуч келган аптовусга тушаман. Шаҳарни айланаман... Минсол учун, аптовусда кетяпман. Кўриб қоламанки, бекатда бир чол аланглаб турибди. Сезаман: йўлни билмайди, адашган... Шартта аптовусдан тушаман. «Саломалайкум, отахон! Йўл бўлсин?» «Э, болам, адашиб қолдим. Фалон жойга бормоқчи эдим», дейди у. Мен дарров у кишига тушунтираман: шундоқ аптовус келади, ўшанга ўтириб, фалон бекатда тушасиз... Вассалом. Чол бизчи дуо қилади. Мен яна аптовусга тушиб кетавераман. Яна бир бекатда...»

Эҳтимол, бошқа биров учун бу хилдаги хислатлар, хатти-ҳаракатлар жўн, оддий бўлиб туюлиши мумкин, аммо Носиржон типдаги одам учун улар фавқулодда фазилатлардир, унга нисбатан ўқувчида ажиб бир меҳр, ифтихор туйғусини уйғотадиган хислатлардир.

Умуман бу образ тасвири ва талқинида санъатнинг гаройиб бир сеҳри мавжуд: об-раздаги шакл билан мазмуннинг номувофиқлиги, яъни кўринишда хунук, ночор бир кимсада гўзал фазилатларнинг, олижаноб хис-

латларнинг намоён бўлиши асарга ўзига хос саржило ҳиссий оҳанг бағишлайди, унда аянч, мўнг, ғам-алам, ҳазил-мўтоба, қувноқ юмор, фахр-ифтихор, ўта хокисор-камтарона кайфият ва юксак-кўтаринки туйғу-кечинмалар қўшилиб-чатишиб кетади. Бу хусусиятлар, айниқса қаҳрамоннинг севги саргузаштлари ифодасида ёрқин кўринади.

Носиржон кўнглида севги туйғусининг тугилиши оддий бир ҳазил-мўтобадан бошланади, эрмакка муҳтож ҳамхоналар шунчаки эрмак учун Носиржонни практикант-врач қиз Хуббижамолга муносиб кўрадилар, қизнинг йигитга майли борлиги ҳақида гап қиладилар, ҳазилга мойил дилкаш қиз ҳам шунчаки эрмак тариқасида мажруҳ йигитнинг кўнглини кўтариш учун ўзини унга яқин олади; соддадил, ишонувчан йигит буларнинг ҳаммасини чинга йўяди, секин-аста унинг кўнглида севги туйғуси куртак тугади, япроқ оча бошлайди; энди унинг фикр-ёди Хуббижамолда, огзидан унинг номи тушмай қолади, улар гўё аҳди-паймон қилган ошиқ-маъшуқлар, йигит худди бир-бирлари билан аллақачон онла қуришни ҳам келишиб қўйгандек гапиради: Носиржон касалхонадан чиққач, унга уйланади, Хуббижамол уни кутиб олади... Гоҳо ораларидаги тафовутни, қизнинг ўта кўркамлигию ўзининг мундоқроқ экани — қиз бўйи ўзидан бир ярим қарич баландлигини эслаб кўчада юрганда уялсалар керак, деб қўяди, аммо бунга кўпам эътибор беравермайди. Севги унинг қалбида шундай шиддатли туғёнга айланадики. энди уни тўхтатиш, шаштини қайтариш асло мумкин эмас. Бутун вужуди, тан-жони фақат

севгидан иборат бўлиб қолади, шу сеҳрли оташин туйғу оловида касалликдан фориг бўлади, руҳан тетиклашади, танида янгидан-янги куч-ғайрат жўш уради, дилида олижаноб ниятлар, орзу-ҳаваслар туғилаверади, қандай қилиб бўлмасин севгилисига яхшиликлар қилгиси келади. «Ака, бир яхши ишлар қилгим келяпти!.. Уша киши учун!.. — дейди у ёзувчи ҳамхонасига. — У киши бир жойда адашиб қолган бўлсалару мен аптовусдан тушиб кўрсам-да, кулиб, йўлга солсам... А, яхши-я!»

Ниҳоят, оташин ишқ-муҳаббат туфайли яна бир мўъжиза рўй беради, бу кутилмаган тўлғоқ йигит онгида ҳам ўзгариш ясайди — болаликда йўқотган маънавий бойлигини топиб олади, қайтадан ҳарф таниб севги сатрларини ўқий бошлайди! Бошда ёзувчи ҳамхонасига «Севги нима?» деб савол берган йигит нарироқ бориб: «Муҳаббат ҳақиқатан ҳам қизиқ бўларкан», дея ҳайратга тушади, сўнг «Муҳаббатни билмабсиз, бу дунёга келмабсиз», дея дадилроқ оҳангда сўзлайди, охирида эса: «Мен ҳам одам. Яримтаман деб юардим», — дея ҳайқиради.

Носиржоннинг севгиси тенгсиз, жавобсиз севги. Тенгсиз, жавобсиз севги ҳақида ҳам кўп ёзилган, кўп гапирилган. «Бодом қишда гуллади» ҳикояси автори ана шу кўп ёзилган, кўп гапирилган мавзунинг янги жилларини топа олган. Носиржон ишқида ёнган қиз, кўркам-барно, дилкаш, ҳар жиҳатдан баркамол. Шуниси қизиқки, бошда¹ йигит бу қизга кўнгили қўйиб унга талпинганида, бу ҳол ҳамхоналари учун ҳам, қиз учун ҳам шунчаки ҳазил, эрмак, ногирон йигит билан

кўркам қиз орасида муҳаббатнинг туғилиши таъаввурга сиғмайдиган ҳол бўлиб туюлади. Ўша тобда ногирон йигит танида, қалбида шунчалар сеҳрли куч борлиги балким ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмагандир... Инсон қалби билан ўйнашиб бўлмайди деганлари рост. Фишт қолипдан кўчиб, йигит севгиси жиддий тус ола борган сари бунинг кўрган эрмакка мойил ҳазилкаш кимсалар ҳам доғ қотиб қоладилар, йигитга ҳақиқатни айтишга, уни бу хатарли йўлдан қайтаришга ҳеч кимнинг юраги дов бермайди. Бошда аянчли бўлиб кўринган йигит айтиши шу оташин севги туфайли одамлар назарида ачинишдан «баланд» шахсга айланади, аввалига уни менсимеган, ўзлари учун эрмак деб билган кимсалар энди унга ҳайрат ва ҳавас билан қарайдилар; ҳазилкаш ҳамхоналаридан бири: «Сиз ҳавас қилса арзийдиган йигитсиз. Биз... бўлганча бўлганмиз, ука»,— дейди охирида.

Йигит қалби, маънавий дунёси тўла намоён бўлгач, унинг бошда бир оз эриш, номуносиб туюлган севгиси энди табиий кўринади, бундай йигит Хуббижамолдек сулув қизга кўнгил қўйишга ҳақли деб биласиз. Тўғри, асар охирида йигит севгиси жавобсиз қолади, бироқ бунинг туб сабаби йигит билан қиз орасидаги айирмада эмас. Пировардида Носиржон қизнинг ўз севгани, ҳавас қилгудек муносиб йигити борлигини кўради! Мана шу аччиқ ҳақиқат аён бўлгач, бирор жиддий фожиа рўй берса керак деб ўйлайсиз. Йўқ, ҳеч қандай кор-ҳол юз бермайди. Йигитнинг ўша дамлардаги ҳолати сизни ҳаяжонга солади, лекин кўнгилнингизда афсус-надомат қол-

дирмайди. Чунки, қиз йигитни алдаган ёки камситган эмас, йигитнинг ўзи алданган, қиз ишқиди куйиб-ёнгану, қиз кўнглини суриштирмаган, бу билан иши ҳам бўлмаган; йигит ўзини, ўзининг ҳаддидан ошио кетган хатти-ҳаракатларини англаб бир оз хижолатда қолади, лекин, барибир, қиздан кўнгил узолмайди, бир умр уни унутмасликка аҳд қилади, сўнгги учрашув пайтида қизнинг: «Сизни унутмайман», деган сўзлари унга висолдан ортиқроқ бахт, руҳий лаззат бахш этади. Ҳикоя ана шундай ҳаётбахш руҳ билан тугайди.

Шукур Холмирзаевнинг энг яхши асарларига, услубига хос фазилатлар бу ерда ҳам мавжуд: ёзувчи қаҳрамонлар қалбини, қалбидаги нозик руҳий-ҳиссий жараёнларни бамисоли ойнага солиб кўрсатади; Носиржон қалбида севги туйғусининг тугилиши — куртак тугиши, япроқ ёзиши, бу туйғунинг секин-аста олов олиб тугёнга, сўндириш, қайтариш мумкин бўлмаган зўр кучга айланиши, ишқ оловида ёнган танда янгидан-янги фазила-ларнинг намоён бўлиши, бу оловли тугёнининг ғалати интиҳоси, ошиқ йигит кўнглидаги ўкинч ва таскин — барча-барчасини шундоқ-қина кўриб, бутун қалбимиз билан ҳис этиб турамиз. Кишининг маълум бир руҳий ҳолати, кайфиятини ифодалаш нисбатан осон, лекин сўз санъатида руҳиятнинг бир ҳолатдан бошқа ҳолатга ўтиш жараёнини, хусусан бундай ҳолатлар силсиласини кузатиш, суратга солиш, шу билан баробар унинг маъносини чақиш, моҳиятини очиш ниҳоятда мушкул вазифа. Ҳикоя автори ана шундай мушкул вазифанинг уддасидан чиқолган;

йигит севгиси, қалб ҳақиқати, қалбидаги кечинмалар силсиласининг ёрқин ифодаси орқали жуда муҳим гуманистик ғояни илгари сурган, инсон ва унинг имкониятларини улғулаган; асар оддий, камсуқум инсон боласига чуқур ҳурмат, мурувват, унинг ташвишларига ҳамдардлик туйғуси билан йўғрилган. Модомики ўта хокисор, камсуқум, ночор кўринган бир кимса танида шунчалар юксак туйғулар, олижаноб хислатлар мужассам экан, умуман инсон зоти чексиз имкониятларга эга, у ҳаминша ардоққа муҳтож; инсон қалбига асло напосанд қараб бўлмайди, инсон қалбини эҳтиёт қилиш, уни хайрли томонларга йўллаш инсон боласининг бурчидир.

Асқад Мухторнинг «Илдизлар» ҳикояси ҳам жавобсиз муҳаббат ҳақида. Бироқ муҳаббатнинг жавобсиз қолиш — заволи топишига сабаб бўлган омиллар бу ерда тамомилла ўзгача. «Бодом қишда гуллади» ҳикоясидан фарқ қилароқ, «Илдизлар»да ошиқ йигит билан маъшуқа қиз ташқи томондан бир-бирига муносиб: қиз ва йигит хибон йўлкасида қўл ушлашиб юрганида ҳамма уларга ўзгача эътибор ва ҳавас билан тикилиб қолишади, иккаласининг ҳам бўйи баланд, қадди расо, хушбичим, одам ёшликдаги бундай бахтли онларини ўша дамнинг ўзида унча англаб етмайди, уни кўпинча улғайгандагина қўмсаб эслайди, лекин булар ҳам бахтли, ҳам бир-бирларига муносиб эканликларини ва ҳамманинг ҳавасини келтираётганликларини гўё ҳозирданоқ билишади, уларнинг мағрур юришлари, ошкора фахр ҳисси билан бир-бирларига қараб қўйишлари, ёниб турган кўзларини чехраларида-

ги қувонч жилвалари шундан далолат беради...

«Бодом қишда гуллади» ҳикоясида йигит билан қизнинг ташқи қиёфаси таъриф-тавсифидаги контрастли ҳолат маълум бадний мақсадга қаратилгани, чуқур маънодорлик касб этгани сингари «Илдизлар»да йигит билан қиз орасидаги муштараклик — ташқи томондан бир-бирига муносиблик қайта-қайта таъкидланган, кўз-кўз қилинган сари ўқувчи бир оз хавотирга туша бошлайди, бу ерда ҳам гап тагида гап борлигини сезиб қолади. Дарҳақиқат, тасвир қаҳрамоннинг руҳий оламига, маънавий бисотига кўчиши биланоқ орада қандайдир номувофиқлик борлиги уч бера бошлайди.

Гап шундаки, йигит билан қиз ҳозиргина ниҳоқ учун ариза бериб чиқишган, улар бир ойлик синов муддати бошида турибдилар. Мана шу синовга муносабатдаёқ улар орасидаги, қарашларидаги тафовут аён бўлади; йигит, яъни Марат учун синов муддати алмисокдан қолган янгилик, унингча, отни синайди, молни синайди, одамни синаш, айниқса севган кишининг атайин синаш... бу — камситиш, хўрлашга ўхшаб кетади; севиш учун ошкора синаш, одамнинг иззат-нафсига тегади, синов умуман бемаъни гап... Синов одамни гўё тарозида тортиб олаётгандай туюлади унга. Қиз, яъни Муҳсина учун эса синов севган одамни янгидан кашф этиш, у қаердадир ўқиган: бир одамни чинакам севсанг, уни ҳар қадамда янгитдан кашф этаётгандай бўларкансан, янги-янги фазилатлари очила-вераркан; одам, умуман — сир, севган киши эса — айниқса, чексиз мўъжиза...

Синов муддатининг илк дақиқаларидаёқ сезамиз: Марат кўнглига ўта эрк бериб юборган, ўй-андишани, таомилларни тан олмайдиган, амалиётга мойил шахс. Муҳсина эса, аксинча, бир оз романтик, китобий, серандиша мулоҳазакор қиз; илк гапидаёқ китобдан олган сабоқларига, бинобарин маънавият хазинасига таяниб мулоҳаза юритади, Маратнинг қизни бир қултум шампанга таклиф этиши, кўчада қўлда кўтармоқчи бўлиши, лифтда бўса олишга шошилиши — бу хил беандиша хатти-ҳаракатлари қарши-сида Муҳсинанинг ўзини сипо туттишлари орадаги тафовутни яна ҳам яққолроқ ошкор этиб қўяди. Лекин бундай зиддиятли ҳолат ва хатти-ҳаракатлар ҳозирча ярим ҳазил, ярим чин тарзида юз беради, нарироқ бориб орадаги тафовут хийла жиддий тус ола бошлайди. Энди ёзувчи бизни Маратнинг касб-кори, ижтимоий фаолиятдаги майллари, ўз соҳасидаги интилишлари, маслак ва режалари билан таништиради. Қиз билан йигит орасидаги суҳбатга қулоқ тутиш:

«— Мен янги лойиҳаларимда шу кухня плиталарни йўқ даражага келтирмоқчиман! — деди у қизни стол ёнига ўтқазиб...

— Қандай қилиб?

— Хўш. Одам корхонада ишлайдимиз — бас. Уйда ҳам ишламасин-да энди. Ҳозирги одамлар ижтимоий фаол, доим банд, иш билан яшайди, уйга дам олгани, ухлагани келади, холос.

— Ошхонасиз...

— Ошхонасиз уйнинг ҳавоси мусаффо, уй эгаси ортиқча жиз-биз, ҳид, ис, лаш-лушу

гашвишлардан холи бўлади. Шундоққина пастда ресторан, ошхона, қаҳвахона...

— Уйники бошқа-да...

— Уша ерда ҳам уйникидай қилиб тайёрлаш керак! Шу ҳам муаммоми?

— Оила, болалар... — қиз ерга қаради.

— Гап кслажак лойиҳалари ҳақида. Бориб-бориб оилаларда болалар камаяди. Статистика шуни кўрсатяпти. Замонавий урф, йўналиш, таомил шунақа. Мен лойиҳаларимда турмушдаги асосий йўналишларни, айниқса техноэволюцияни кўзда тутяпман, Муҳси-на...

— Йўналиш деганингиз ўз йўлга, баъзан камчиликлар ўсишларнинг давомидан иборат бўлади. Мен, масалан, онлада болаларнинг кўп бўлишини истайман... — деди у. Деди-ю, қизаринқираб ерга қаради. Марат унинг стол устидаги қўлни ушлаб кулди:

— Сиз ўзингиз боласиз кичкинам...»

Йигитнинг сўзларига қаранг, унинг далил-исботлари бир қарашда асосли, замонавий, илмий, бироқ кишига яланғоч, совуқ эшитилади. Қизнинг шарм-ҳаё, ибога йўғрилган далилларида болаларча гўллик, соддалик бор, шундай бўлса-да, дилга ёқимли туюлади. Ёзувчи йигит қарашларини қоралаш, қизни оқлашга шошилмайди, ҳар иккисига ҳам ўзларини тўлароқ намоён этишлари учун қўйиб беради. Йигит ва қиз фан-техника революцияси ва унинг онла-рўзгор, кишиларнинг турмуши, маънавий-интим ҳаётига таъсири билан боғлиқ ҳозирги куннинг жуда муҳим муаммолари устида баҳслашадилар; Марат ўзининг техноэволюцияга оид қарашларини илмий далиллашда давом этади:

ҳозир оддийгина хонадонда ҳам камиди йиғирма хил мотору агрегат ишляпти — кир ювғич, чапг ютғич, ҳаво тозалайдиган, уй совутадиған, соч қуритадиған, қаҳва туядиған, ахлат шиббалайдиған, майса тарашлайдиған, соқол оладиған, шарбат сиқадиған, овоз кучайтирадиған машиналар, холодильник, телевизор, радиоприёмник, магнитофон, электр дазмол, электроплита... Энди бу ёғи нима бўлади, одам ўзига қулайлик яратаман деб бундай буюмларга муте бўлиб қолмайдими. Марат одамларни бундан холи қилш йўлларини ҳам илмий далиллашга интилади. «Нима қилш кераклигини ҳаётнинг ўзи кўрсатяпти, — деди у. — Уйларни иситиш марказлашди — печка-танчадан қутулдик. Уйларни ёритиш, газ, бошқа коммуникациялар марказлашди — яна қанча ортинча лаш-лушдан холи бўлдик. Энди хоҳ совуқ, хоҳ иссиқ сув бўлсин девор ичидаги қувурлардан оқиб келади. Жўмракни бурасангиз, бас. Бундан буён ҳам шундай бўлади. Мана, телевизор. Жиҳоз сифатида у бизга керакми? Йўқ. Бизга унинг ахбороти керак. Келажакда деворда унинг экрани қолади. Мана, холодильник. Бизга унинг бир ярим газлик гавдаси эмас, совуғи керак, шундайми? Келажакда совутиш агрегати марказлашади, токчада фақат бизга керак даражадаги ҳарорати қолади... Катта кутубхонага китоб буюрасиз, унинг варақлари истаган вақтингизда уйдаги экранингизда акс этади. Уйда буюм эмас, пуьлт тугмачалари... Тушуниясизми?...» Қисқаси, Марат келажак одамни жамики «майда» юмушлардан, оиладаги масъулиятлардан озод кўришни истайди, оиладаги ҳар қандай юмуш,

масъулият мутелик, оёқдаги кишан бўлиб кўринади, улардан воз кечиш керак деб билади.

Марат таърифлаган келажак уйлари, янги-ча оилавий муҳитга Муҳсина қисқа қилиб «Яланғоч ва совуқ» деб баҳо беради; қиз оилавий юмушлар, масъулиятлардан бутунлай холи одамлар ҳолига ачинади, унингча, уйга фақат ухлагани келадиган одамлар бориб-бориб оилани ҳам, шахсий ҳаётни ҳам, ҳис-туйғуларни ҳам кишанга чиқаришлари табиий...

Йўқ, қизнинг ташвишлари бу — келажакнинг ташвишларигина эмас. Турмушдаги, оиладаги масъулиятни тан олмаслик, бу борада жаминки мўътабар удумларни эскилик сарқити, оёқдаги кишан деб билниш, ҳиссизлик, нуқул соф манфаат кетидан қувиш, фақат жонининг ҳузуринигина ўйлаб иш тутиш ҳозирнинг ўзидаёқ қандай кўнгилсизликларга олиб келаётганлигини кўриб турибмиз. Ҳикоя қаҳрамони Маратнинг севгига, севгилисига, оилавий удумларга, хусусан унинг қишлоқдаги хаста онасига, онанинг эзгу туйғуларига, тилаklarига, тоғасига, тоғаси оиласидаги чигалликларга муносабати бунинг учун ёрқин мисол.

Маратнинг онаси оғир касал экани ҳақида хабар келади. Муҳсина Марат билан она ҳузурига боришга қарор қилади. Марат эса буни ортиқча ташвиш деб билади. Бўлғувси келин Муҳсина шу баҳонада йигит онасига кўриниш беришни истайди, чунки келинни куёвнинг онаси, албатта, кўриши керак, бу азалий удум. Марат учун эса бу — кўҳна урф; унинг далил-исботи ҳам тайёр: эски

вақтда зарур эди — хонадон бир, қозон-товоқ бир, тирикчилик бирга; энди-чи, ҳожат йўқ бунга, йигит билан қиз мустақил яшайдилар... Ота-оналарнинг келин-куёвга яхши тилаклар тилаши, оқ фотиҳа беришлари ҳам диний сарқит бўлиб туюлади унга.

Дард устига чипқон, деганларидек, қишлоқда она хасталиги устига тоға хонадонида ҳам кўнгилсизлик; тоғанинг ўғли хотини билан ажралган, иффатини — қизлик шаънини барбод этиб қўйган келинчакни дарҳол уйдан қувиб ҳайдаган, ота рўй берган хижолатпазликдан қаттиқ ташвишда, аммо ўғлини бунда ҳақ деб билади. Марат эса ўғил қилмишини нодонлик, ашаддий бидъат деб атайди: «Йигирмага кириб-кирмай ота-боболарнинг алмисоқдан қолган бидъатини қаёқдан юқтира қолдинг?.. Бундай ашаддий қолоқ тушунчали сендек нодонга хотин ҳайф! Бир каминг қиз чиқмади деб шўринг кургурни кўча-кўйда сазойи қилиш қолганмиди?» — дея йигитга дағдаға қилади. Марат йигит қилмишини қоралайди-ю, унинг қалбини тушунмайди; не қилсин, йигит қайлиғини яхши кўради, айни пайтда унинг гуноҳини кечиролмайди. Изтироб бошидан ошиб ётган, ич-этини еб ор-номус исканжасида дардини бировга айтолмай қийналаётган йигитни қоралаш бу инсон қалбини менсимаслик, унинг шаъни, нафсониятини оёқ ости қилиш демакдир.

Марат энди ўғил қолиб отага ёпишади, ота ўғил ёнини олганида бунга тоқат қилолмайди, орада жиддий баҳс бошланади, бу баҳснинг зарби эса олисларга кетади:

«— Ана холос! Сиздек жаҳонгашта солдат, Европагача кўриб келган одам-а?

— Биз Европага ҳар хил модаларни кўргани бормаганмиз, жиян...

— Канақа мода?

— Мода эмиш-ку, ҳозир... ўрта мактабдаёқ...— тоға сўз тополмай қийналиб қолди.— Унингчи синфгача иффатини сақлаб юриш қолоқлик, маданиятсизлик ҳисобланармиш.

— Игвогарларнинг гапи... Сизга ярашмайди.

— Бўлса бордир. Лекин сиз ҳимоя қилаётган «замонавий» келинимиз ўқишни энди битирган эди.

— Ана, кўрдингизми, ёш! Алданган бўлиши мумкин.

— Латиф уни алдангани учун эмас, алдагани учун жазолаяпти.

— ... Бу қадар шафқатсизлиқни унга сиз ҳам эп кўрибсиз-да?

— Шафқатсизлик... Ота-боболаримиз бунинг учун қизларни тошбўрон қилишган. Мен бунини маъқулламайман, албатта, лекин номусни шу қадар баланд қўйишларини маъқуллайман. Ор-номусни ёшлиқдан ардоқлаган ота-боболаримиз. Эплаганча ардоқлаган. Сиз Европани гапирдингиз. Тўғри, кўрдик. Европа ҳам ҳар хил экан. «Озод севги» деган чиркинликларни ҳам эшитганмиз. Лекин ҳар бир юртнинг ўз ахлоқи, ақидаси бор, жиян. Биз ота-боболарнинг яхши удумларини ҳурмат қиламиз...»

Марат, барибир, ўз сўзида қолади, шахсий туйғуларни дахлсиз деб билади, ҳаё, иффат бобидаги қаттиққўлликни сарқит санайди.

Кўриниб турибдики, тоға-жиян орасидаги

баҳс шунчаки адабий интрига, «иҷобий» ва «салбий» қаҳрамонларнинг тортишув-олишувлари учун тўқилган ясама асос эмас; бу ерда ҳаёт нафаси уфуриб турибди, бугунги кунда кўпчиликнинг кўнглида дард бўлиб тилининг учида турган, ҳаммани ҳаяжонга солаётган, ўйга толдираётган чин ҳаётий муаммоларнинг акс-садосидир.

Ҳаёт тажрибаси қайта-қайта шуни кўрсатаётирки, турмушда масъулиятни унутган, жамик мўътабар удумларни рад этган кимсалар ҳар қандай пасткашликдан ҳам қайтмайдилар. Хаста онага муносабатда Маратнинг маънавий бисоти яна ҳам равшанроқ намоён бўлади, бу кўркам йигит кўзимизга ниҳоятда хунук кўриниб кетади. Яқин-йироқлар, жумладан бегона қиз Муҳсинна ҳаёт шомини кечираётган она ёнида парвона, унинг кўнглини олиш билан овора, онанинг ўз жигарбанди Марат эса бетоқат, зерикади. Шу ўринда қаҳрамон характери янги этиб очиб юборадиган ёрқин деталлар ишга солинади: авваллари чекмаган Марат чекади, тўхтовсиз чекади; маълум бўляптики, у кутяпти, ошасининг тезроқ бирёқли бўлишини бетоқат кутяпти... Ниҳоят, она оламдан ўтади. Марат ҳам инсон боласи, бу мусибатдан изтиробга тушади, аммо ичида мусибатдан тезроқ холи бўлишни, бу нохуш дақиқалар тезроқ ўтиб кетишини ўйлайди. У жонининг тинчини ўйлаб она васиятини—ўлими олдида ўғлига айтган гапини—Андижонга олиб бориб отаси ёнига қўйиш ҳақидаги илтижосини одамлардан сир тутаяди. Мана бу лавҳани китобхон лоқайд ўқиши мумкин эмас:

«Марат ҳамон дарвоза ёнида кирган-чиққанга қўл қовуштириб турарди. Муҳсини уни имлаб четроққа чақирди.

— Нега айтмадингиз, эсингиздан чиқди-ми? — деди нимранг юзига тикилиб. Марат тушунмади. — Аянгизнинг айтганлари-чи.. Дадангизнинг ёнларига қўйишни...

Марат бармоқлари билан пешонасини қисди:

— Ҳа, энди, айтдилар-қўйдилар-да... Мураккаблаштирманг.

— Ахир, она васияти...

— Қанақа васият? Қанақа васият?! Ўзингиз ўйлаб кўрсангиз-чи, ҳозир Мирзачўлга энди қапа тикилган пайтлар эмас, ахир. Одамлар кулмайдимиз?

— Айтганларини қилсангиз, руҳлари бевозта бўлмасди дейман-да, — қиз унга раҳми келиб, товушини пасайтирди, бош эгди.

— Одам ўлди-кетди. Ё чиндан ҳам руҳга ишонасизми?

— Ўзингизнинг кўнглингиз тинч бўларди...

— Қанақасига тинч бўлади: ўликни шундан шуёққа олиб бориш яна уч кунлик ташвиш-ку, биласизми шуни? Ҳали шундоқ ҳам....»

Ёзувчи Маратнинг ҳолат, хатти-ҳаракатини кузатишда давом этади, энг жиддий мусибатли дамларда ҳам Марат ўзлигига, ўз ақидасига содиқ қолаверади. Унинг қабристондаги ҳолат-кечинмаларига қаранг: «Қовоқлари қизарган Марат ҳассакашлар орасида бош эгиб тураркан, негадир қабристоннинг совхоз шаҳарчасига жуда яқин эканлиги ҳақида ўйларди. Кейин хаёли ўз лойиҳаларига кетиб қолди: янги шаҳар лойиҳала-

рида қабристонни қаёққа мўлжаллаш маъқул? Узоқроққа, шаҳардан йироққа, албатта».

Яна шу нарса аён бўладики, Марат дадаси хотирасини ҳам бутунлай унутиб юборган, Муҳсинна уни ёдга туширганда: «Эски гапларни қанча тезроқ унутсанг, келгусидагиларни ўйлаш учун шунча кўпроқ имкон туғилади... Бундай ўйлайвериш... Бундай яшаш... Ўзи шундоқ ҳам ҳаёт осон эмас», — деб жавоб қилади.

Бу бемаслак кимса шу даражага бориб етадики, онаси учун энг азиз бисот — меҳри тушиб қолган қиз Муҳсиннага ҳадя этган зебингардонни тарихий-маиший реквизит сифатида бировларга бериб юборади, уни бурунги замондан қолган, ҳозирги кунга ярамайдиган ортиқча осори атиқа деб билади.

Энди Муҳсинна кўнглида кечган руҳий изланишлар, иккиланишлар интиҳосига етади, йигит билан орани очди қилади; Маратга дангал: «Биласизми, мен кўп ўйладим, ҳаётимизнинг қандайдир ахлоқий сарчашмаларни, ота-боболарнинг руҳий удумлари бор. Уларни оёқ ости қилган одам самимий бўлолмайди», — дейди.

Ҳа, ҳаётни мумкин қадар соддалаштиришга, оёққа илашган ўтмишдан, урфу удумлардан, шартли боғланишлардан холи бўлиб, фақат келажакка интилиб яшашга аҳд қилган йигит азалий эзгу туйғу, соф севгига, Муҳсинна каби аломат қиз васлига номуносиб. Қиз ўз тақдирини Марат типигаги одам қўлига топширолмайди, чунки у ўз эътиқоди-га эид боролмайди. Ҳикоя аввалида илк гапидаёқ китобдан олган сабоқларига таяниб мулоҳаза юритган романтик табиатли қиз

охирода ҳам маънавият хазинасига суяниб қатъий ҳукмни айтади. Маратнинг қилмишлари қизга машҳур «Асрга татигулик кун» романидаги Манқуртни эслатади. Қиз йигитга дейди: «Уша кун сиз кўрган китобда бир жазо усули тасвирланади. Уша жазодан кейин одам хотирасини тамом йўқотиб, эл-юртининг ҳам, ерининг ҳам, насл-насабининг ҳам, ҳатто онасининг ҳам унутар, танимай қолар экан. Манқурт дер эканлар шундайларни... Манқурт бўлгим келмайди....»

Дарҳақиқат, Марат характери билан Чингиз Айтматов романидаги замонавий Манқурт Собитжон орасида муайян муштараклик бор, Марат Собитжоннинг яқин инисидир, аммо унинг такрори эмас. Асқад Мухтор Марат орқали ўзбек адабиётида замонавий Манқуртнинг бетакрор образини яратди; бундай тип воситасида маънавий-маншый ҳаётимизнинг янги қатламларини кўрсатишга эришди, адабиётимизда севги мавзусига янги гап олиб кирди.

Ҳикояда икки ёшнинг севги тарихи чуқур ҳаётий маъно касб этади; севгини заволятган омилларни кўрсатиш орқали ёзувчи бугунги куннинг муҳим маънавий-ахлоқий муаммоларига жамоатчилик эътиборини торттади. Асқад Мухторнинг кўпчилик асарларида бўлгани каби бу ҳикоядаги етакчи қаҳрамонларда ҳам концептуал хусусият бўртиб кўринади, ёзувчи қаҳрамонлари ташийдиган гоёни алоҳида таъкидлашдан чўчимайди, чунончи ҳикоядаги Марат келажакка иштилоаман деб она заминдан, ўтмишдан, маънавият сарчашмаларидан ажралиб, узилиб қолган шахс; биз ҳикояда Маратни хилма-хил

ҳолат-вазиятларда учратамиз; шуниси характерлики, Марат ҳар бир ҳолат, вазиятда — севгининг қувончли дамларида ҳам, ўз иш-лойиҳалари устидаги баҳсларда ҳам, ташвишли онларда, тоғаси хонадонидagi кўнгилсизликларга, ёшлар турмушидаги чингалликларга ёндашишда ҳам, мусибатли дамларда ўзини туттиши, она васияти, ота хотирасига муносабатда ҳам — ҳамма ҳолларда характерига хос бош хусусиятни намоён этади. Айрим ўринларда ёзувчи қаҳрамонларини атайи маълум вазиятларга солаётганлиги сезилиб қолади, чунончи Муҳсинанинг Марат билан касал она ҳузурига боришга қарор қилиши сунъийроқ туюлади. Аммо ҳикоянависнинг шундай йўл туттиши учун маълум бадний зарурат бор: ёзувчи Марат характерини севги синови фонидa очишни мақсад қилиб қўйган; Марат маъшуқа Муҳсина учун сир, жумбоқ; Маратнинг бутун бисоти, кирдикори Муҳсина кўз олдидa намоён бўлиши лозим; шунга кўра маъшуқа қиз ҳамма ерда, жумладан, қишлоқда она ҳузурида, тоға хонадонидa, ёшлар можаросидa ҳозирu нозир. Бунинг устига асарда Маратнинг хатти-ҳаракати икки шахс — ҳам ёзувчи, ҳам маъшуқа қиз нигоҳи орқали баҳоланади, ёзувчи баҳоси билан қиз баҳоси бир-бирига яқин кслади.

Пировардидa «Илдизлар»даги яна бир фазилатни алоҳида таъкидлаш зарур. Ёзувчи ҳикояда маълум маънавий-ахлоқий муаммони кўтарган экан, қаҳрамон характерини шу муаммо нуқтанн назаридан таҳлил этар экан, масаланинг социал моҳиятини очишга алоҳида эътибор беради, натижада ҳикоядаги Марат ўзига хос тип даражасига кўтари-

ладн. Дарҳақиқат, ҳикоядаги Марат бугунги кунда ҳаётдаги муайян ҳодиса моҳиятини ўзида ташувчи ёрқин бетакрор шахсдир. Ёзувчининг бу борадаги тажрибаси ёш қаламкашлар учун ибрат бўла олади.

Хуллас, «Бодом қишда гуллади» ва «Илдизлар» ҳикояларида кўҳна севги туйғуси ўзининг янги сеҳрли кучини яна бир бор намоёнш этади; ҳар икки ҳикоя автори ҳам севги орқали бугунги куннинг жиддий ва долзарб гапини топиб айта билганлар.

6. Инсониятнинг садоқатли ҳамроҳлари

Адабий муҳокамалардан бирида таниш адабиётчи дўстим: «Кейинги йилларда паррандаю даррандалар, хилма-хил жондорлар образи жуда кўпайиб кетди, аммо улар ҳар доим ҳам ўзларига юкланган ғоявий-бадний вазифани яхши адо этолмаётирлар», — деди ва кўп миллатли совет адабиётининг бу борадаги нодир намуналарини эслатиб, ўзбек адабиётида уларга тенглаша оладиган асарлар яратилмаётганлигидан ташвишда эканлигини айтди.

Дўстимнинг мулоҳаза ва ташвишларида асос бор. Дарҳақиқат, бизда кейинги йилларда паррандаю даррандалар, хилма-хил жондорлар образини яратишга майл хийла кучайган бўлса-да афсуски, айтайлик, Гавриил Троепольскийнинг машҳур қиссасидаги Оқ бим Қора қулоқ, Чингиз Айтматов асарларидан бизга таниш Гулсари, Шохдор Она Буги, Қоранор сингари катта фалсафий бадний умумлашмалар даражасига кўтарилган образлар ҳали яратилган эмас.

Миллий адабиётда пайдо бўлган ҳар бир янгиликни кўпмиллатли совет адабиётининг энг яхши намуналари бўйи билан ўлчаб баҳолашга интилиш яхши. Бироқ бу ишнинг бир нозик томони ҳам бор. Чўққига маҳлиё бўлиб қолган одам баъзан оёқ остига қарамай, йўлдаги кичик, аммо гўзал, керакли, истиқболи порлоқ ниҳолларни пайқамай ўтиши ёки баъзан топтаб кетиши ҳам мумкин. Биз — адабий танқидчилар юксак чўққиларни нишонга олиб иш кўриш билан баробар ниҳол шаклидаги адабий ютуқларимизни авайлаш, қўллаб-қувватлашга бурчлимиз. Шундай ютуқлар бугунги ҳикоячилигимизда парранда-даррандалар, жондорлар образини яратиш бобида ҳам бор. Эътиборга молик томони шундаки, ҳикоянависларимиз паррандаю даррандалар образи, уларнинг инсон билан муносабати, ўзига хос ҳаёт тарзи, қисмати ифодаси орқали ҳозирги кунда ҳаммани ўйлантираётган экология муаммосига ўз муносабатларини билдирмоқдалар; энг муҳими, инсон ҳаётининг мураккаблиklarини кўрсатишга, муҳим ижтимоий, маънавий-ахлоқий муаммоларни ўртага қўйишга, ҳаёт ҳақиқати, унинг чигалликлари хусусидаги ўймушоҳада ва мулоҳазаларини илгари суришга интилаётирлар.

Бу хил ҳикояларнинг деярли барчасида ҳодисалар хийла кескинлаштириб берилади, уларда воқеалар жондорларнинг ҳалокати билан хотималанади: Шукур Холмирзаевнинг «Подачи» ҳикоясида қариянинг садоқатли ҳўкизи ҳаром ўлади, «От эгаси»да қаҳрамон қадрдон ҳамроҳи — Қорабайир отини ўз қўли билан отиб ташлайди; шу ёзувчининг

«Чўлоқ турна» ҳикоясида «бош қаҳрамон» олис сафарда ҳамроҳларига тенг келолмай ҳалокатга учрайди; Нортўхта Қиличевнинг «Юзма-юз» ҳикоясида болакай севимли тарғил мушугининг бошини уриб ёради; «Зилзила» асарида чолнинг вафодор ити машина тагида қолади; Уктам Усмоновнинг «Тунда увлаган ит» ҳикоясида эса ит эгаси ўлими-дан кейин ҳаётни тарк этади; Нусрат Раҳматовнинг «Чол, от ва бола» ҳикоясида оилага кўп заҳмати сингган саман охири қассобнинг қўлига тушади; Олим Отахоновнинг «Даргоҳи кенг дунё» ҳикоясида болалари ғамида ўзини ўтга-чўққа урган она мушук пировардида қаттиқ зарбага учраб жон таслим этади ва ҳоказо.

Воқеалар ечимидаги шу хил муштаракликка қарамай, мазкур ҳикояларнинг бирортаси иккинчисини асло такрорламайди. Чунки ҳар бир ҳикояда жондор персонажни ҳалокатга олиб келган омиллар, уларнинг таҳлил ва тасвири, бадний даражасидан ҳатти назар, ўзгача бетакрор. Бу ҳикоялар ўзига хос ҳаётий савол-жавоблардан иборат. Ҳар бир ҳикояни ўқиганда ўзимизча нега шундай фожиа юз берди, дея савол қўямиз ҳамда шу саволга жавоб излаймиз ва ҳар бир ҳикоядан шу саволга турли хил, турли даражадаги жавоблар топамиз. Ҳикоялардаги фожий хотима таъсирчан, ўқувчи қалбида ўкинч-изтироб туғдиради, бироқ улар тушкунлик, умидсизлик кайфиятларидан холи; уларда ҳаётнинг шафқатсиз ҳақиқати мардонавор бир позицияда туриб ифода этилади, фожиага олиб келган омиллар, бадний ифода даражаси турлича бўлишига қарамай,

ҳаётий, мардона бўлгани учун ўқувчини сентиментал кайфиятга солмайди, балки ҳаёт, унинг муаммолари, чигалликлари устида жиддий мушоҳада қилишга чорлайди.

Гапни Шукур Холмирзаевнинг «Подачи» ҳикоясидан бошлай қолайлик. Қари ола ҳўкиз подачи Останақул чол учун ниҳоятда қадрдон, бу ҳўкиз билан чол неча йиллар эл-юрт хизматида бўлган, бу тилсиз садоқатли ҳамроҳ қариянинг кўп оғир кунларига яраган, ҳўкиз касалланиб жон таслим этаётганида чол унинг ёнида қўлда пичоқ билан мишжа қоқмай тонг орттиради, жон бераётганлигини кўра туриб қўли ҳўкиз бўғзига пичоқ қадашга бормайди, сўнгги дақиқаларда ҳам унинг соғайиб кетишига умид боғлайди. Шу тариқа ҳўкиз ҳаром ўлади. Ўша мураккаб вазиятдаги чолнинг аҳвол-руҳияти ифодаси ёрқин, таъсирчан, маънодор, бир ҳикоя учун етарли. Бироқ ёзувчи бу билан чекланмайди, воқеа давом этади — чолни муҳокама қилишади, чолнинг аҳвол-руҳиятидан беҳабар гумроҳ бандалар уни бепарволикда айблашади, ҳўкиз хунини тўлашни талаб этишади. Бу олижаноб қария ўша топда одамларга ҳақиқий аҳволни гапириб беришни ортиқча деб билади, сира оғринмай, ҳўкиз хунини тўлашга рози бўлиб қўя қолади. Бу мутелик ёки пассивлик оқибатими? Йўқ, чолнинг ҳолати ва хатти-ҳаракатини фақат бошидан шу хилдаги иш ўтган одамгина тушуниши, ҳис этиши мумкин, холос. Тўғри, ҳўкиз — эл мулки; ҳақиқатан ҳам чол ҳўкизни ҳалоллаб, эл мулкини асраб қололмагани учун айбдор. Лекин қарияда утилитар манфаатлардан юқорироқ турувчи ноёб инсоний

туйғу бор; бу туйғу чолни ўзи учун бамисоли тирик одамдай бўлиб қолган жондор бўйнига пичоқ қадашга йўл бермайди. Шуниси қизиқки, чолнинг аҳвол-руҳиятидан хабардор китобхон бу ишда уни асло айбдор санагиси келмайди. Қария ўша вазиятдаги айни шу хил «гуноҳи», кўнгилчанлиги билан кўзимизга ниҳоятда ёқимтой кўриниб кетади.

Шу ёзувчининг «От эгаси» ҳикоясида «Подачи»дагига нисбатан акс ҳолни кўрамиз. «Подачи»да-ку қаҳрамон садоқатли ҳамроҳи — касал қора ҳўкизни сўйишга қўли бормаган эди, нега энди «От эгаси» қаҳрамони севимли ҳамроҳи — кўркем ва соғлом қорабайирини ўз қўли билан отиб ўлдирди? Бу жоҳиллик ёки шафқатсизлик оқибатими? Ҳодисанинг асл боиси билан танишган китобхон бу ерда ҳам қаҳрамонни айблагиси келмайди. «От эгаси» қаҳрамони Инод асло жоҳил, шафқатсиз эмас, балки дилкаш, аламдийда бир одам. У жониворни ёқтирмагани учун эмас, унга бўлган чексиз меҳри, токи у тирик экан, ундан айри яшашни тасаввур ҳам этолмаслиги, уни бировнинг, айниқса бир ярамас, пасткаш кимсанинг қўлида кўришни асло истамагани учун ҳам отиб ўлдиради.

Ҳаётда нималар бўлмайди дейсиз. Тасодиф туфайли Иноднинг бошига оғир мусибат тушган — уйига ўт кетиб хотини, икки фарзандидан жудо бўлган; шунда мусибат зарбидан гангиб, савдoyи бўлиб қолган йигит дардига ота мерос қорабайир от ора киради. Инод бу отда дала-қирларни сайр этиб ўзини овутади: шу тариқа қорабайир унинг учун

яна ҳам азиз, қадрдон бўлиб қолган, бу
отсиз у ҳаётини тасаввур ҳам этолмайди.
Мана шу отга қаллоб бир кимсанинг ишқи
тушиб қолади, қандай қилиб бўлмасин уни
қўлга олиш пайига тушади. Қаллоблар ни-
ҳоятда устомон бўладилар, улар ўзларининг
шахсий ғаразли мақсадларига эришиш йўлида
одатда ҳеч нарсадан тап тортмайдилар,
ҳукумат ишониб топшириб қўйган мўътабар
мансаб ва вазифаларни сунистеъмол қилиш-
дан ҳам қайтмайдилар; ҳукуматнинг адолат-
ли қарорларини, йўл-йўриқларини ўз муддао-
ларига мослаштиришдан ҳам тоймайдилар.
Бу борада қулай келган ҳар бир фурсатдан
фойдаланишга ўта чапдаст бўладилар. Ҳикоя-
даги вакил — Эгамберди ана шундай нусха-
лардан. Бу одамга ғоят масъулиятли вазифа
топширилган, у қимиз ишлаб чиқарадиган
янги совхозга аҳолининг ортиқча байталла-
рини сотиб олиш учун вакил қилиб тайинлан-
ган. Эгамберди учун қулай вазият келади,
мансаб воситасида кўпдан бери кўз остига
олиб қўйган Инод отини қўлга киритишга
чоғланади; ҳар хил найрангларни ишга сола-
ди, ниҳоят дўқ-пўписага ўтади. Инод ҳам ўз
навбатида қорабайирни олиб қолиш учун
ҳамма ишни қилади, бироқ қаллоб аҳдидан
қайтмайди. Шунда Инод иложсизликдан
қорабайирга қарата ўқ узади. Ҳикояни ўқи-
ганда китобхон бу иш осон кўчмаганлигини,
қаҳрамон учун ниҳоятда қимматга тушган-
лигини кўриб, ҳис этиб туради. Инод қўли-
даги милтиқдан отилган ўқ садоси қаллоб-
ликка, нопокликка, мунофиқликка ва ҳисси-
зликка қарши ўзига хос бир исён каби ян-
райди.

Нортўхта Қиличевнинг «Юзма-юз» ҳикоясида ҳам «От эгаси»дагига ўхшаб қаҳрамон қадрдон ҳамроҳини ўз қўли билан ўлдиришга мажбур бўлади. Бироқ бу ерда болакайнинг шафқатсизлик қилишига — севимли эрмаги — кечалари қўйнида олиб ётадиган, кундузлари ундан бир қадам ҳам ажрамайдиган тарғил мушугини уриб ўлдиришига сабаб ва бу ҳодисадан келиб чиқадиган сабоқхулоса тамомила ўзгача. Болакай илк бор шафқатсиз ҳаёт ҳақиқати билан юзма-юз келиб, қадрдон ҳамроҳининг беозор чумчуқ полапониغا тажовуз қилганини, уни ғажиб еганини кўриб, ўзи учун ғоят даҳшатли кўринган бу ҳодисага қари бувисининг бепарвогина муносабатда бўлганлигини сезиб, бу ишларга чидолмай, шафқатсизликка шафқатсизлик билан жавоб қайтаради, беҳос қўлидаги тешача билан мушук бошига туширади. Қисқаси, ҳикояда арзимасдек кўринган бир шафқатсизлик, катталардаги бепарволлик мурғак қалбда шафқатсизлик туйғусини туғдиради.

Шу ёзувчининг «Зилзила», шунингдек Нусрат Раҳматнинг «Чол, от ва бола» ҳикояларида ҳам жонворларга қилинган шафқатсизлик баҳонасида ҳаётнинг мураккабликларини кўрсатишга, муҳим маънавий-ахлоқий масалаларни қўзғатишга интилиш бор. Чунончи, «Зилзила»даги зилзила оқибатида ҳовли-жойидан ажралиб янги «дом»га кўчиб ўтган чолнинг ҳаётдан бевақт кетган ўғлидан ёдгор — вафодор ит туфайли чеккан ташвишлари, бу итнинг «дом»га сиғмай сарсон-саргардон бўлиши, инжиқ қўшнилари дастидан охири бу садоқатли ҳамроҳни йўқотиш пайи-

га тушгани ҳикоя қилинади; «Чол, от ва бо-
ла» асарида эса оилага янги келин бўлиб
тушган аёлнинг ичи торлиги, зиқналиги,
зугуми оқибатида бу оила аъзолари учун
қадрдон бўлиб қолган от қассоб қўлига
тушади... Нимаси биландир, машҳур «Муму»ни
эслатадиган бу икки асарда жониворларни
ҳалокатга олиб келган ҳаётий омиллар
чуқурроқ, теранроқ таҳлил этилганида,
мураккаб-вазиятнинг пок қалблардаги акс
осадоси батафсилроқ кўрсатилганида ҳикоя-
ларнинг жамоли яна ҳам очилиб кетган бў-
ларди...

Шундай ҳикоялар ҳам борки, уларнинг
«қаҳрамонлари» фақат паррандаю дарран-
даларнинг ўзлари; уларда одамлар образи
деярли учрамайди, учраганда ҳам фақат
иқкинчи планда ёки саҳна ортида кўринади-
лар. Бир қарашда улар масалга ўхшаб кета-
дилар, уларда ҳам рамзий маъно бор. Бироқ
улардаги рамзийлик ўзгача, масалдагига
ўхшаб ўғитга ўтиш, қиссадан ошкора ҳисса
очиқариш йўқ. Биз назарда тутаётган ҳикоя-
ларда паррандаю даррандалар ҳаёти, турмуш
тарзи, саргузашти гўё ўз ҳолича, холис-
объектив тарзда ифода этилаётгандай тую-
лади; паррандаю даррандалар турмуши,
ҳаёт тарзи, саргузаштлари ифодаси инсон
ҳаётига оид ошкора имо-ишоралар йўқ ҳисоб.
Аммо шунга қарамай, паррандаю дарранда-
лар ҳаётидан баҳс этувчи бу ҳикоялар беих-
тиёр сизни инсон ҳаёти, унинг муаммолари
ҳақида ўйга толдиради.

«Чўлоқ турна»да қаламга олинган ҳоди-
салар — турналар ҳаётига оид фаройиб тар-
тиботлар: улардаги олий интизом, бирдам-

лик, ўз сафларини ҳар доим покиза ва соғлом бўлиши устида тинмай қайғуриш, зурриёт ташвиши, фарзанд тарбияси, болаларини кичиклигиданоқ ҳаётга, олис сафарга тайёрлаш, ҳаёт ва сафар машаққатларига бардошли қилиб ўстириш — буларнинг барчасида инсоният ҳаёти учун қандайдир ибратли сабоқлар мавжуд.

Олим Отахонов аввалроқ ёзган «Нур», «Чаноқ» ҳикояларида худди «Чўлоқ турна»даги каби паррандалар турмуш тарзини, саргузаштини тасвирлар экан, улардан кишини ўйга толдирадиган маъно қидиришга интилган, бу борада у маълум тажриба ҳам тўплаган эди. Ёш ёзувчининг «Даргоҳи кенг дунё» деб аталган янги ҳикоясида айни шу хусусият хийла чуқурлашган.

Агар «Нур» қалдирғочлар, «Чаноқ» каптарлар ҳаётидан олиб ёзилган бўлса, «Даргоҳи кенг дунё» ҳикояси учун бир қарн ёввойи она мушук ҳаёти, аччиқ қисмати асос бўлган. Асар она мушукнинг оддий кундалик юмуши ифодасидан бошланади:

«Қичкина, заиф боласини тишлаб олган ёввойи мушук пастак девор устидан енгил чопиб келиб ерга сакради. Ортидан шириллаб тупроқ тўкилади. У чўчиб таққа тўхтадида, атрофга қулоқ тутди: жимжит. Биронта бегона товуш йўқ. Хавф-хатар йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, ҳайҳотдай ҳовли этагига қараб юрди. Боласини жилдираб оқаётган ариқ лабидаги барра чимга қўйиб, ўзи изига қайтди. Зум ўтмай яна девор тепасида пайдо бўлди, худди олдинги сафаргидек атрофни кузатди, сўнг иккинчи боласини ҳам бояги ерга ташлади. Учинчи боласини келтиргач,

бирдан ҳушёр тортиб, ҳавони искади, учбур-
чаак қулоғини чимириб анчагача жим қолди,
сўнг чиройли бошини силкиб-силкиб қўйди:
унинг кўзлари жуда мунгли эди...»

Парчадаги тасвирнинг тиниқлиги, детал-
ларнинг кўримли ва кўркамлигидан ташқари
она мушук хатти-ҳаракатлари, ҳолатига
эътибор беринг; унинг оғзида боласи билан
чаққон югуришларида, теварак-атрофга сер-
гак-ҳушёр боқишларида, мунгли кўзларида—
барчасида фарзандларига бўлган улкан меҳр
уфуриб туради. Ҳикоянинг илк сатрларида-
ноқ кўриниб турган она мушукдаги беқиёс
бир сирли, сеҳрли, фидойи меҳр асарга алла-
қандай ички ҳиссий оҳанг бахш этади, ҳикоя
давомида шу ғайритабиий, тенгсиз меҳр тобо-
ра кучайиб ўзига хос пафосга айлана боради.
Она мушук болаларининг осойишталиги,
камали деб тиним билмайди; ҳимоясиз, заиф
болаларини еру кўкка ишонмайди, уларни
деб доим хавотирда, безовта, салгина хавф-
хатар сезилгудек бўлса, ўзини қўярга жой
ттополмай қолади. У қари, ҳорғин, лекин бола-
лари очликдан ғингшиганда танида аллақан-
дай шиддат, ёввойи куч жўш уради, бола-
ларига ризқ-рўз излаб хатарли овларга шай-
ланади, балло-офатларга ўзини уради; овдан
ҳориб-толиқиб келгач, болалари оромини
кўриб, бир дамда ҳамма чарчоқларини уну-
тади, яна майин-мулойим бўлиб қолади,
болаларини эмизиш чоғида аъзойи баданида
ёқимли ҳузур ҳис этади...

Она мушук не-не хавф-хатарлар ичида,
не-не машаққат, заҳматлар билан болалари-
ни мустақил ҳаётга тайёрлайди. Ажабо, бола-
лар улғайиб, мустақил ҳаётга ўргана борган

сари оналарини унута борадилар; она мушук бунга ҳам бепарво, у болалари учун жонини-жаҳонини беришга тайёр, аммо бунинг эвазига улардан ҳеч нарсa тама қилмайди, унинг учун болалари эсон-омон улғайиб, мустақил ҳаёт кечира оладиган паллага етсалар бўлгани! Она мушук фарзандлари мустақил ҳаёт кечириш палласига етгандан кейин ҳам улар ғамини тарк этолмайди, эркатой болаларини деб яна хатарли овга чиқади, қопқонга тушади, калтакланиб қора қон қусади, ахлатхонага итқитилади... Тунда ёққан ёмғирдан ҳушёр тортиб кўз очганида, ажабо, яна дарҳол болаларини ўйлайди, ўлар ҳолда, хаста-майиб аҳволи билан кулбаси — болалари томон силжийди.

Она мушукнинг сўнгги дамлари тасвирланган лавҳа ғоят таъсирли:

«Она мушук сўнгги кучини йиғиб, судралиб уясига етиб борди. Аммо уяда ҳеч зоғ йўқ эди. У қаттиқ, аъзойи баданни титратиб нола қилиб юборди. Товуш атрофга бир текис таралди-ю, жавоб келмади. У яна чинқариб шундай миёвладики, ёпирилиб келаётган қора тун ҳам ларзага келди. Шундан кейин овози ўчди...»

Эҳтимол, мана шу даҳшатли дамларда мустақил бўлиб олган мушукбаччалар қаерлардадир она ҳолидан беҳабар дайдиб, ўйнаб юргандирлар...

Оддий жонивор — она мушук қисмати ҳақидаги бу ҳикоя ўқувчини ларзага солади, ўйга толдиради, чунки она мушукнинг аччиқ қисмати инсон ҳаётига доир айрим муаммоларни ёдга туширади.

* * *

Биз юқорида тилга олган, баҳоли қудрат таъҳлил этиб ўтган ҳикояларни адабиётимиздаа фавқулодда катта кашфиётлар деб бўлмайди, албатта. Аммо, айни пайтда, улардаги фазилатларни назар-писанд қилмаслик ҳам инсофдан эмас. Сон-саноқсиз ҳикоялар оқими ниндан саралаб олган бу асарларни эл-юрт олдида кўз-кўз этиш учун баҳосини бир оз ошириб «кичик мўъжизалар» деб атадик, агар муболаға қилган бўлсак — узр. Адабиётимизнинг юксак парвози учун қизғин кураш кетаётган бир пайтда бу хил кичик мўъжизаларнинг ҳам маънавий ҳаётда ўз ўрни, қадри, аҳамияти бор. Шоир Асқад Мухтор айтганидай:

Қаттасини куту кичигидан қолма,
Кичик мўъжизалар ҳар кун керак.

1990—83 й.

УЙҒУНЛИК

(1984 йил роман ва қиссалари ҳақида
мулоҳазалар)

Коммунистик партия ҳозирги босқичда жамият турмушининг барча соҳаларини такомиллаштириш йўлини тутмоқда. «Бунда гап, — дейди КПСС Марказий Комитетининг Бош секретари М. С. Горбачев 1985 йил 11 мартда партиямиз Марказий Комитети навбатдан ташқари Пленумида сўзлаган нутқида, — ишлаб чиқаришнинг моддий-техника базасини тубдан ўзгартириш тўғрисида бормоқда. Гап ижтимоий муносабатлар, аввало, иқтисодий муносабатлар системасини такомиллаштириш ҳақида бормоқда. Гап инсоннинг ўзини камол топтириш ҳақида, унинг турмуши ва меҳнати моддий шароитларини, унинг маънавий қиёфасини сифат жиҳатидан яхшилаш тўғрисида бормоқда». Партиямиз шахсни камол топтиришда, унинг маънавий қиёфасини сифат жиҳатидан яхшилашда адабиёт ва санъатнинг ролига алоҳида эътибор бераётир; кишиларнинг ижтимоий феъл-атворини ва ҳис-туйғуларини тарбиялашда, онгга ҳам, қалбга ҳам таъсир ўтказишда ҳеч нарса адабиёт, санъатнинг ўрнини боса олмайди, деб ҳисобламоқда. Бундай юксак вазифани санъаткор фақат халқ ҳаёти билан мустаҳкам алоқада бўлиш, чуқур

гоявийлик, тераи гражданлик ва бадний
маҳоратнинг юксак савияси орқалигина адо
этиши мумкин. Бинобарин, бадний асарга,
нижодиётга ҳам ҳаққонийлик, ҳам гоявийлик,
ҳам гражданлик, ҳам баднийлик мезонлари
сорқали уйғун ҳолда ёндашиш бугунги кунда
элоҳида аҳамият касб этаётир. КПСС XXVI
съезди ҳужжатлари, партиянинг адабиёт
ва санъат ривожининг координат масалала-
рига онд кейинги қатор қарор ва йўл-йўриқ-
лари, шунингдек, Ўзбекистон Компар-
тияси Марказий Комитети бюросининг ада-
бий-бадний танқидчилик ҳақида 1985 йил
29-январда қабул қилган қарори шундай
руҳ билан сугорилган.

Халқ ҳаётига, дилига яқинлик, чуқур гоя-
вийлик, гражданлик ва бадний маҳоратнинг
юксак савияси мезонлари асосида ҳозирги
прозамизга назар ташлаганда нималарни
кўзатиш мумкин? Адибларимизни ҳаётнинг
қайси жиҳатлари, қандай муаммолари, қана-
қа одамлар тақдирини қизиқтиряпти, ҳаяжонга
соляпти? Улар бизга ҳаётнинг қай жиҳатла-
рини, қанақа одамларни кашф этиб берди-
лар? Ёзувчиларимиз қаламга олган мавзу,
ҳаётнинг муаммо, зиддият, характерларнинг
аффида йўсини, кўлами, таъсир кучи қай
даражада?

Аввало шуни таъкидлаш керакки, носир-
ларимизни биз бошдан кечираётган давр
муаммолари қизиқтирмоқда, улар ҳаммадан
қўпроқ ҳаётнинг чигал, зиддиятли ҳодиса-
ларига мурожаат этмоқдалар, шахснинг
камолоти билан боғлиқ муҳим маънавий-
ахлоқий масалаларни ўртага қўймоқдалар,
шу тариқа халқнинг дилида, тили учу-

да турган гапларни айтишга интилаётirlар.

Ўткир гражданлик руҳи билан йўғрилган, кескин ҳаётий зиддиятлар асосига қурилган, қаҳрамонларнинг маънавий олами тeран бадний таҳлил этилган ҳаққоний асарлар жамоатчилик орасида катта қизиқиш уйғотмоқда. Мурод Муҳаммад Дўстнинг «Истеъфо», Эркин Аъзамовнинг «Жавоб», Ғаффор Хотамовнинг «Қудуқ тепасидаги ой», Эмин Усмоновнинг «Кўнгил кўзи» қиссалари, Муроджон Мансуровнинг «Мангу жанг» романи, муайян кам-кўстларига қарамай, аynи шу йўналишга мансуб асарлар экани билан қимматлидир.

Бу асарларда ўткир ҳаётий зиддиятлар шунчаки «бадний интрига» учун бир восита эмас, балки ҳаёт ва шахснинг бадний тадқиқи, жиддий ўй-мушоҳадалар учун асос бўлиб хизмат этади; роман ва қисса муаллифлари шу кескин вазият, зиддиятлар воситасида қаҳрамонлар табиатига, маънавий оламига йўл қидирадилар, улар табиатидаги мураккаб, кўз илғамас нозик жиҳатларни, жараёнларни кашф этишга ҳаракат қиладилар; адибларимизни азалий яхшилик ва ёмонлик орасидаги зиддиятлар билан баробар бир қарашда дарҳол моҳиятига етиш қийин бўлган инсоний хусусиятлар, уларнинг давр, муҳит билан тўқнашувдан келиб чиқаётган маънавий муаммолар ҳам қизиқтирмоқда. Шуниси қизиқи, муайян вазиятда бир асарда ижобий баҳога муносиб бирор инсоний хислат бошқасида, ўзга бир шароитда салбий моҳият касб этади. Худди шу жиҳати билан бу асарлар бир-бирини тўлдиради,

бири иккинчисини давом эттиради ва, айти пайтда, бир-бирлари, қолаверса аввалроқ яратилган айрим қисса ва романлар билан пинҳона баҳсга киришади. Йўқ, бу шунчаки баҳс эмас, балки ҳаётини жараёнлар моҳиятини қидириш, тағига етиш, давр руҳи, талабни англашга бўлган астойдил интилиш оқибатида туғилган ҳолатлардир. Гарчи бу асарларда инсон ва унинг табии, инсоний хислатлар талқинида баҳсли ўринлар бўлсада, адабларимиз бир масалада якдилдирлар — улар инсоннинг ҳаётдаги ўз ўрни, бурчи, виждони, масъулиятини англаш, инсон шайни қадр-қиммати туйғусини, гражданлик, курашчанлик хислатларини бебаҳо, тенгсиз фазилатлар сифатида ардоқлайдилар.

«Истеъфо» қиссаси собиқ раҳбар ҳақида. Унинг қаҳрамони Эломонов аслида ҳалол, эзгу ниятли одам. У яқин ўтмишда кўп марта қаламга олинган ва ҳозир ҳам асарларимизда кенг ўрин олаётган ҳисси «темир одам»лар ёки худбин, шуҳратпараст, қолюқ, маънавий бузуқ, олғир раҳбар ходим образларидан кескин фарқ қилади. Эломонов — ишчан, меҳнаткаш ходим, ўттиз йиллик ҳаётини бутунаси жамоат ишига бахш этган; у дилкаш, самимий, одамларга меҳрибон, имкон борича бировларнинг ҳолатини чиқариш пайида бўлади; мол-дунёга ҳирс қўймаган, зебу зар йиғиш тугул ҳамёни ҳам қаппаймаган, қўл учида тирикчилик қилади, бузуқлик кўчасига кирмаган, оилада ҳам батариб, хотини, умуман аёл зотини ҳурмат қилади, фарзандлари кўнглига қарайди, адабиёт ва санъатдан ҳам ўзича хабардор...

Қизиқ, шунча фазилатларга эга бўла ту-

риб, бу одам негадир сизни ўзига мафтун эта олмайди. Унда чинакам раҳбарга хос зийраклик, қатъият, донишмандлик етишмайди, оқ билан қоранинг фарқига бормайди, кимга яхшилик, саховат қилишни ҳам билмайди, неча йиллар ёнма-ён туриб бирга ишлаган муовини Қўшшаевнинг мунофиқ, юлғич кимса эканини асло сезмайди, йигирма беш йил бирга яшаган ёстиқдоши кўнглини дурустроқ англамайди, эр киши учун хотинининг неча холи борлигини билишнинг ўзи камлик қилишини тушуниб етмайди, довдираб қуруқ ҳавас билан шеърят даргоҳига кириб қолган истеъдодсиз хотинига ҳақ гапни айтишга журъат етолмайди; унда ўзини англаш, ўзининг қобилият, имкониятларини ҳисобга олиш, ўзига танқидий қараш туйғуси ўтмаслашиб кетган... Аслида ҳалол, эзгу ниятли гуноҳсиз бу одам узоқ йиллар назорат идорасидек муҳим постда туриб ўзининг ана шу заифликлари билан катта гуноҳларга, нопокликларга йўл очиб беради. Ўзининг инсонлик шаънини, нафсониятини оёқ ости қилади. Авторнинг бадиний кашфи ана шунда, асарнинг гражданлик пафоси, тасвир кучи ана шу ўринларда, айниқса, равшан намоён бўлади.

Қисса муаллифи қаҳрамон фожиасини очиш билан кифояланмай, ундаги ўзини англаш, тушуниш жараёнини ҳам кўрсатишга уринади, ҳатто бунини ўзи учун муҳим деб билади. Дарҳақиқат, Эломоновда муайян ўзгариш рўй беради, «Менинг ҳаётим энди бошланди», дейди, унда қандайдир журъат пайдо бўлади, муовини қилмишларини охиригача фош этишда фаоллик кўрсатади, янги

тайинланган пост ўз жойи эмаслигини, бошқа бир қобилиятли ёш йигит ўрнини эгаллаб турганлигини билиб у ердан кетади, хотиннинг бачкана қилиқларига тоқат қилолмай юзига тарсаки тортади, ҳаётдан, ўзи туғилиб ўсган юртидан узоқлашиб қолганини сезиб, у ерга талпина бошлайди... Афсуски, бундай ўзгаришлар жараёни нфодасида аввалги бадий терапия, таъсирчанлик, характерлардаги пластик кўримлилик етишмайди; асар бошидаёқ бизни мафтун этган тасвирдаги ҳиссий оҳанг, ним табассум, киноя-кесатик пировардида қандайдир сунъийроқ шиддаткор ритмика билан алмашинуви туфайли қиссанинг поэтик яхлитлиги дарз кетгандай бўлади. Шу билан баробар танқидчи И. Гафуров «Зерикарли одамнинг истеъфоси» тақризида («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1984 йил, 6 июль) тўғри таъкидлаганидек, автор бу ношуд одамни узоқ вақт масъулиятли постларда туришига сабаб бўлган омиллар — таниш-билишчилик, бир-бирига маҳкам суяниш, қўллаш каби ярамас иллатларни туб илдизи билан очишга яқинлашади-ю, тезда ундан узоқлашиб кетади, боя айтилганидек, характердаги ўзгаришларни таъкидлаш билан ортиқча овора бўлади.

Эркин Аъзамовнинг «Жавоб» асари қаҳрамони Элчиев ҳам «Истеъфо»даги Эломонов каби ҳалол, ўта камтар, камсуқум, эзгу ниятли одам, унда ҳам ўзига, ўзгаларга талабчанлик етишмайди, у ҳам теварак-атрофда юз бераётган ҳодисаларга лоқайд, бефарқ яшайди. Эломоновдан фарқли ўлароқ, Элчиев аслида тиришқоқ, қобилиятли,

ўт-олов йиғит бўлган. Ёзувчи қаҳрамондаги ўзгаришлар боисини ҳам очади; Элчиев олис қишлоқдан ўрмалаб чиқиб шаҳарда бахт топди, аломат қиз Мастура меҳрини қозонди, уйли-жойли, бола-чақали бўлди, ишга жойлашди. Бундан у беҳад миннатдор, кичкинагина бахтини катта деб билади, бориға шукур қилади, бошқасига интирмайди, борини қўлдан чиқариб юборишдан қўрқиб панада катта мақсадсиз, журъатсиз жўнгина ғимирлаб умргузаронлик қила бошлайди. Унинг бўш қўйган қайиғи тизгинсиз, сарсари қалқиб ногаҳон довулга дуч келадию чилпарчин бўлади: безори олифталар томонидан дўппосланади, нафсонияти, ор-номуси оёқ ости этилади, омонат оғайнилари ташлаб кетади, ўз ўғли менсимайди, қаллоблар унинг инсонлик шаъни ҳисобига жиноят изини ёпмоқчи бўладилар... Бу Элчиевнинг қилмишига яраша тақдирнинг, ҳаётнинг жазоси — жавоби! Бемавруд сафдан чиққан, курашлардан ўзини четга олган, шиддатли оқимда умр кemasини бўш қўйган, лоқайд, бефарқ одамнинг жазоси шу! Асар, бошдан-оёқ лоқайдликка, бефарқликка, журъатсизликка қарши бир исён руҳи билан йўғрилган; унда воқеанавислик, психологик таҳлил, жўшқин публицистик талқин бир бутун ҳолда қўшилиб-чатишиб ўзига хос тасвир оҳангини таъмин этган; «Истеъфо»да ўзини у қадар оқламаган ҳолат — қаҳрамоннинг ўз-ўзини англаш, ундаги кескин ўзгариш жараёни ифодаси бу ерда хийла мароқли чиққан, чунки бу ҳол фақат автор бадий ниятигагина эмас, характер мантиқига ҳам тўла мувофиқ, аслида Элчиев оғир синовлар, пайтида ўз-

ўзини англаш, ўзи йўл қўйган хатолардан
теран сабоқлар чиқаришга қодир одам.

«Жавоб» теварагида бўлган баҳсда Мурод Абдуллаев асарда Элчиевни тушуна оладиган, қўллаб-қувватлайдиган кучлар етарли кўрсатилмайди, наҳотки унинг атрофида биронта маслақдош кимса бўлмаса, дейди («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1984 йил, 14 декабрь). Ҳолбуки қиссада Элчиевни тушуна оладиган, қўллаб-қувватлайдиган кучлар бор. Энг қийин, оғир синов дамларида садоқатли умр йўлдоши Мастура унинг ёнида бўлади, бир пайтлар ўзи менсимеган, эътибор бермаган қизи Жасура отаси шаъни деб оёққа туради, қаллоблар отасининг ор-номуси эвазига тутқазётган жирканч садақани уларнинг башарасига улоқтиради, ўзи яхши билмаган, қадрига етмаган балерина аёл Дина унинг учун қайгуради... Асарда бошқа бир камчилик бор; ёзувчи бош қаҳрамонни танҳо ҳолда тақдири, характери, руҳиятини жонли, батафсил тасвир ва таҳлил этади, аммо унинг бошқа персонажлар билан мулоқотлари, тўқнашувлари ифодасига келганда изчиллик ва теранликка етарли риоя қилмайди; энг керакли, тифиз, характерлар бисоти тўла намоён бўладиган тўқнашув, олишув дамларда тасвир қиёмига етмай қолади. Бу ҳол характерлар мантиқига, қолаверса асарнинг поэтик мукамаллигига маълум даражада путур етказди. Бош қаҳрамон теварагидаги бир қатор яхши ва ёмон одамлар, асарда муҳим ғоявий-бадий функцияни адо этиши мумкин бўлган талай персонажлар характерининг яхши очилмай, ҳаттоки уларнинг асарда бор-йўқлиги се-

зилмай қолниш сабабларидан бири ҳам шунда.

Бундай камчилик танқидчиликда умуман ижобий баҳо олган Ғ. Ҳотамовнинг «Қудуқ тепасидаги ой» қиссасида яна ҳам равшанроқ кўринади. Бу қисса қаҳрамони ҳам ҳаётда адашган, сўнг хатосини, гуноҳини англаб руҳий изтироб чекаётган шахс. Қисса қаҳрамони Ҳакимбекни шунчаки адашган дейиш камлик қилади, у ошкора хиёнат ва жиноят йўлига кирган кимса: севгисига, севгилисига хиёнат қилади, кўркам бир қизни йўлдан оздириб бахтига зомин бўлади, бугина эмас, қаллоблар билан ҳамтабоқ тутиниб, халқ бойлигини ўмариб, даври-даврон суради, айш-ишратга муккасидан кетади, жинорий ишларга бош суқади, даҳшатли қотиллик юз берганида қотилларни билгани ҳолда индамай юраверади... Бирдан ана шундай одамда кескин ўзгариш юз беради. Танқидчиликда таъкидланганидек, қаҳрамон маънавий-руҳий оламида, характерида фавқулодда рўй берган бу муҳим ўзгаришларнинг ижтимоий-психологик сабаблари чуқур очилмаган. Асарда Ҳакимбекнинг руҳий изтироблари ифодасига жуда кенг ўрин берилган, бундай тасвир бир қадар зерикарли чиққан, руҳий қийноқлар, изтироблар тасвирида ички динамика, олға силжиш, характери, ҳодисаларни янги-янги томонлардан кашф этиш, чуқур маънодорлик, фалсафий теранлик етишмайди. Гап-сўзлар нуқул бир доирада айланаверади-айланаверади. Ёзувчи руҳий изтироблар, восвослар тафсилотларига ортиқча маҳлиё бўлиб кетиши оқибати бўлса керак, Ҳакимбек билан мулоқотда бўлган талай шахслар сояда қола-

ди, Ҳакимбек билан хотини Ханифа, севгилис Ойбарчини, кўнгилхуши Гавҳар, отаси Ёдгор калта, шунингдек раис Зобитов, колхоз ветеранлари Тошев, Истарчи момолар орасидаги чигал, мураккаб муносабатлар етарли бадний таҳлил этилмайди: Ҳакимбекни йўлдан оздирган, асарда рўй берган кўпдан-кўп қабохату жиноятлар бошида турган раис Зобитов жонли одамдан кўра, шунчаки ёвузлик тимсоли, олабўжи бир махлуқ бўлиб қолган.

Бадний ижодда қаҳрамонни танҳо ҳолда бадний тадқиқ этиш, маънавий-руҳий оламига чуқур кириб бориш муҳим, аммо унинг теварак-атрофдаги одамлар билан чигал муносабатларини, ўзаро мулоқот, тўқнашув, олишувларни изчил, жонли гавдалантириш, моҳиятини очиш, бир эмас, бир неча персонажни мушкул, чигал вазиятлардан, О. Ёқубов ибораси билан айтганда, «эсон-омон олиб ўтиш», персонажлар бисотини очиқ майдонда, ошкора олишув-тортишувларда намоён этиш ундан ҳам муҳимроқ, мушкулроқ ва масъулиятлироқ ижодий иш. Ёзувчининг ёзувчилик санъати, айниқса, шундай ўринларда билинади. Э. Усмоновнинг «Кўнгил кўзи», М. Мансуровнинг «Мангу жанг» асарларида бош қаҳрамонларнинг руҳий-психологик ҳолатлари тасвири, булар баробар персонажларнинг ўзаро муносабатлари ҳам аксари кенг, жонли, таъсирчан гавдалантириб берилганки, бу йўл таҳсинга сазовордир.

«Кўнгил кўзи» асосида юқорида тилга олинган қиссалардан фарқ қилароқ, бир эмас, икки йирик бир-бирига зид характер тақдири ётади, ёзувчи сўнгги нуқтада туриб ҳар икки қаҳрамоннинг босиб ўтган йўлига

назар ташлайди; Вали ака ҳам, Карим ҳам хаёлан ўз умрларини сарҳисоб этадилар. Карим нуқул хиёнат, қаллоблик билан яшаган, нопок ота ҳомийлиги таъсирида нопок бир кимса бўлиб етишган, у қинғир йўллар билан армиядан қолади, тенгдошига хиёнат қилади, унинг севгилисига номусини, шаънини поймол этади, қийин жанг йиллари одамларга кўп зуғум ўтказди, ниҳоят тенгдоши Вали ака учун азиз жондор ноёб кийинки отиб ўлдиради... Ёзувчи бу одамнинг руҳияти тасвирида ундаги қандайдир ўзгаришларга, пушаймонга ўхшаш изтиробли кечинмаларга ҳам урғу берадики, бу ҳол ишонарли чиқмаган. Худди Ғ. Ҳотамов қиссасида бўлгани каби бу ерда ҳам нопок, гуноҳкор, ашаддий жиноятчи одамнинг ўзгариши, руҳан покланиши сабаблари деярли очилмайди. Вали ака хаёлидан кечган ўйлар, унинг умр сарҳисоби, армонлари тасвири эса хийла жонли, табиий, самимий, таъсирчан. Айниқса, унинг ёшлиқда Қумри билан бўлган севги хотиралари, Қумрининг сирли ҳалокати туфайли чеккан изтироблари, кейинги кўнгилсиз турмуш, ундаги кўнгикиш, севган касби — ўрмончилик, табиятни асраш-авайлаш билан боғлиқ ишлари ўқувчи дилига мунгли ва нурли қўшиқдай кириб боради. Вали — ҳалол, ишонувчан одам. У ўзгаларга, ҳаттоки рақиб Каримга ҳам нуқул яхшилик, саховат кўрсатадию эвазига ҳеч нарса тама этмайди, унинг самимийлиги, ишонувчанлиги, қалб саховати баъзан ўзи учун қимматга тушади, ҳаёт тақозосига кўра, у гоҳо мурасасозликка ҳам боради, бундан ўзи эзилиб азоб чекиб юради. Бироқ у принци-

пнал масалаларда ҳаминша эътиқодига содиқ. Шунга кўра китобхон ундаги ожизликларни кечирришга тайёр.

Вали ака, хусусан Карим ички дунёси, қиёфаси, айниқса улар бир-бирига рўпара келган кезларда равшан кўринади. Қиссанинг энг мароқли, таъсирчан ери — икки рақибнинг сўнгги учрашуви, тўқнашуви картинаси. Бу ерда улар ёлғиз эмаслар. Учрашув баҳонасида биз бир қарашда ҳақиқатчи, дангалчи, кўнгли оқ, аммо қинғирликдан ҳам қайтмайдиган, ўзгаларга ҳиммат кўрсатаман деб айниқ хизматини қилиб қўядиган дўсти нодон, оромини, онла фаровонлигини унутиб, тиним билмай ҳар хил йўллар билан мол-дунё йиғиб фақатгина тўю маърака қилиб шуҳрат топишинигина ўйлайдиган чўпон Содиқ ва яна бир ғалати хавфли кимса Ҳамидовлар билан учрашамиз. Хусусан Ҳамидов образи — ёзувчининг жиддий ютуғи, кашфиёти. Адабиётда хушомадгўй, мунофиқ, мурасасозлар башарасини кўп кўрганмиз, Ҳамидов ҳам шулар тонфасидан; аммо бу одам ўзгача, маслакдошларининг ҳеч бирига ўхшамайди. У — ўта қув, устомон, «вездеход», доимо қўли кўксиди, ўз шахсий манфаати пайида яхшига ҳам, ёмонга ҳам, дўстга ҳам, душманга ҳам бирдек хушмуомала; устомонлик билан дўсту душман кўнглига бирдек йўл қидиради; ўзидан катталар олдида пойи-патак, айна пайтда иш битириш учун мансаб жиҳатидан қуйи одамлар қаршисида бўйин эгиб ялиниб-ёлворишдан ҳам тоймайди, шахсий манфаат олдида унинг учун халқ манфаати ҳам, ўз инсонлик шаъни-ғурури ҳам бир пул; ҳеч нарсани ўзига юқтир-

майди, ҳеч нарсадан таъсирланмайди, ўзидан бошқа ҳеч кимсага ачинмайди. Унинг бефарқлиги туфайли бир оила барбод бўлган, бу унинг парвойига ҳам келмайди. Тубан мақсад йўлида дўсти нодонларни ишга солишдан ҳам қайтмайди... Масъулиятли постда турган мана шу «антиқа» одам ашаддий рақиблар Вали ака билан Каримни яраштирмоқчи, жиноятни босди-босди қилмоқчи. Аммо Вали ака унинг йўриғига юрмайди, эътиқодига содиқ қолади. Бу интриганинг пироварди ғоят ҳаяжонли. Асли паст одам ўта пасткашлик қилади. Шу пайтгача Вали учун сир бўлиб келган Қумрининг номуси ҳақидаги ҳақиқатни Карим беҳаёларча ошкор этади. Динonatли одам учун бундан ортиқ зарба, азоб борми: «Вали аканинг ич-ничида нимадир узилиб кетгандек бўлди. У Каримнинг ҳамиша ёмонлик қилишига кўникиб кетган, аммо бу қадар тубанликка борар деб сира ўйламаган эди. Мунофиқ, муртад!.. Агар ҳозирги гапни ўзи огзидан гуллаб қўймаганида, Вали ака бу фожиани бахтсиз тасодифга йўйиб юраверар. Қумри ҳақидаги маънос хотираларига озор етмас эди. Карим уни бахтидан жудо қилгани камдек, тиниқ хотираларини ҳам булғади... Энди Қумрини, унга боғлиқ ҳам фараҳбахш, ҳам маҳзун хотираларни эслаш малол, азоб!..»

Шунда у беихтиёр шафқатсизлик кўчасига киради, девордаги милтиқни олиб рақибига ўқталади; лекин у, барибир, чин инсон, инсон боласига қарата ўқ узолмайди, ўқни осмонга отади. Бу одамнинг фазилати ҳам, ожизлиги ҳам шунда. Ҳарҳолда ўқ узилди... Вали ака узган ўқ унинг исёни, тоғ-тошни

ларзага солган ўқ овози гўё унинг қалб садоси. Гарчи Вали ака узган ўқ рақибини қулатмаса-да, у маънавий жиҳатдан голиб; рақибларнинг калтакесакдай эмаклаб қочини уларнинг маънавий ожизлиги, таслим бўлганига зўр бир ишора!

Агар қиссадаги тасвир бошдан-оёқ худди шу сўнгги картинадагидек теранлик касб этганида — Карим характери айрим мантиқсизликлар, ҳаддан ташқари қора бўёқлар, ўзини арига талатиш сингари натуралистик тафсилотлардан холи этилганида, Ҳамидов билан Каримнинг бир-бирини қўллаш тарихи бир оз тўлдирилганида, Вали ака билан собиқ жангчи дўсти орасидаги енгил-елпи муносабатлар жиддийроқ тус олганда асар яна ҳам очилиб кетган бўларди.

«Мангу жанг» романи қаҳрамони Бурҳон нимаси биландир «Синчалак»даги Қаландаров, «Диёнат»даги Отақўзиларни ёдга туширади, Бурҳон ҳам мураккаб ва яхлит характер, кучли шахс, ишбилармон раҳбар ходим. Узоқ йиллар катта хўжаликка бош бўлиб ҳам кўп яхши ишлар қилган, ҳам жиддий хато-ларга йўл қўйган.

Асар қаҳрамоннинг сўнгги кунларда, тўшакда ётиб чекаётган ҳам хасталик, ҳам руҳий изтироблари тасвиридан бошланади, автор ҳозир бизда хийла кенг расм бўлиб бораётган усулни ишга солади — қаҳрамонига қўшилиб хаёлан у босиб ўтган йўлга назар ташлайди; бирин-кетин кўз олдимизда инқилобнинг дастлабки йиллари, колхоз тузилиши ва ниҳоят, Улуғ Ватан уруши, урушдан кейинги тикланиш даври воқеалари гавдаланади. Йўқ, булар шунчаки хаёлдан

кечган узук-юлук хотиралар эмас, балки улар, хусусан инқилобнинг дастлабки йиллари — Бурҳоннинг дўстлари Қодир ва Акбар билан совет ҳокимиятини ҳимоя этиш учун олиб борган жанг ва курашлари, Ватан уруши даври — Акбарнинг бир гуруҳ тракторчи қизларга бош бўлиб чўлни ўзлаштиришда кўрсатган жасорати воқеалари — тарихимиз муайян босқичининг кенг ва яхлит манзараларидир. Асарда китобхонни ҳаяжонга солдиган жонли, рангли ва пластик лавҳалар талайгина. Бурҳоннинг босмачилар томонидан қаттиқ қийноққа солингани, ўша кескин драматик дамларда ҳадсиз азобларга дош беролмай ўз ҳаёти ҳисобиغا беихтиёр дўсти Қодирни сотиб қўйгани; Бурҳоннинг Акбар билан тўқнашувлари, Акбарнинг севги саргузаштлари, чўлдаги меҳнат шижоати, оидин кечада безори йўлтўсарлар билан олишуви, ҳалокати, ўша мудҳиш қотиллик рўй берган дамларда бундан беҳабар хотини Ойжамолнинг бешик тепасида сурган нурли ва ҳазин хаёллари, ўша оидин тунда қишлоқ одамларининг таҳликали ва ташвишли сўзсиз ҳолат, хатти-ҳаракатлари, ниҳоят, узоқ давом этган руҳий олишувлардан кейин Бурҳоннинг мардларча инсофга келиши, дўстлари Қодир ва Акбарлар хизматига тан бериб, ўзининг улар қаторида тура олмаслигига иқрор бўлиши, улар олдидаги айбини юракдан ҳис этиши ифодаси — булар ҳақиқий ёзувчининг дастхатидан далолат берувчи ёрқин картиналардир.

Ёзувчи босиб ўтилган йўлни, ўтмиш воқеаларини жонли, ҳаяжонли гавдалантириш билан баробар уларнинг моҳиятини

сочишга, улардан ибратли сабоқлар чиқаришга интилади. Энг муҳим сабоқ шуки, роман бош қаҳрамони Бурҳон — талай фазилатларга, катта имкониятларга эга бўлган бу кучли шахс ўзидаги худбинлик туйғусини енга олмайди, бу туйғу уни манманлик, шуҳратпарастлик, мансабпарастлик касалига мубтало этади; мансабга эришиш, мавқеида муқим туриш мақсадида у яқин дўстлари, маслакдошларидан, чинакам иқтидорли, пок, ҳақгўй одамлардан узоқлашади, атрофига хушомадгўй, истеъдодсиз, маслаксиз кимсаларни йнга бошлайди, ўзи ҳам юқори лавозимлардаги иззатталаб кимсалар олдида хушомадгўйликка ўтади, шуҳратига шуҳрат қўшаман деб кўзбўямачилик, қаллоблик кўчасига киради, ҳақиқатга, виждонига зид гапларни айтаверадиган бўлади, эгри йўллар билан шуҳрат, мукофотларга эришади. Бурҳон қисматидан чиқадиган яна бир муҳим сабоқ шуки, бизнинг жамиятимизда нопок йўл билан узоққа бориш мумкин эмас, бундай кўйга тушган одам эртамин-кечми қаттиқ жазога маҳкум; Бурҳон муайян ғалабаларга, шуҳратга эришган бўлса ҳам буларнинг барчаси кўпикдай омонат, ҳаётнинг тоза шабадасига дуч келиши билан кунпаякун бўлиб кетади, ҳаттоки қаҳрамон кўнглида уйғонган тоза виждон пировардида ўзининг ўтмишини қатъиян рад этади...

Кўриниб турибдики, юқоридаги роман ва қиссаларда авторларни тўлқинлантирган муаммолар ғоят ҳаётийдир; бу асарлар партиямиз ташаббуси билан сўнгги йилларда мамлакатимизда, улкан хонадонимизда тартиб ўрнатиш, интизомни мустаҳкамлаш,

социалистик ҳаёт, коммунистик ахлоқ нормаларидан ҳар қандай четга чиқишларга қарши мурасимсиз кураш олиб боришдан иборат оммавий ҳаракатларга ҳамоҳангдир, адибларимиз Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети XVI пленуми ғояларини астойдил қўллаб-қувватлаётганликларидан далолатдир.

«Мангу жанг» романида кўнглимиз тўлмай қолган ўринлар ҳам йўқ эмас. Асарда бир сулоланинг уч фарзанди — ота, ўғил, набира образлари берилган; муаллиф ниятига кўра, уч авлод уч хил характерга, ҳаётий концепцияга эга; ҳар ҳолда ота — Бурҳон образи дуруст чиққан, ўғил ва набира орқали автор айтмоқчи бўлган гап гаплигича қолган; чунончи, Қудрат ота сояси ва кўмагида ўқиб одам бўлган, юқори мартабага эришган, у ота олдидаги шахсий бурчини яхши ҳис этади, аммо ота фалсафасини қабул қила олмайди. Бурҳон хўжаликни бошқаришда ўта қаттиққўл, талабчан, гоҳи у шафқатсизликларга ўтади. Қодир эса одамларга ишониб, жиловини хийла бўш қўяди... Бу ҳам бирёқламаликка олиб келиши мумкин. Мана шундай муайян концепцияни ташиши лозим бўлган шахс образ сифатида қиёмига етмай қолган. Чўлда шижоат кўрсатган тракторчи қизларнинг руҳий оламига чуқурроқ кириш, индивидуал бисотини яна ҳам кенгроқ, таъсирчанроқ очиш мумкин эди.

«Мангу жанг»да, шунингдек, юқоридаги қатор қиссаларда бурч, виждон туйғуси тасвири, таҳлили кенг ўрин олса-да, уларнинг маъно доираси тордек туюлади. Айниқса, улар «Йўл танлаш», «Ўйин», «Асрга татиғу-

лик кун», «Абадият қонуни», «Дата Туташ-хиа», «Диёнат», «Юлдузли тунлар» каби романлар билан шу жиҳатдан солиштирганда бу нарсa яққол сезилади. Уларда шу романларга хос бурч, виждон туйғусини умумбашарий муаммолар билан боғлиқ ҳолда талқин этиб катта умуминсоний масалалар даражасига кўтариш этишмайди. Кимдир яхши айтган: «Виждон кўлами аслида шахснинг кўлами демакдир». Адабиётимиз виждон туйғуси талқинида кенг кўламларга, бинобарин, кўламли қаҳрамонларга жуда-жуда муҳтож.

Кишиларимизнинг онлавий-маиший ҳаёти, турмуш уринишлари, ёш авлод тарбияси ҳам адабиётнинг азалий мавзуларидан. Чинакам истиснодод эгаси қўлида шахсий ҳаёт чигалликлари, зиддиятлари ҳам улкан ҳаёт ҳақиқати билан туташиб-чирмашиб муҳим маънавий-ахлоқий, катта социал аҳамият касб этиши мумкин. Афсуски, бизда маиший, шахсий ҳаёт мавзуи ифодаси айни шу жиҳатдан оқсамоқда. «Ойдинда юрган одамлар» қиссасининг асосий камчилиги ҳам шунда. Бошқа айрим асарларда ҳам шахсий турмуш драмаси, чигилликларини конкрет давр фонида кўрсатиш, алоҳида шахслар билан улкан ҳаёт орасидаги бевосита ёки билвосита алоқаларни, одамлараро мураккаб муносабатлар, улар табиатидаги сирли, сеҳрли жиҳатлар, ўзгаришлар моҳиятини замон контекстиде теран бадий идрок этиш маҳорати этишмай қолаётир. Бундай камчилик фақат бизда эмас, бошқа қатор қардош халқлар адабиётларида, жумладан грузин ёш ёзувчиларини жодида ҳам йўл қўйилаётганлиги «Лите-

ратурная газета» ёшлар ижодига бағишлаб ўтказган давра суҳбатида алоҳида таъкидланди («Лит. газета», 1985 йил, 20 февраль).

Ёш ёзувчи Ҳамид Маллаевнинг «Зурёд» қиссаси бир қатор фазилатларга эга. Асар бошдан-оёқ лиро-романтик жиолар билан йўғрилган; тоғ қишлоғи лавҳалари, деҳқон меҳнати, қишлоқ одамларининг удумлари, тўю маъракалари, улоқ манзаралари мароқ билан чизилган. Асар марказида турувчи персонаж — Равшаннинг ўсмирлик ёшидаги ҳолат-кайфиятлари, содда-самимий севги кечинмалари — у меҳр қўйган от — Элтурик билан боғлиқ ҳодисалар ифодаси ҳам мароқли чиққан. Аммо асардаги энг асосий нарса — ота-она жанжали, отасининг шаҳарда бошқа бир кўркам аёл билан бўлиб кетиши, улар орасидаги тотув муносабат, отадаги ўзгариш — совхоз директорининг ноҳўя йўриғига юрмаган бу мағрур одамнинг шаҳарда мурасоз, хушомадгўй кимсага айланиши воқеалари ифодасига келганда эса ёш қаламкаш тажрибасизлик қилиб қолади. Бундай ўринларда автор персонажларни ичдан эмас, кўпроқ ташқи томонлардан кузатади, тасвирлайди. Агар муаллиф қисса имконияти доирасида лоақал ота, она, шаҳарлик аёл дилига чуқурроқ нигоҳ ташлаганида, уларнинг кўнгил рози, майлларини, теранроқ очиб берганида персонажларнинг қиёфаси янада равшан тус оларди; шунда, чунончи, кўп асарларда учрайдиган енгилтабиат аёллардан тубдан фарқ қилувчи дилбар, меҳрибон ўғай она топилма образ даражасига кўтарилиши мумкин эди. Агар отадаги ўзгариш лаганбардорликка айланиши шунчаки имо-

ишоралар орқали эмас, бунинг туб сабаблари яхшироқ кўрсатилганида, эҳтимолки; бу ҳолат унинг оилавий-шахсий турмушидаги чигилликлар билан алоқадор эканлиги қидирилганида образнинг, қолаверса, қиссанинг маънавий-ижтимоий қиммати ортган бўларди.

Маншій ҳаёт чигилликлари тасвири ва талқинида гоҳо юзакилик билан баробар ўта биқиклик, жўнлик, ибтидоийлик ҳолатларига дуч келаётирмиз. Бу ҳол айниқса, оддий, хокисор камсуқум одамлар деб аталган тонфа ҳаётига бағишланган асарларда яққол кўриняпти. Камсуқум одамлар тақдири орқали ҳам ҳаётнинг катта ҳақиқатларини бериш, муҳим маънавий-ахлоқий муаммоларнинг ўртага қўйиш мумкин эканлигини В. Шукшин ижоди, биздаги айрим яхши асарлар тажрибаси тўла тасдиқлайди. Эргаш Раимов «Кўз илғамас шуълалар» қиссасида шундай асарларга эргашадию улар даражасига кўтарила олмайди. Асар қаҳрамонлари аслида таги бутун одамлар, масалан Болтавой — инқилобчи фарзанди, Ватан уруши қатнашчиси, унинг яқин кишиси Шер ота эса революция ветерани; ҳар иккиси ҳам уруш қурбони, уларнинг кейинги тақдири ниҳоятда аянчли, мунгли; Шер ота ночор аҳволга тушиб қолган, турмуш тебратиш мақсадида бир судхўрдан қарз кўтариб қассобчилик қилмоқчи бўлади. Пулини бозорда чўнтак-кесарларга олдириб қарзга ботади, судхўр қарзини сўраб уни хўрлайди, нафсониятнинг оёқ ости қилади, ота бу хўрликларга чидай олмай пиқ-пиқ йиғлайди, сўнгра у уйида чойхона очиб маъмурий органлар таъқибига учрайди, орага ғаламис, порахўрлар арала-

шади... Болтабой эса ота касбини давом эттириб, шаҳарма-шаҳар, қишлоқма-қишлоқ кезиб, тўйма-тўй юриб айниқ ўйнатиб дарбадар ҳаёт кечиради; Шер ота ҳолига ачиниб: «Бизни сийласангиз сизни худо сийласин, бизга бирни берсангиз худо сизга мингни берсин!» деб одамлардан садақа йигиб, отани қарздан қутқаради, ниҳоят ўзи аянчли ҳолда беҳосдан келган юрак санчиғи туфайли ёруғ жаҳон билан видолашади. Аввало асарда инқилоб ветерани, Ватан уруши қатнашчиси бўлган одамларнинг бу даражада ночор, нотавон, тўпори ҳолга тушиб қолиш сабаблари очилмаган. Борингки улар қандайдир сабабларга кўра, шу ҳолга тушиб қолди дейлик. Шунда ҳам авторнинг тутган йўли — тирикчилик гамида майда ишлар билан банд бўлиб хийла майдалашиб минскин ҳолга тушиб қолган Шер отани зўр бериб ҳимоя қилиши, Болта ака уринишларини олижаноблик, қаҳрамонлик сифатида талқин этиши ғалатироқ туюлади. Ёзувчи бу одамларни сунъий равишда ҳаётимиз ёрқинлигини таъминловчи, нурлантириб турувчи шуълалар деб таърифлаш ўрнига уларни катта ижтимоий ҳаёт оқимидан четлашиб шу ҳолга тушиб қолиш сабаблари устида ўйлаши, граждон сифатида бундан ларзага келиши лозим эди-ку!

Бу қисса бадиниятнинг муҳим бир томони устида жиддийроқ ўйлашга ундайди: етук асар яратиш учун фақат кузатувчанлик, ҳодисаларни жонли гавдалантириш, тирик одам, характер яратишнинг ўзи асло кифоя қилмайди; аини пайтда ҳодиса ва характерларни тушуниш, улар моҳиятини чуқур ҳис

ва идрок этиш, ҳодиса ва характерлар хатти-ҳаракатидаги зарурий нуқта маъносини туйиш ҳам ниҳоятда муҳим. «Кузатаётган ҳодиса ракурсини белгилаш бошни қотирадиган масала, — дейди ёзувчи Н. Думбадзе танқидчи В. Этов билан суҳбатда, — бунинг учун ўткир нигоҳ ва кузатувчанликнинг ўзи етарли эмас. Фикр ва туйғу теранлиги ҳам керак. Адабиётнинг «сири», маҳоратнинг сири худди шу ерда намоён бўлади. («Литературное обозрение», 1985, № 1, 36-бет.) Э. Раимов қиссасида жонли лавҳалар, тирик одамлар бор, хусусан Тўхтаҳон исмли айиқ билан боғлиқ саргузаштлар, бош қаҳрамон ҳаётидаги чигалликлар, зиддиятлар — барчаси жонли гавдалантириб берилган, аммо жонли лавҳалар, тирик одамлар, уларнинг уринишлари ракурсини белгилашга, моҳиятини очишга келганда муаллиф чалкашиб кетган, калаванинг учини йўқотиб қўйган. Ҳақиқий реалистик асар қаҳрамони қандайдир даражада замон, давр руҳини, унинг зиддиятларини ўзида акс эттириши керак. Э. Раимов қиссасида эса буни кўрмаймиз.

Кекса адибларимиздан М. Исмоилийнинг «Ўзингдан кўр», Ҳ. Назирнинг «Тоҳир ва Зухра қиссаси» ўсмирлар ҳаётидан олинган, ҳар икки асар бизда ҳам тарбиявий роман, қисса турлари шаклланиб муайян анъана тусини ола бошлаганидан далолат беради. Ҳар икки асарда ҳам инсон боласининг «қийин ёш»даги мураккаб ҳолат, кечинмалар, чигал вазиятлардан, илк турмуш синовларидан ўтиш жараёни кўрсатилади. Ҳ. Назирни кўпроқ ўсмир тарбияси ва тақдирида катталар, ота-оналар, уни қуршаган муҳитнинг

таъсири қизиқтиради. М. Исмоилӣ эса бево-
сита ўсмир қаҳрамоннинг ўз характер йўна-
лишидан келиб чиққан можаролар, ўз айби
туфайли бошига тушган чигал савдолар
ҳақида ўй суради; шуниси диққатга сазовор-
ки, ҳар икки қисса қаҳрамонлари ҳам чигал,
қийин вазиятлардан асосан ўзлари йўл топиб
чиқадилар, улардаги мустақил фикрлар,
синовларда туғилиб тобланган эътиқод ёш
китобхон учун ибрат ва сабоқ бўлиши мум-
кин. Ҳар икки асарнинг ҳам умумий, ҳам
ўзига хос кам-кўстлари бор. Ҳар иккисида
ҳам бир оз эзмалик, тасвир ритмикасида,
воқеалар динамикасида сусткашлик мавжуд,
ҳолбуки, уларда тасвир темпини ошириш учун
драматик асослар, муҳайё. Асарларнинг ало-
ҳида камчиликларига келсак, чунончи, «Тоҳир
ва Зухра қиссаси»да ота-она — турли маслак-
даги эр ва хотин орасидаги чигил муносабат-
ларни кенгроқ очиш, қишлоқ болалари ҳаёти-
дан олинган бу асарда қишлоқ мактаби тур-
мушига оид ўткирроқ масалаларни кўтариш
мумкин эди. Асарда ярим умри далада, меҳ-
натда ўтаётган қишлоқ болаларининг совхоз-
га ёрдамга чиқиши фавқулудда бир ҳодиса,
худди байрамдек тасвирланади, қиз ва ўғил
болаларнинг терим пайти каналда бирга
чўмилиши муҳим ахлоқий муаммо қилиб қў-
йилади... Қисса бошдан-оёқ ёшларни касб-ҳу-
нарга ундаш руҳи билан суғорилган; бу яхши,
аммо асарда касб-ҳунар билимда нўноқ,
ўқишни эплолмайдиганлар иши, деган фикр-
га урғу берилган. Ҳар ҳолда қисса қаҳрамо-
ни Тоҳир саргузаштидан шундай маъно келиб
чиқади. Бунга қўшилиб бўлмайди.

Муҳаммад Саломнинг «Мувозанат» асари

«ишлаб чиқариш» романи анъаналари руҳида битилган. Унда райком секретари лавозимига кўтарилган ишбилармон — тадбиркор, ғайрат-шижоатли ходимнинг меҳнат фаолияти, иш кунлари ёритилади, секретарь Собит Рустамов фаолияти билан боғлиқ ҳолда район хўжалигининг хилма-хил соҳаларига оид муаммолар тилга олинади, раҳбар кадрлар билан ишлаш, кадрларни кашф этиш ва жой-жойига қўйиш бош масала сифатида талқин этилади.

Автор роман учун танланган мавзу-материални, қишлоқ райони ҳаёти, муаммоларини анча яхши ўрганган. Аммо ҳаёт ҳақиқатини бадий ҳақиқатга айлантиришга, ҳаёт ҳодисаларини бадий идрок этиб моҳиятини очишга келганда ожизлик қилган. Асарда ҳаётга яхлит ҳолда бадий қараш етишмайди, асар бир райком секретарининг бирикки йиллик фаолияти ҳақидаги оддийгина репортаждан иборат бўлиб қолган. Романда бош қаҳрамонни, ундаги воқеаларни ҳаракатга келтирадиган яхлит бадий конфликт, муаммо йўқ; секретарь ўз фаолиятида, масалан райком биноси қаршисидаги хиёбонни янгилаш, қадимдан қолган тарихий ёдгорликларни асраш, раҳбарларни алмаштириш, илғор тажрибаларни оммалаштириш, савдо соҳасидаги чатоқликларни тартибга келтириш, чорвачиликни ривожлантириш, чўлни ўзлаштириш, ўқувчиларни хўжалик ишларида ортиқча банд этмаслик каби ўнлаб масалалар бўйича баъзи қийинчилик ва тўсиқларга дуч келади, булар эса осонгина ҳал этилади, қаҳрамон ғалаба устига ғалабага эришаверади. Асардаги энг қал-

тис можаро — ишдан олинган бир ғаламис-нинг секретарь устидан «думалоқ хат» уюштиришию унинг жонига қасд қилмоқчи бўлгани. Бу интригалар эса ўта сунъий, бачкана. Асарда талқин этилишича, қисқа бир муддат ичида секретарь район ҳаётини алғов-далғов қилиб юборади, ҳамма соҳада тартиб ўрнатади, катта бунёдкорлик ишларини амалга оширади. Аммо китобхон бундай фаолият қаҳрамон учун қанчалик қимматга тушганлигини, бундай улкан ишларнинг улкан драмасини, шунчалар катта қаҳрамонликнинг жозибасини асло ҳис эта олмайди.

Назаримда автор бир қишлоқ райони ҳаётини, ташаббускор райком секретари фаолиятини дурустгина ўрганган, яхшигина тадқиқот очерки учун материал йиққан, афсуски, очерк жанри талаблари асосида тадқиқотни, давом эттириб, маромига етказиш ўрнига, уларни чучмалроқ бир «бадий» либосга ўраб ундан роман ясашга беҳуда уринган. Натижада аросат бир нарсга майдонга келган.

Кейинги йилларда очерк, журналистика жанрлари имкониятларига етарли аҳамият бермай очеркбоп материалга бадий зеб бериб уни зўрма-зўраки равишда беллетристикага айлантиришга уриниш, истеъдодли журналист ва гоҳо яхши олимларнинг беллетристикага ўта ружу қилиш ҳоллари кенг ёйилиб бормоқда. Атоқли адиб В. Катаев «Литературная газета»даги суҳбатида (1984 йил, 7 ноябрь) бу ҳодисадан қаттиқ ташвишланиб: «Меннинг ўзим ёшлигимда журналист бўлганман, турли-туман вақтли

нашрлар учун кўп нарсa ёзганман, шунга кўра бу соҳани биламан ва журналист оғайниларимга катта ҳурмат билан қарайман. Бироқ ҳозирги кунда яхшигина журналистларнинг бир илож қилиб ёзувчи — беллетрист бўлишга интилишларини асло тушуна олмайман, улардан эса аксари аросатдаги ёзувчилар чиқади», — дейди. Шундай ташвишли фикрни танқидчи Ю. Суровцев ҳам ўртага ташлади. У қишлоқ прозасига оид чиқишида В. Овечкин тажрибасига оид бир характерли фактни келтиради. Атоқли очеркист «Районнинг оддий кунлари» очеркни танқидчилар беллетристик проза доирасига киритмаганларига ранжиган экан. Аммо унинг архивида «Беллетристикадан холи» деб аталган қўлёзма бўлиб, унга: «Бунинг маъноси шуки, мен ҳеч қанақа сюжет, ҳеч қандай ёрқин адабий либос ва қизиқтирувчанлик ваъда қилмайман. Бу ҳаёт ҳақидаги соф бепардоз, ошкора гап-сўзлардан иборат», — деб изоҳ берган экан. («Вопросы литературы», 1984, № 12, 27—28-бетлар). Ҳа, ҳаёт ҳақида сунъий безакларсиз ошкора ифода, яъни публицистик тадқиқотнинг қиммати ҳақиқий бадий асарнинг қимматидан асло кам эмас. Буни унутмаслигимиз керак.

* * *

СССР Ёзувчилар союзининг юбилей плeнумида бугунги кун кишисини ўтмиш хотиралари, тарих сабоқлари орқали тарбиялашнинг аҳамияти алоҳида таъкидлаб ўтилди, тарихий мавзунини ёритишда чуқур ўйлаб иш

тутиш, тарихий ҳақиқатга изчил роя қилиш, ўтмиш ҳақида марксча-ленинча позицияда туриб жиддий, вазминлик билан гапира олиш маҳорати муваффақият гарови экани айтилди. Бу гап аслида тарихий мавзуда ҳам юксак ғоявийлик, гражданлик ва маҳорат уйғунлигига эришиш асосий масала демакдир. Тарихий мавзуда бизда кўплаб асарлар битиляпти, аммо булар орасида ўшандай уйғунликка эришганлари ниҳоятда оз.

Ш. Холмирзаевнинг «Қил кўприк» романи 1982 йили «Шарқ юлдузи»да эълон этилган, у баъзи баҳс-мулоҳазаларга сабаб бўлган эди. 1984 йили роман тубдан қайта ишланиб китоб ҳолида чоп этилди. И. Ғафуров «Инқилоб

трактатасида («Ўзбе

1984 йил,

мазмунини,

ос, сиятлар

таъкидла

очилган :

ли биз и

зараси —

ний ва ошқ

пол-дағал рақ

зиддиятли ва қув-маккор

билан танишамиз. Ёзувчи

айниқса, Эшони Судур

образларини бутун

мураккаблиги, фожиаси

билан гавдалантириб

беради; Эшон билимдон,

ижтимоий-сиёсий

ҳодисалардан хабардор,

муайян маънода

ростгўй, камбағалпарвар,

кўнгилчан, хокисор

одам; айти пайтда у

Шўронинг ашаддий душ-

мани, Шўро ҳукуматининг

а хос хусу-

анқидчи тўғри

ман инқилобимизга

ирча, бу дарча орқа-

нг мураккаб ман-

ки ва ташқи, пинҳон-

лари, ўта жоҳил, қў-

пол-дағал рақс...

ри билан баробар кучли,

ишқисор ва қув-маккор

шахслар қиёфаси

билан танишамиз. Ёзувчи

Иброҳимбек ва

айниқса, Эшони Судур

образларини бутун

мураккаблиги, фожиаси

билан гавдалантириб

беради; Эшон билимдон,

ижтимоий-сиёсий

ҳодисалардан хабардор,

муайян маънода

ростгўй, камбағалпарвар,

шунга кўра у онгли равишда душман лашкарларининг раҳнамосига айланган. Роман бош қаҳрамони — кечагина Эшон етагида бўлган, эндигина инқилоб томонига ўтиб, қизил аскарлар сафига қўшилиб ва шу заҳоти муҳим топшириқ билан аждаҳо комига юборилган Қурбоннинг қалтис вазиятдан — қил кўприкдан ўтиши, шу қалтис синов вазиятида унинг ўзлигини топиши, шахс сифатида унда илгари кўрилмаган уйқудаги жиҳатларининг уйғониши қадам-бақадам батафсил бадий таҳлил этилган. Ёзувчи характердаги ўзгариш, ўзлигини топиш жараёнини яхши кўрсатадию, аммо ана шу ўзгаришлар жараёни драмасини етарли очиб бера олмайди; энг мураккаб, қалтис дамларда ҳам Қурбон айтарли иккиланмайди, қийналмайди, охириги ҳалокатини мустасно этганда аждаҳо комида бошига оғирроқ кулфатсавдо тушмайди. Қаҳрамоннинг ўзлигини топиши хийла осон, ички қаршиликларсиз, оғриқларсиз силлиқ кечади. Шунинг учун бўлса керак, талай фазилатларга эга, қаҳрамонона ишлар қилган бу одам шу фазилат ва ишлари билан китобхонни ўзига тўла ром этолмайди.

Е. Березиковнинг «Қизил Бухоро» романи биринчи китоби «Қора доvon» эзгу ният билан ёзилган. Автор тарихий ҳужжатларга таяниб, Бухоро ва унинг атрофида Октябрь революцияси арафасида юрт тақдири, инқилоб қайғуси билан яшаган маҳаллий миллат ва рус зиёлиларининг илғор вакиллари, бу ўлканинг уйғонган зиёлилари онгига марксизм ғояларининг таъсири, ўзбек ва рус халқи орасида туғилган чинакам дўстлик,

ҳамкорлик сарчашмалари ҳақида қалам теб-
ратади; асарда революцион кайфиятдаги
ёш рус зиёлиси Нашчекин, унинг Россияда
таълим олиб қайтган Абдулла ва ўлкадаги
бошқа илғор фикрли кишилар билан муло-
қотлари меҳр ила қаламга олинган. Аммо,
шуниси ҳам борки, романда ҳали авторнинг
ниятлари тўла бадний шаклга тушиб улгур-
маган, образлар моҳиятига, ички оламига
чуқур кириб борилмаган. Асарда персонаж-
ларни ичдан ёритиш етишмайди, Нашчекин
ҳам, Абдулла, унинг отаси, Сариқ табиб,
Черневский, Морозов, Вяткин шунингдек,
қатор салбий шахслар, жумладан Миролим —
барчаси характер ирода йўналиши асосида
эмас, автор хоҳиши билан ҳаракат қилаёт-
ганлиги шундоқ билиниб туради; тарихий
ҳодисалар, турли-туман зиддиятлар, чунончи
Бухорода бўлиб ўтган шиалар билан сунний-
лар орасидаги можаро қаламга олинганда
автор ҳодиса моҳиятини бадний тасвир ва
таҳлил орқали очиш ўрнига уларни илмий ва
актив жиҳатдан шарҳлаш билан банд бў-
лади. Нашчекин фаолиятидаги энг муҳим
ўқта — унинг чўлларга сув келтириш йўли-
даги жонбозлиги тасвирида асосий гап бу
ёқда қолиб қаҳрамоннинг тоғлардаги экзотик,
ғаройиб саргузаштлари биринчи планга ўтиб
кетади. Бугина эмас, бошқа ўринларда, чу-
нончи Миролим, унинг тахтга келиши, юртда-
ги ҳар хил тоифа шахслар, чет эллик вакил-
лар, агентлар билан мураккаб, зиддиятли
муносабатларида ҳам жиддий бошланган гап
бирдан фавқулодда саргузашт-экзотик харак-
тер касб этиши туфайли ифода, талқин чуч-
маллашади. Қисқаси, романда ҳали мураккаб

тарихий ҳақиқатга яхлит ва теран бадийнигоҳ етишмайди. А. Қаттабековнинг «Литературное обозрение»даги тақризида (1984, № 10) бадий заифлиги аён кўриниб турган бу романининг баҳси хийла ошириб юборилган. У С. Айний, К. Яшин, А. Мухторларнинг инқилобий Бухоро ҳақидаги асарларига ўринсиз равишда тенглаштириб қўйилган. Бу асар таржимаси, журнал ва китоб вариантларидаги кескин тафовутлар, ўта ўзбошимчаликлар, эркин таржиманинг чегаралари тўғрисида таржимашунослар ўз сўзларини айтарлар..

Улуғ Ватан уруши ҳақида битилган бир қанча асарлар — драма, киносценарий, романлар муаллифи, жангчи адиб И. Раҳимгалдаги «Генерал Равшанов» романи билан яна ўзи севган ва яқиндан биладиган мавзуга қайтди. Бу асарда ёзувчи совет қўшинларининг Москва остоналарида немис босқинчиларига қарши олиб борган курашларини, жумладан, ўзбек жангчиларининг шу ҳаёт-мамот жангидаги иштирокини кўрсатмоқчи бўлган. Полковникдан армия генерали даражасига кўтарилган Равшанов — романинг бош қаҳрамони. Ёзувчи бу одамни шиддатли жанглар, мураккаб ижтимоий-сиёсий ҳодисалар ичидан олиб ўтишга уринади, уни бир қатор атоқли партия ва давлат арбоблари, машҳур саркардалар — Сталин, Жуков, Будённий ва бошқалар билан мулоқотга солади; айни пайтда унинг аянчли, машаққатли, чигал ҳаёт йўлини, шахсий-оилавий саргузаштларини, шунингдек, Ватан урушидан буруноқ жангчи ва инсон сифатида тобланиш тарихини сўзлаб беради. Демак, асар

қахрамони — кўпни кўрган, оғир ҳаёт синовларидан ўтган, донгдор қўмондонлар қўлида тарбия олиб тобланган етук шахс.

Асар ҳаётний интригаларга бой: қахрамон қаршисида сон ва техника жиҳатидан устун қаттол душман таҳлика солиб турибди, орқада Москва, шу қалтис дамларда унга отлич аскарлар дивизияси тузиш, уни бошқариш вазифаси юклатилган, бу осон кўчадиган иш эмас, бунинг устига унга баъзи ғаламис шахслар шубҳа билан қарашади, устидан хатлар уюштирадilar, жанг стратегияси ва тактикаси бобида айрим командирлар билан келиша олмайди; булар ёнига Ватан хоини, эски таниши Тангрибердихўжаев можароси, ўгли Олимжон, севгилиси Шарифа билан боғлиқ кечинмалар келиб қўшилади...

Хуллас, асарда бир роман учун арзигулик драматик асослар бор. Афсуски, буларнинг бадий ифодаси, талқини кўнгилдагидек эмас. Аввало жанг эпизодлари, сўқишувлар тафсилотлари ҳаддан ташқари кўпайиб, чўзилиб кетган, жанг манзараларини жонли гавдалантириш бору уларнинг маъзини чақиш, улардан маъно чиқариш заиф; бу хил тасвирлар, Ч. Айтматов ибораси билан айтганда оддий «репортаж реализми»дан иборат бўлиб қолган. Гоҳ бундай тафсилотлар, чунончи отлич аскарлар дивизияси тузиш, уни жангга тайёрлаш воқеалари ўта жўнлашиб, болаларнинг «уруш-уруш» ўйинига ўхшаб қолган.

Равшанов устида жанггоҳда бўлган қатор можаролар, унинг устидан уюштирилган шубҳа ва тўхматлар юқори лавозимдаги шахсларнинг аралашуви билан осонгина

бартараф бўлиб кетади, кучли рақиб Владов билан унинг орасидаги ғоявий зиддият ҳам охирига етмай қолади. Энг муҳими, қалтис дақиқаларда давр руҳини, қаҳрамонларнинг даврга мос кайфият-ҳолатини етарли ҳис эта олмаймиз. Масалан, узоқ жудоликдан, кўп кўргуликлардан сўнг жангда ота билан боланинг учрашуви — ўқувчини ларзага солиши мумкин бўлган ҳолат ўта жўн чиққан. Ёки Равшановнинг Сталин билан учрашуви картинасини эслайлик. Фашист қўшинлари Москва остоналарида қутуриб хуруж қилаётган, мамлакат тақдирини қил устида турган трагик дақиқалар... Сталин ҳеч нарса бўлмагандек осойишта, гўё Равшановни тўй маслаҳатига чақиргандек аввал уни зиёфат қиладди, ўртада грузин виносию Қува анори ҳақида гап бўлади, шу орада телефон жиринглаб Ўзбекистондан хушхабарлар келади, бош муддао — отлик аскарлар дивизияси тузиш масаласи ҳам силлиққина ҳал бўлади...

Кўпни кўрган, ҳаёт синовларида тобланган, атоқли саркардалар ишончини қозонган генерал, отлик аскарлар дивизияси командири даражасига кўтарилган Равшановнинг айрим хатти-ҳаракатлари ифодаси, талқини ўқувчини таажжубга солади. Бу одам Сибирда эканлигида дуч келган бир руҳонийнинг васиятига амал қилиб у ҳадя қилган тасбеҳни асло қўлдан қўймайди, ҳатто Сталин ҳузурига ҳам қўлда тутиб кираётганида аранг олиб қолишади; хоин Тангрибердиҳўжаев асир олинганида қаҳрамон бошқа ишнйўқдек, у билан анча вақт ғалати қилиқ қиладди — эски қадрдомлик ҳурмати аввал уни роса сийлаб, зиёфат қилиб мири-

қиб суҳбатлашиб, сўнг сўкишга ўтади, ҳеч ким билан ҳисобланмай уни ўз қўли билан шартта отиб ташлайди; ярадор бўлиб Москва касалхонасида ётганида врачларга ишонмай синган оёғини даволаш учун тезда Тошкентдан Моштабибни келтиришларини талаб этади; дард азобида оғриқни енгиш учун бир овоз билан: «Смело мы в бой пойдем, За власть Советов...», «Яша Шўро!..», «Боғаро-о қўйсам қадам» қўшиқларини куйлайди, ҳатто ўзи ҳам янги қўшиқ тўқиб юборади.

Ётук қаҳрамонда ҳам инсоний ожизликлар, кам-кўстлар бўлиши, улар ҳам гоҳо хатоларга йўл қўйиши мумкинлиги ҳаммамизга аён. Равшанов ҳам тирик инсон сифатида боягидек ҳолатларга тушиши, гоҳо ожизликлар қилиши, хатоларга йўл қўйиши табиий. Бу ерда гап қаҳрамоннинг бояги вазиятдаги ҳолатлари, хатти-ҳаракатлари ифодасида ёзувчи нуқтан назарининг, Н. Думбадзе айтган кўриш-кузатиш ракурсининг теранлиги устида бораётир. Худди ўша ракурснинг мужмаллиги туфайли ўша дақиқаларда ўқувчида қаҳрамон ҳақида бошқача тасаввур туғилиб қолади. Масалан, қаҳрамон касалхонада оғир дард чекапти, китобхон бу оғриқни ҳис этиши, унга ачиниши ва шу драматик дамлардаги ҳолатига, хатти-ҳаракатига қараб унинг прода-бардошига қойил қолиши керак. Лекин ракурс нотўғри олингани учун Равшановнинг ҳолати, хатти-ҳаракатлари кулгилироқ бўлиб чиққан.

Асар тил, тасвир жиҳатидан ҳам оқсайди, мавзу, материал руҳига, воқеалар ривожига, оқимига мос оҳанг товланиши йўқ, ҳамма

персонажлар, ҳар хил картиналар, турли вазият ва ҳолатлар бир хил ритмикада ифода этилади; ўзбеклар ҳам, руслар ҳам, немислар ҳам бир хилда ўзбекча оҳангда гапирадилар.

Уруш даврини кенг эпик кўламда кўрсатишга жазм этилган бу асарда фақат воқеаларнинг кенг қамровигина эмас, ҳаёт ҳақидаги бадий мушоҳадаларнинг ҳам кенгроқ қамровли, теранроқ бўлишини истаймиз. Адабиёт ва санъатда кўп марта қаламга олинган жанр воқеаларининг шунчаки қайта жонлантирилган тафсилотларинигина эмас, уруш воқеаларига қутилмаган томонлардан янгича ёндашиш, янгича талқинларни кўришни истаймиз.

Адабий танқидчиликда «Генерал Равшанов» романининг жанр хусусияти хусусида баъзи чалкаш фикрлар айтилди. Н. Бекмирзаев ва Б. Маҳмудов «Ҳарбий-публицистик роман» сарлавҳали тақризда («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1985 йил, 15 февраль) асарни «тўла маънодаги генерал образини яратган ҳужжатли роман» деб таърифлайдилар. «Асарнинг жанр хусусияти, услуби ҳақида шунини айтиш жонзки, «Генерал Равшанов» публицистик руҳда ёзилган ҳужжатли романдир», — дея алоҳида таъкидлайдилар. Ҳолбуки, асарда айрим тарихий шахслар, реал тарихий фактлар мавжуд бўлсада, у тўла ҳолда ҳужжатли роман эмас. Ёзувчининг ўзи асарга ёзган кичик сўз бошида «бу тарихий асар ёки хотиранома эмас, бинобарин, қисмлар, жойлар ва одамларнинг номларини (айримларидан ташқари) эркин ишлатишга тўғри келди», деб изоҳ бериб

ўтган. Мақола авторлари асарни «тўла маънодаги генерал образини яратган ҳужжатли роман», дейиш билан баробар бошқа ўринда ўзларига зид равишда асар бош қаҳрамони Равшанов ҳаётда бор шахс эмас, балки «Ватан учун адолатли жангларда тобланган офицерларнинг йиғма образи», деб ёзадилар. Модомики, асарнинг бош қаҳрамони йиғма, тўқима образ экан, уни «тўла маънодаги генерал образини яратган ҳужжатли роман» дейиш мантиққа зид.

Кейинги йилларда бизда тўла маънодаги бир қатор ҳужжатли проза намуналари ҳам пайдо бўлди. Уларнинг аксарияти маданият арбоблари, олим ва адиблар ҳақида. Таниқли адабиётшунос Азиз Қаюмовнинг Беруний, Бобур ҳақидаги илмий-бадий лавҳалари жамоатчилар орасида қизиқиш уйғотди, муаллифнинг янги «Абу Али ибн Сино» асари «Шарқ юлдузи»нинг йиллик мукофоти-га сазовор бўлди. Кибриё Қаҳҳорованинг Абдулла Қаҳҳорга бағишланган китобидан эълон этилган парчалар, хусусан бу улкан сўз устасининг атоқли ёзувчи Қ. Симонов билан мулоқотларига оид лавҳалар кўпчиликка манзур бўлди; сал олдинроқ Мели Норматовнинг Ҳ. Олимжон ҳаётидан баҳс этувчи «Шоир болалиги» китоби чоп этилган эди, ўтган йили «Ешлик»да ёш журналист ёзувчи Туроб Мақсуднинг худди шу мавзуда «Бешик» қиссаси чиқди. Ёш шоир Отаёр Миртемир ҳақидаги шогирдлик эҳтироми билан йўғрилган «Мен қуёшни кўргали келдим» асарини эълон этди. Ёш қаламкаш Қўлдош Мирзо «Сеҳрли садо» қиссасида Гулханий ҳаётини ёритмоқчи бўлган.

Шулардан айримлари — «Абу Али ибн Сино», «Мен қуёшни кўргали келдим», «Сеҳр-ли садо» ва «Бешик» устида озроқ тўхталиб ўтсак, чунки буларда ҳозирги ҳужжатли прозамизга хос муайян тенденциялар, ютуқ ва камчиликлар ёрқинроқ кўринади.

«Абу Али ибн Сино» А. Қажумовнинг аввалги шу тур асарлари сингари аввало классик адабиётимиз анъаналари руҳида битилган, худди «Макоримул ахлоқ», «Бадонул вақое» сингари бу асар ҳам улуғ аллома ҳаётига онд характерли лавҳа, ҳикоятлардан ташкил топган, бу лавҳа ва ҳикоятларда аллома характери ёки фаолиятининг муайян қирралари ёритилади. Айни пайтда бу асар ҳозирги давр етук адабиётшунос олимнинг қаламига мансуб, муаллиф тарихий-адабий фактларга изчил роя этади, авторнинг бош муддаоси — шу тарихий-адабий фактларни, илмий хулосаларни системага солиш ва бугунги китобхонга етказиш. асардаги бадий либос эса, асосан илмий талқинни жонлантириш, қизиқарли, таъсирчан қилиб беришга қаратилади. Истардикки, асардаги бадий безаклар фақатгина фактларни, илмий асосни жонлантириш, картиналар яратишгагина хизмат қилиб қолмай, уларнинг моҳиятини таҳлил этишга, хилма-хил томонлардан очишга ҳам қаратилса... Шунда асарнинг қиммати янада ортарди.

«Мен қуёшни кўргали келдим» асарида Отаёр Миртемир ҳаёти, онлавий муҳити, ижодига онд кўп фактларни келтиради, шонининг ижодий лабораториясига кириб боришга интилади, шоир шахсиятига доир қатор

фазилатларни таъриф-тавсиф этади; ниҳоят-
 да хокисор, ўқтам, дилкаш, меҳнаткаш,
 оддийлардан оддийроқ умр кечирган, ҳеч
 кимга ёмонликни раво кўрмаган, одамлар-
 га, хусусан шогирдларига ўта меҳрибон,
 уларни «азиз киприкларим» деб атагувчи,
 бошига синоғли тушганда ҳам
 ёзишдан, тарж а тинмаган, энг
 маъюс онларда нини йўқотмаган,
 ёзганларидан қаноат ҳосил
 қилмаган, нон ан халқи олди-
 да ҳаминша ўз : этган, ҳаётда
 сокин р? шеърият-
 нинг тепган,
 «Юра ан дер:
 қовурама ан нечун
 ҳануз мен беун — анга узим биламан...» деб
 ўтган аломат бир шоир — инсон сиймосини
 гавдалантиришга жазм этади. Гарчи Отаёр
 ўз асарин жанрини «Эссе» деб белгिलाган
 бўлса-да, аслида у «Эссе»дан кўра танқидчи
 А. Литынина «Литературная газета»даги
 мақоласида (1985 йил, 20 февраль) таъриф-
 лаган «шахсий жанр»га яқин туради. Худди
 шу — шахсий жанр табиатидан келиб чиқиб
 автор эркин ҳаракат қилади, гоҳ илмий-ада-
 бий, гоҳ хотира, гоҳ беллетристика, гоҳ
 публицистик талқинга ўтади; аммо шогирд-
 нинг устоз ҳақидаги шахсий ўйлари, устоз
 сиймоси ва ижодига онд шахсий кузатишлар-
 ри, чексиз шогирдлик эҳтироми асар моҳия-
 ти-пафосини ташкил этади. Асар журналда
 тўлиқ ҳолда эълон этилгани йўқ. Шунга кўра
 у ҳақда ҳозирча узил-кесил хулоса чиқариш
 қийинроқ. Бироқ ҳозирнинг ўзидаёқ авторга
 баъзи эътироз ва истаклар билдириш мум-

кин. Асарда такрорий ўринлар, жўнроқ гаплар, гоҳо ўта жимжимадор иборалар, яхшигина бошланган фикр, масалани поёнига-қиёмига етказмай туриб бошқасига ўтиб кетиш ҳоллари кўп учрайди; шу жанрнинг энг яхши намуналарига ҳос донишмандлик, теран адабий-фалсафий мушоҳадакорлик, адиб шахси ва ижодига фавқулодда кутилмаган янги томонлардан ёндашиш ҳар доим ҳам етишавермайди.

«Бешик» аниқ ҳужжатлар асосига қурилган, ҳаётда бор одамлар турмушидан олинган бўлса-да, автор соф беллетристик талқин йўлидан боради, аввалроқ адабий-танқидий ишлардан, айрим хотиралардан, М. Норматовнинг «Шоир болалиги» қиссасидан бизга таниш шахслар, Ҳ. Олимжоновнинг болалик муҳити, бобоси, ота ва амакклари, опаси, ука-сингиллари билан ўзинча таништирмоқчи бўлади. Асарда бўлгуси шоир тақдирида муҳим роль ўйнаган ўз даврининг етук киши-си саналмиш мулла Азим образи анча жонли гавдалантирилган; унинг чор амалдорларидан бири Рукин билан мураккаб, чигал муносабатлари дуруст кўрсатилган. Аммо асарга автор тутган йўл — соф беллетристик талқин талаблари асосида ёндашадиган бўлсак, қисса бу жиҳатдан оқсайди, унда персонажлар хатти-ҳаракати психологик жиҳатдан етарли далилланмайди, энг қалтис, мураккаб вазиятларда, масалан Комиланинг ўз қайнисига узатилиш пайтидаги руҳий психологик ҳолати, қайини-куёвнинг мураккаб кечинмалари очилмай қолади, мулла Азим ҳаётидаги энг муҳим палла — унинг мардикорликка олиниши, Пензага

бориб қайтиши шунчаки баён этилади; бўлғувси шоир ижодий тақдирга таъсир кўрсатиши мумкин бўлган Жиззахда хўжандлик ойим номи билан машҳур бўлган шоира Муаззамхон, Фозил бахши ҳақидаги гап-сўзлар қисса сюжет тўқимасига сингмай ора йўлда қолиб кетади; ёш автор шоир туғилиб ўсган муҳитнинг унга таъсири, Ҳамиднинг болалигидаёқ кўзга ташлана бошлаган шоирона зеҳни-зақоси қирраларини акс эттиришни ваъда қиладию амалда бунини унутиб қўяди, ёш Ҳамид кечинмалари, шоирона зеҳн-зако қирралари ифодасини деярли кўрмаймиз. Шунингдек, қиссада анча кенг ўрин тутган машҳур 1916 йилги Жиззах қўзғолони, жазоликларнинг чўлга бадарга этилиши шундоққина «Наврўз» таъсирида ёзилган, ёш авторда бу тарихий ҳодисани ўзинча бадний идрок этиш етишмайдн. Қисқаси, мулла Азим образи талқинидаги муайян муваффақиятларни мустасно этганда қисса бўлғувси шоир оилавий муҳитнинг жўнгина беллетристик баёнидан иборат бўлиб қолган.

Худди шунингдек, Қ. Мирзонинг «Сеҳрли садо» қиссаси ҳам Гулҳаний ҳаёти тўғрисида мавжуд маълумотларнинг шоир шахсий-оилавий турмушига, фаолиятига онд айрим чучмал тўқималар, масалан, Муҳаммад Шарифнинг Соҳира исмли қизга динҳона меҳри, Холиқ исмли бойваччанинг орага гов бўлиши, Наманганда Фазлий жиянига зўраки уйланиши, Қўқонда амирга навкар тушган кезлардаги саргузаштлари билан тўлдирилган шунчаки беллетристик баёнидир. Ёш автор ўз даврининг жасур шоирини бўлмиш бу одам

билан уни қуршаган муҳит, шаронг орасидаги ҳақиқий зиддиятлар моҳиятини оча олмаган, Гулханий, шунингдек бошқа айрим тарихий шахсларни жонли концептуал образ даражасига етказолмаган.

Ниҳоят, ҳужжатли проза устида гап кетганда биздаги яна ўша беллетристикага ортиқча маҳлиё бўлиб кетиш, публицистик таҳлил, талқиннинг имкониятларига менсимай қараш оқибатида келиб чиқаётган нохуш фактлардан яна бирига эътиборни тортмоқчиман. «Авлодлар» қиссаси муаллифи Й. Сулаймон—истеъдодли журналист, тоққир очеркист. Бу асари учун ҳам у чиройли фактик материаллар топган: тақдир тақозоси билан ўн уч ёшида уруш гирдобига тушиб қолиб қонли жангларда қатнашган, дивизия ўғли номини олган фарғоналик Жумабой Мирзаев, беш ёшида опаси билан Украинада ҳарбий хизматни ўтаётган поччаси олдиға бориб, бехос бошланган уруш ичида қолган Оминахон Содиқова саргузаштлари ўз ҳолича қоғозга туширилиб публицистик воситалар орқали чуқур тадқиқ этилганида, уруш воқеалари ўша ёшлар кўзи, нигоҳи орқали гавдалантирилганида ажойиб оригинал ҳужжатли асар майдонга келиши мумкин эди. «Авлодлар» муаллифи шундай ноёб материалларга эга бўла туриб, негадир уларга ишонқирамай, қандайдир тўқималар, беллетристик саргузаштлар баёнига кўчади, натижада ниҳоятда қулай имкониятлар бой берилган, кўплаб кино ва китоблардан таниш жанг лавҳаларини ёдга туширувчи жўпгина бетаъсир қисса майдонга келган.

Ўтган йилги роман ва қиссаларимиз усти-

даги мулоҳазалар яна бир бор шундан далолат бераётирки, фақат халқ ҳаётига яқинлик, ҳаққонийлик, чуқур ғоявийлик, гражданлик ва маҳоратнинг юксак савияси уйғунлашган тақдирдагина чинакам бадий кашфиёт, баркамол асар майдонга келади. Партиямиз санъаткорларни шундай уйғунликка қайта-қайта даъват этаётганлиги бежиз эмас.

ЗАРУР ОДАМ

(Ижобий қаҳрамон проблемасига доир)

КПСС Марказий Комитетининг 1983 йил Июнь пленуми, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг XI Пленуми материалларида янги инсонни тарбиялашда, унинг маданий, социал билим доирасини кенгайтиришда, ҳаётий, гражданлик позициясини шакллантиришда адабиёт ва санъатнинг роли фоят катта эканлиги алоҳида уқтириб ўтилди. «Халқнинг маданий савияси ўса борган сари, — дейилади партия Марказий Комитетининг Июнь пленуми ҳужжатларида — санъатнинг кишилар ақлига ўтказаетган таъсири кучайиб бораётганлигини ҳаммамиз кўриб турибмиз. Шу тариқа санъатнинг ижтимоий ҳаётга актив аралашиш имкониятлари ҳам ошмоқда»¹.

Коммунистик партия худди шунинг назарда тутиб ижодкорлар эътиборини кўпроқ ҳозирги замон масалаларига, замонавий мавзуларга, актуал соҳаларни қаламга олувчи асарлар устида ишлашга жалб этмоқда. КПСС Марказий Комитетининг «Адабий-бадиий журналларнинг коммунистик қурилиш тажрибаси билан ижодий алоқалари тўғри-

¹ «Совет Ўзбекистони», 1983 йил, 16 июнь.

сида» деб чиқарган қарорни ана шундай руҳ билан суғорилган эди. Қарорда, хусусан замондош ижобий қаҳрамон образини яратиш масаласи жуда кескин қилиб қўйилди. «Совет кишиларининг янги авлодлари бадиний кашфиёт деб қабул этиладиган, одамларнинг феъл-атвориға таъсир қиладиган, халқ тақдирини акс эттирадиган, ўзининг руҳи ва замонавийлиги жиҳатидан дилға яқин бўлган ижобий қаҳрамон билан танишишға муштоқдирлар»¹,— дейилади мазкур тарихий ҳужжатда.

Адабий жамоатчилик партиямизнинг бу йўл-йўриқларига жиддий эътибор билан қарамоқдалар, ижобий қаҳрамон масаласининг аҳамияти ва масъулиятини теран ҳис этмоқдалар. СССР Ёзувчилар союзи Правленисининг биринчи секретари Г. Марков бу масала аҳамияти устида тўхталиб дейди: «Табиийки, адабиёт кўпқиррали... унда ҳамма нарса муҳим, бироқ ҳозирги кунда бизнинг диққат-эътиборимиз энг асосий нарса — коммунизм бунёдкори, ватанпарвар ва интернационалист ижобий қаҳрамон образини яратишға қаратилган. Жаҳонда синфий кураш кескинлашган бир шароитда ижобий қаҳрамон ҳақидаги масала сиёсий аҳамият касб этмоқда. Ҳоявий муҳолифларимиз истаганидек, адабиётимизни ижобий қаҳрамондан холи этиш — бизни қуролдан маҳрум этиш, социалистик жамият тарбиялаётган инсон ҳақидаги ҳақиқатни, совет кишисидаги бошқа тузум одамларидан ажратиб турадиган

¹ «Шарқ юлдузи», 1982, № 10, 3-4 бет.

жамнки идеал ва фазилатларни шубҳа остида қолдириш бўлар эди».¹

Ижобий қаҳрамон масаласининг аҳамияти яна шундаки, бизнинг чет элдаги дўстларимиз, янги дунё одами, унинг қалби билан тапшишига иштиёқманддирлар, асарларимиздан улар шундай одамларни қидирадилар. Покистонлик атоқли шоир Файз Аҳмад Файз ёзувчи Чингиз Айтматов билан суҳбатда совет адабиёти «биз учун жуда кўп фазилатларидан ташқари яна янги дунё кишисининг қалб кўзгусидир»²,— деганида хориждаги миллионлаб холис инъатли китобхонларнинг ҳам фикрини изҳор этган.

Ижобий қаҳрамон устида гап кетганда бошдаёқ бир масалага аниқлик киритиб олайлик. Ҳозирги кунда ижобий қаҳрамон проблемасига жиддий эътибор берилмаётган экан, бу ҳол социалистик реализм адабиётида бошқа хил қаҳрамонларнинг ҳам бўлиши табиий эканлигини, уларнинг ғоявчй, тарбиявий, эстетик қимматини асло инкор этмайди. Чунончи, марказида курашчи, бунёдкор одамлар эмас, балким адашган, мураккаб, зиддиятли характерга эга кишилар турган «Қлим Самгин ҳаёти», «Тинч Дон», «Сарсонлик-саргардонликда», биздаги «Сароб» сингари асарларда ҳам социализм йўлидаги кураш, социализм ҳақидаги ҳақиқат катта маҳорат билан ифода этилганлигини яхши биламиз. Улар социалистик реализм адабиё-

¹ Герой эпохи: борец за мир. «Литературная газета», 1983, № 42.

² Ч. Айтматов — Ф. А. Фанз. Высокий долг писателя. «Вопросы литературы», 1983, № 9, 8-бет.

тининг классик асарлари қаторидан муқим ўрин олган. Социалистик реализм адабиётининг ана шу традициялари йўлидан бориб 60—70-йилларда яратилган «Қизил бодрезак», «Яша ва ёдингда тут», бизда эса «Қонли сароб», «Умид», «Баҳор қайтмайди», «Одам бўлиш қийин» сингари асарлар жамоатчилик орасида катта қизиқиш уйғотди, улар адабий танқидчиликда муносиб баҳосини олди.

Ҳозирги кунда ижобий қаҳрамон масаласига жиддий эътибор берилаётган, бу борадаги аҳвол маълум даражада ташвиш туғдираётган экан, бунинг учун муайян асослар бор, бу соҳада гаплашиб оладиган талай муаммолар йиғилиб қолган. Аввало, адабий тажрибанинг ўзида бу тур образларни яратиш билан боғлиқ кўпгина қийинчиликлар мавжуд, қолаверса бу масала хусусида қатор назарий чалкашликлар, бирёқлама қарашлар мавжуд.

«Литературная газета» саҳифаларида 1984 йили давом этган «Ижобий қаҳрамон — кеча ва бугун», шунингдек, «Шарқ юлдузи» журнали уюштирган «Замон ва ижобий қаҳрамон» мавзундаги баҳсларда бир вақтлар қизғин мунозараларга сабаб бўлган «идеал қаҳрамон» проблемаси яна тилга олинди. Бир қатор адабиётшунос ва ёзувчилар идеал қаҳрамон образини қувватлаб чиқдилар. Масалан, танқидчи Лазиз Қаюмов: «Идеал қаҳрамон ҳаётда ҳам, ижодда ҳам бор деб биламан», — дейди («Шарқ юлдузи», 1984, № 2, 115-бет). Ёзувчи Иброҳим Раҳим: «Идеал қаҳрамон яратиш айни муддао», деса («Шарқ юлдузи», 1984, № 3, 157-бет), Ҳаким

Назир ҳаётда ҳам, адабиётда ҳам бундай қаҳрамонлар борлиги аёнлигини алоҳида таъкидлайди. («Шарқ юлдузи», 1984, № 3, 159-бет.) Салоҳиддин Мамажонов эса идеал қаҳрамон тушунчасини кескин рад этади. «Идеал қаҳрамон деган тушунча аллақачон таъзирини еган, — деб ёзади мунаққид. — У ноҳаётний, жонсиз, ясама, схематик образ демакдир» («Шарқ юлдузи», 1984, 173-бет).

Л. Қаюмов, И. Раҳим, Ҳ. Назирлар ҳаётда, адабиётда бошқалар учун ибрат, намуна бўла оладиган шахсларни идеал қаҳрамон деб биладилар, чунончи К. Маркс, Ф. Энгельс, В. И. Ленин, Чапаев, Ҳамза, Корчагин, «ёш гвардиячилар», Космодемьянская, Мересьев, Давидов, Соколов образларини ана шундай қаҳрамонлар деб санайдилар. С. Мамажонов эса схематик, ҳаётдан узоқ қаҳрамонлар билан идеал қаҳрамон тушунчасига тенглик аломати қўяди, аммо схематик, жонсиз, ҳаётдан узоқ бирорта «идеал қаҳрамонни» далил сифатида келтирмайди.

Бу хилдаги баҳслар яна бир бор шундан далолат бераётирки, биз танқидчи ва адабиётчилар термини, атамаларни ишлатишда бир оз эҳтиёткор бўлмоғимиз даркор экан. Модомики, Л. Қаюмов, И. Раҳим, Ҳ. Назирлар назарда тутган «идеал қаҳрамон»лар ҳаётда мавжуд, бошқалар учун ибрат, намуна бўла оладиган реал шахслар, бинобарин ҳаётний, реалистик ижобий қаҳрамонларнинг ўзгинаси экан, уларни «идеал қаҳрамон» деб аташ шарт эмасга ўхшайди. Шунингдек, С. Мамажонов тутган йўл — схематик, ҳаётдан йироқ қаҳрамонлар билан идеал қаҳрамонлар орасига тенглик аломати қўйиш ҳам

ўринсиз. Ҳаммага аёнки, ижобий қаҳрамон соҳасидагина эмас, салбий ёки сатирик характерлар яратишда ҳам ҳаётдан узоқлашиш ҳоллари кўп учрайди.

Ҳозиргача ҳаттоки, ижобий қаҳрамон мезони — қаъдай образни ижобий қаҳрамон деб аташ масаласида ҳам яқдиллик йўқ, бу тушунчани ҳар ким ҳар хил талқин этмоқда. Чунончи, «Ёшлик» журнали уюштирган мунозарада баҳс қатнашчиларидан бири Х. Султоновнинг «Қоғоз гуллар» ҳикоясидаги мослашувчан, уддабурро, эпчиллик билан фанда юксак унвон ва мартабаларга эришган шахс Омон Ғаниевич образини онгли курашчи, янги жамият бунёдкори, бинобарин чинакам ижобий қаҳрамон сифатида талқин этади, баҳс қатнашчиларидан яна бири эса шу ҳикоядаги аслида адолатпарвар, ростгўй, аммо адолат учун кураш йўлини билмайдиган, тақдиридан қўл силтаб кетган, майда, бачкана гаплар билан ўралашиб қолган чапани кимса Сайдазани ҳақиқат, адолат, табиийлик тимсоли, ибрат ва сабоқ олишга арзийдиган қаҳрамон деб атайди. «Зеро, — жамиятимизнинг табиий бир гули. Биз сабоқни Сайдазга ўхшаш табиий гуллардан олмоғимиз керак», — деб ёзади («Ёшлик», 1983, № 8, 74-бет).

«Қоғоз гуллар» — яхши ҳикоя, асардаги ҳар иккала персонаж ҳам баҳс-мунозара учун озуқ беради, аммо ҳикоя персонажларини ўз номлари билан аташ керак эди, уларга асло «курашчи» қаҳрамон мезони билан ёндашиб бўлмайди. «Курашчи» (русча «борец») сўзи қаҳрамонлиқнинг, қаҳрамон шахснинг муҳим сифатидир, қандай қилиб

бундай сифатни Омон Ғаниевич ёки Сайдаз сингари қаҳрамонликдан йироқ турувчи кимсаларга нисбат бериш мумкин? Бу тариқа ёндашиш орқали ҳикоя персонажлари моҳиятини очиш мумкин эмас. Бундай йўл назарий чалкашликларга, ижобий қаҳрамон тушунчасини ўта жўнлаштириб, тушириб юборишга олиб келади.

Айрим ўртоқлар, масалан танқидчи Л. Лавлинский, аксинча, ижобий қаҳрамонга жуда катта талаб билан ёндашади. Унингча, совет адабиёти ривожининг илк босқичидаёқ ижобий қаҳрамон концепцияси ишлаб чиқилган, бу концепцияга кўра, ижобий қаҳрамон кўплаб одамлар тақдири, мамлакат тақдири учун жиддий масъулиятни ўз зиммасига олган шахсдир. Мана шу мезонга таяниб, у ҳаттоки «Асрга татигулик кун» романидаги Едигейни ҳам том маъноли ижобий қаҳрамон қаторига қўшгиси келмайди, уни ижобий қаҳрамонга хос қатор хусусиятларга эга бўлган, аммо ўзгача мезон билан қаралиши лозим образ деб билади («Вопросы литературы», 1983, № 10, 33-бет).

Ижобий қаҳрамон тушунчасини тушириб юбориш ноўрин бўлганидек, унга ўта катта талаблар билан ёндашиш ҳам бирёқламалikka олиб бориши, ижобий қаҳрамонлар доирасини торайтириб қўйиши мумкин. Ч. Айтматов ижобий қаҳрамон ҳақида содагина қилиб: «У — зарур одам. Усиз ҳаёт маънисиз»,¹ дейди. Ҳа, ижобий қаҳрамон биринчи галда одамлар учун, жамият ва

¹ Человек бесконечен. «Литературное обозрение», 1983, № 19, 13-бет.

мамлакат учун, тараққиёт учун ниҳоятда керакли-зарур одам, ҳаётда, ҳар бир соҳада ўз ўрнига эга бўлган шахс, у бўлмаса дарҳол ўрни билинадн, ҳаттоки ҳаёт ўзининг асл маъносини, гўзаллиги, тугаллигини йўқотади. Бинобарин, у адабиёт ва санъат учун ҳам ниҳоятда керакли — зарур шахс.

Кейинги йилларда танқидчилар орасида ҳам, ёзувчилар орасида ҳам ана шундай керакли — зарур одам — ижобий қаҳрамон масаласига бир оз менсимай қараш қайфияти пайдо бўлди, танқидчи Матёқуб Қўшжонов таъкидлаганидек, бутун-бутун авлодлар руҳий оламга таъсир ўтказган Павел Власов, Павел Корчагин, Олег Кошевой сингари образларнинг яратилишидаги услуб ва ифода йўлларининг бадий ижоднинг ўтмиш босқичига чиқарини ҳоллари юз берди¹.

Икки йил бурун «Театр» журнали уюштирган мунозарада бир қатор драматурглар тўғридан-тўғри ижобий қаҳрамон проблемасини суғий, чайналган, меъдага теккан муаммо деб чиқдилар, уларнинг даъвосига кўра, ҳозирги кунда писонга баҳо беришнинг қатъий йўл-йўриқлари йўқ эмас. Ёзувчи А. Кешоков танқидчи Қазбек Султонов билан суҳбатда «Театр» журнали мунозарасида айтилган фикрга яқин мулоҳазани ўртага ташлайди, ижобий қаҳрамонга эътибор сусайганлиги, адабиётда «гўзал-ижобий шахслар» образи камёб бўлиб бораётганлиги сабабини изоҳлаб: «Ўйлайманки, гап бу масалани атайин менсимаслик ёки унинг аҳамиятига етарли баҳо бермасликда эмас,

¹ «Адабиёт ва замон», 1980, 82—83-бетлар.

балки ҳозирги давр адабиётида бадий далил-лаш табиатининг мураккаб тус олганлигидир. Замондошимиз мураккаблашди, ҳаёт мураккаблашди, ҳаёт чигалликлари ичида тўғри йўлни топиб олиш қийин бўлиб қолди. Қаҳрамоннинг бир хилдаги монолитлиги ҳозирги пайтда сунъий, ясама оҳанг касб этмоқда», — дейди («Литературное обозрение», 1983, № 7, 9-бет).

Баъзи танқидчилар: «Ҳозирги адабиётда нега ўтган — XIX аср адабиётидаги каби йирик характерлар кам?» деган савол қўйиб, унга ҳозир ёзувчиларда характерларни типиклаштиришга бўлган майл сусайиб бормоқда, натижада тип бадий ҳодиса сифатида йўқолиб кетмоқда, дейдилар. Бунинг сабабини улар ҳаётнинг ўзидан, унинг тезкор суръатидан қидирмоқдалар, уларнинг фикрича, гўё ҳозирги пайтда ҳаёт ғоят тез ривожланаётганлиги ва ўзгараётганлиги туфайли индивидуал характерларини тип даражасига кўтариш имконияти бўлмаётган эмиш¹.

Бу хилдаги назарий чалкашликлар, менимча, ижобий қаҳрамон тушунчасини тор, бирёқлама англаш, талқин этиш оқибатидир. Ижобий қаҳрамон проблемасини эскирган, чайналган, сунъий деб аташнинг ўзида қандайдир сунъийлик бор. Сўз санъати пайдо бўлибдики, қаҳрамон проблемаси мавжуд: ижобий қаҳрамон масаласи — кўҳна-қадимий, аммо ҳаминша навқирон муаммо, ҳар бир даврнинг ўз қаҳрамони, қаҳрамонлиқни белгилайдиган ўзига хос мезонлари бўлади,

¹ «Контекст. 1981», Москва, изд-во «Наука», 1982, 249-бет.

айни пайтда, ҳамма давр қаҳрамонларини, қаҳрамонликларини туташтириб турадиган ворислик робиталари ҳам мавжуд, инсонга меҳр, инсон, халқ, ватан бахт-саодати, ҳақиқат, адолат учун кураш ана шундай доимий, зарурий робиталардандир. Ҳозирги пайтда ҳаётнинг, инсон шахсининг ўзгарганлиги, мураккаблашганлиги, ҳаётдаги жараёнлар тез суръатлар билан ривожланаётганлиги рост, бу ҳол адабиёт олдида, жумладан ижобий қаҳрамон образини яратиш бобида янги талаблар қўяётганлиги ҳам тўғри, бироқ мана шундай шароитда инсонга баҳо беришнинг қатъий йўл-йўриқлари, мезонлари йўқолди, ижобий характерларни бадий тип даражасига кўтариш имкони бўлмай қолди дейиш адолатдан эмас, бу ҳозирги адабиётнинг ўзидаги мавжуд тажрибаларни назар-писанд этмаслик, муайян ютуқлардан кўз юмиш бўлар эди. Ч. Айтматовнинг «Асрга татигулик кун», Н. Думбадзенинг «Абдиқат қонуни», Одил Ёқубовнинг «Диёнат» сингари асарлари шундан далолат берадики, ҳозирги тезкор мураккаб шароитда ҳам инсонга баҳо беришнинг қатъий, зарурий мезонлари бор, ҳозирги кун одамларини ҳам катта умумлашма — бадий тип даражасига кўтариш мумкин. «Қаҳрамоннинг бир хилдаги монолитлиги ҳозирги пайтда сунъий — ясама оҳанг касб этмоқда», деган гапга келганда шуни айтиш керакки, ижобий қаҳрамон фақат бир хилдаги бўёқ билан чизилган ва монолитлаштирилган образлардан иборат эмас, ҳозир яратилаётган энг яхши асарлардаги ижобий қаҳрамонлар тасвирида ўшандай бир хилдаги монолитликдан қочиб мавжуд. Танқидчи

В. Озеров айтганидек, ижобий қаҳрамон образи асарларимизда бутун кучи, кўпқирралиги, жозибаси билан намоён бўлиши устида қайғуриш бугунги кунда энг муҳим вазифалардан бири бўлиб турибди.¹

Ҳаётдаги янгиликларни, ҳаёт қаҳрамонларини адабиётга олиб кириш, адабиёт қаҳрамонларини ҳаёт қаҳрамонлари билан қиёсий ўрганиш масаласида ҳам бирёқламаликларга дуч келиб турибмиз. Сўз санъатидаги, жумладан, социалистик реализм адабиётидаги янгиликларнинг, бинобарин новаторлигининг бош асоси ҳаётнинг ўзи эканлиги маълум, ҳаётдаги янги жараёнлар, ижтимоий муносабатлардаги туб инқилобий ўзгаришлар, янгиланишлар, ана шу жараёнларда туғилиб шаклланган янги типдаги инсон шахсини ифодалаш орқали социалистик реализм адабиёти тўхтовсиз янгиланиб, бойиб бораётганлигини яхши биламиз. Айни пайтда ҳаётдаги янгиликларни, ҳаёт қаҳрамонларини адабиётга олиб кириш фоят машаққатли, мураккаб ижодий муаммо эканлигини ҳам унутмаслигимиз даркор. Баъзан мана шу мураккаблик етарли ҳисобга олинмайди. Танқидчиларимизнинг адабиёт ва ҳаёт қиёсига онд мақолаларини эслайлик. Ушандай мақола муаллифи ҳаётдаги бирор муҳим янгиликни, шу янгилик ижодкори бўлган шахсни, унинг фазилатларини таъриф-тавсиф этади, сўнгра бундай янгиликлар, қаҳрамонлар ҳали адабиётда ўз аксини топмаганлигини афсусланиб қайд қилади. Бу хил

¹ Герой эпохи: борец за мир. «Литературная газета», 1983, № 42.

мақолаларини ўқиганда шундай таассурот қоладики, ҳаётдаги ўша янгиликлар, қаҳрамонлар, уларга хос фазилатлар шундоққина адабиётга олиб кирилса — бўлди, новаторона асар, янги адабий қаҳрамон туғилади-қолади... Ҳаттоки, ҳурматли танқидчимиз Матёқуб Қўшжоновнинг «Адабиёт ҳаёт қиёсида» сарлавҳали мазмундор мақоласи ҳам шундай кайфиятдан холи эмас.

Ҳаёт янгиликлари, янги мавзулар, янгилик ижодкорлари қаламга олинган асарларни баҳолашдаги бирёқламалик ҳамон тугаб битган эмас, асар мавзунинг актуаллиги, ёзувчининг тезкор ва ҳозиржавоблиги, асар қаҳрамонларининг мавқеи, улар адо этаётган ишларининг аҳамияти, характериға қараб ёзувчи меҳнати, маҳорати хусусида ҳукм чиқариш Иброҳим Раҳимнинг «Оқибат» романиға бағишланган айрим тақризларда яққол кўринди. Биргина мисол. Ҳ. Абдусама-товнинг «Дўстлик мадҳи» мақоласида («Ўқитувчилар газетаси», 1983 йил, 19 октябрь) «Оқибат» романининг қимматли томони «ҳаётимизда эндиғина пайдо бўлган, ҳали кўпчилик мағзини чақиб етмаган янгиликларини зудлик билан адабиётға олиб кирганлигини», аниқроғи «Ноқоратупроқда олиб борилган яратувчилик шижоатини биринчи бўлиб катта адабий жанрға олиб кирганлиги ҳамда у ерларни ўзлаштиришнинг оламшумул аҳамиятини очиб берганлиғида», деб таъкидлайди, асар «тезкорликнинг ёрқин намунаси» эканлигини айтади, «бундай тезкорлик асарнинг гоаявий-бадиий савиясига путур етказмаган»лигини ҳам эслатиб ўтади. Танқидчи бунинг далили сифатида шуларни ёзади:

«Ёзувчи ғоявий-бадий тўлақонликка ўша ердаги ўзбек ва қардош халқлар намоёндаларининг ҳаёти ва меҳнат фаолиятларини, уларнинг характерларини чуқур ўрганиш, масаланнинг моҳиятини кенг англаб етиш туфайли эришди». Асарнинг ғоявий-бадий тўлақонлигини кўрсатиш учун келтирилган бу далилнинг ўзи исботга муҳтож. Модомики танқидчи романда Ноқоратупроқ ерларни ўзлаштиришнинг оламшумул аҳамияти очиб берилган, деб ёзган экан, бундай катта даъвои илмий жиҳатдан асослаши зарур эди.

Мақола муаллифи асардаги етакчи ижобий қаҳрамонлар Қудратов ва Йўлдошев образларига юксак баҳо беради: «Қудратов ҳам, Йўлдошев ҳам кўз олдимизда яхши ташкилотчи раҳбарлар, олижаноб фазилатли чин маънодаги инсонлар, олам-олам маънавий қувватга эга бўлган ходимлар сифатида гавдаланади». Асардаги яна бир шахс — раҳбар партия ходими Розиков ҳақида танқидчи дейди: «Розиковнинг ҳам ўзига хос образи яратилганки, бу билан ўзбек совет адабиётида партия раҳбар ходимларининг образлари галереясига янгилик олиб кирилган».

Хўш, партия раҳбар ходими Розиков образида ёзувчи кашф этган янгилик нимадан иборат, Қудратов ва Йўлдошев образларининг ютуғи фақат уларнинг яхши ташкилотчи одамлар эканлигидами, қаҳрамонлардаги ёзувчи қаламга олган фазилатлар — «олам-олам маънавий қувват» асарда китобхонни ҳаяжонга, ларзага солар даражада юксак маҳорат билан бетакрор тарзда акс

этилганми, қаҳрамонлар тақдири ўқувчини ўйга толдирадими, биз яшаётган замон, унинг инсоний, маънавий-ахлоқий муаммолари ҳақида жиддий бош қотиришга ундайдимикин — мақолада бу хилдаги саволларга ҳам тайинли жавоб тополмаймиз. Мақола авторини романда «катта ғоя, яъни халқлар ўртасидаги дўстлик, уларга хос ғамхўрлик ва меҳрибонлик» ифода этилганлигини эслатади, бизнингча, у бу масалада ҳам бирёқламаликка йўл қўяди, ҳаётдаги тайёр катта ғояни тўғридан-тўғри асарнинг ғояси деб билади, ҳаётдаги бу катта ғоя ёзувчи қалбидан ўтиб, унинг «иждо қозони»да пишиб, етилиб, қанчалик оригинал бадий концепцияга айланган ёки айланмаганлиги билан иши бўлмайди.

Мақолада умуман иждо жараёни, иждокор меҳнати ҳақида ғалати фикр илгари сурилади. «Ҳақиқий адабиёт фидойилари турли юмушлари қанчалик кўп бўлишига қарамасдан, қалам тебратмасдан тура олмайдилар, ёзиш шартли рефлексга айланиб қолади», — дейди танқидчи. Наҳотки ҳақиқий адабиёт фидойиларининг иждо жараёни «шартли рефлекс» — тўхтовсиз қалам тебратишдан, шу тариқа ҳаётда пайдо бўлган ҳар бир янги ҳодисани тезкорлик билан адабиётга олиб кираверишдан иборат бўлса. Шу ўринда ёзувчи Ўткир Ҳошимовнинг бир мулоҳазасини эслатиб ўтиш ўринли бўлар эди. «Кўпинча дўстларим менга тайёр ҳикоя ёки ҳатто повесть бўла оладиган сюжетларни айтиб беришади. Бир қарашда бу воқеаларда ҳамма нарса етарлидек. Фақат қоғоз-қалам олиб ёзилса бас. Лекин нима учундир уларни

ёзолмайман. Кейинчалик бунинг боисини билдим. Уша нарсалар қалбимни қаттиқ ҳаяжонга солмагани учун ёза олмаган эканман» («Шарқ юлдузи», 1982, № 11, 185-бет). Ҳа, ҳақиқий адабиёт фидойиси, чинакам талант соҳиби ҳеч қачон «шартли рефлекс» қонунияти асосида қалам тебратмайди, ҳаётдаги ҳар қандай ҳодисаларни, ҳаттоки тайёр сюжетларни, янгиликларни қаламга олавермайди, қалбда чуқур ҳис этилган оригинал бадний концепция туғилиб етилгандагина ёзув столнга ўтиради, ўзини қаттиқ ҳаяжонга солган, қалб мулкига айланган нарсаларнинггина қоғозга туширади. Чинакам оригинал асар, ҳақиқий адабий қаҳрамон «қалб инқилоби» тарзида туғилади...

Бу билан мен «Оқибат» романининг қиматини асло камситмоқчи эмасман, роман ёзувчи ижодида, кейинги йиллар ўзбек насри ривожига ўзига хос ўрин тутди. Адабий танқидчилик уни ижобий баҳолади, асар Ҳамза номидаги республика Давлат мукофоти билан тақдирланди. Бу ерда гап романининг ижобий фазилатларини, роман қаҳрамонлари тасвири ва талқинидаги ўзига хосликларни профессионал жиҳатдан пухта, асосли, ишонарли кўрсатиш, масала моҳиятига чуқурроқ кириб мулоҳаза юритиш даркорлиги устида бораётир.

«Литературная газета»нинг 1983 йил саҳифаларида бўлиб ўтган ҳозирги адабиётнинг замонавийлиги ҳақидаги мунозарада танқидчи А. Бочаров муҳим бир фикрни ўртага ташлади: «Ҳаётдаги янгилик ҳар доим ҳам санъатда янгилик бўлавермайди, санъатдаги янгилик ҳамиша ҳаётга янги

томондан ёндашиш туфайли туғилади». («Литературная газета», 1983, № 34.) Санъат, адабиёт асари учун ҳаётини материалнинг, ҳаётдаги янгиликларнинг аҳамиятини, янги, актуал мавзуларга қўл урган адиблар ташаббусини заррача камситмаган ҳолда танқидчининг бу гапларида жиддий асос борлигини уқтириб ўтмоқчиман. Адабий тажрибада кўриб турибмиз: баъзан ҳаётдаги янгиликлар, донгдор кишилар ҳақида тезкорлик билан асарлар битилади, уларни адабиётда катта янгилик деб кўкларга кўтарувчи мақолалар пайдо бўлади, лекин кўп ўтмай улар унутилади, китобхон қалбида, адабий жараёнда сезиларли из қолдирмайди. Аксинча, ёзувчи баъзан аҳамиятсизроқ туюлган ҳодисага нигоҳ ташлайди, муҳим постларда эмас, ҳаётда жуда камтарона мавқе тутган оддий одамларни қаҳрамон қилиб олади, шуниси қизиқки, ана шу аҳамиятсиз туюлган ҳодисалар орқали даврнинг энг муҳим, жиддий маънавий-ахлоқий, ижтимоий-сиёсий муаммоларини кўтаради, китобхоннинг дилида, тилининг учиди турган гапларни айтади, камтарона мавқели оддий одамларни даврнинг ҳақиқий қаҳрамонлари даражасига кўтаради, уларнинг характери ва тақдирида халқ руҳиятини, замон идеалларини ифода этади. Демак, ёзувчининг ҳодисаларга санъаткорона муносабатида гап кўп. «Санъатдаги янгилик ҳамisha ҳаётга янги томондан ёндашиш туфайли туғилади» деган гап адабиёт ва санъат табиатига мос тушади, оддий кўринган ҳодисалардан теран маъно топиш, «ишланган мавзу»ларнинг диний янгилиниб туриш, аввал қаламга олинган

тарихий шахслар ҳақида янгидан-янги асарлар яратавериш мумкинлигини назарий жиҳатдан асослашга хизмат этади. Шу билан баробар бундай қараш мавзунинг муҳимлиги, актуаллиги, бадний заиф асарлар учун қалқон бўлмаслиги зарурлиги ҳақидаги партиявий йўл-йўриққа изчил амал қилишга даъват этади, ҳаётдаги янгиликлар, ҳаёт қаҳрамонларини бадний ҳақиқатга айлантириш ғоят машаққатли ва масъулиятли иш эканлигини, ҳаёт янгиликлари чинакамига бадний идрок этилган, кашф қилинган тақдирдагина санъат мулкига айланажagini эслатиб туради, бинобарин ҳаёт қаҳрамонларини шунчаки адабиётга олиб кириш билан иш битмайди, бундай йўл билан иш битириш даври ўтган, ҳозирги китобхон шунчаки тезпишар «қаҳрамон»га эмас, партия қарориди айтилганидек, бадний кашфиёт деб қабул этиладиган чинакам замондош ижобий қаҳрамонларга муҳтож, муштоқдирлар.

Қаҳрамонни бадний кашфиёт даражасига кўтариш... Бу айтишга осон. Бунинг учун ёзувчидан жуда кўп нарса талаб этилади. Кейинги пайтларда фақат ижобий қаҳрамон эмас, умуман адабиёт олдига ғоят катта талаблар қўйилляпти, ана шу катта талаблардан келиб чиқиб сўз санъатининг спецификасига доир янгича қарашлар илгари сурилляпти. Маълумки, адабиётни — инсоншунослик деб аташ кенг тарқалган. Адабиётнинг функцияси хилма-хил бўлиб бораётганлигига асосланиб, адабиётшунос Арк. Эльяшевич «эҳтимол адабиёт фақат «инсоншунослик»дангина иборат эмасдир» деган фикрни ўртага ташлайди ва шуларни ёзади: «Ахир

адабиёт ҳам инсон орқали берилган тарих, ҳам алоҳида хусусиятга молик жамиятшунослик, ҳам бутун бир халқ ҳаёти ҳақидаги ҳақиқат, ҳам ҳаттоки, истасангиз, табиатнинг эстетик ва ахлоқий жиҳатларини қамраб олувчи табиатшуносликдир. Ёзувчи ҳам публицист, ҳам социолог, ҳам тарихчи, ҳам философ сифатида иш кўради. Қаранг, унинг вазифалари нақадар кўп. Шунга кўра, эҳтимол, у ёки бу роман ва повестнинг бадияти ва замонавийлик қимматини чуқур индивидуаллаштирилган қаҳрамонлар характери сонига қараб белгилаш шарт эмасдир»¹.

Дарҳақиқат, адабиётнинг тарих, жамиятшунослик, табиатшунослик каби фанлар билан туташтирадиган жиҳатлари кўп, чинакам улкан санъаткор бир вақтнинг ўзида ҳам публицист, ҳам социолог, ҳам тарихчи, ҳам философ сифатида иш кўриши мумкин, бироқ бундай хусусиятлар бизнингча, адабиётнинг «инсоншунослик» эканига шубҳа билан қараш учун асос бўлолмайди, ҳақиқий санъат асари тарих, жамиятшунослик, табиатшунослик функцияларини ўзига хос тарзда адо этиш билан баробар инсоншунослигича қолаверади, повесть ёки ромanning бадий қиммати, замонавийлиги биринчи галда уларда яратилган чуқур индивидуаллаштирилган, бинобарин оригинал концепцияга эга бўлган қаҳрамонлар характерига қараб белгиланади. Агар асарда шундай характерлар бўлмаса ёзувчининг публицистлиги, социолог, тарихчи ёки философлиги ҳеч нарсага арзи-

¹ Арк. Эльяшевич. Право на многообразие. «Лит. газета», 1983, № 14.

майди. Замонамиз ва замондошларимиз ҳақидаги янги яхши асарларни, чунончи, «Асргататигулик кун», «Адабият қонуни», «Йўл бошида», «Диёнат», «Дунёнинг ишлари» каби йирик асарларни эслайлик, уларда муаллифларнинг ҳозирги ҳаёт устидаги тадқиқи, ҳаётӣй жараёнлар хусусидаги фалсафӣй ўй-мушоҳадаларни, ҳукм ва ҳулосаларни, одамлар ўтмиши, ҳозир келажакка оид мулоҳазаларни — бинди дуаллаштирилган хиллар характерни олар характери олар бўлган. Авторлар ҳаммадан ўшандай қаҳрамон ҳаётини, маънавий-руҳий ҳаётини, дарвоқ айтганда со ва ҳаётини очиш адабиётининг асосий вазифасидир.

Энг яхши повесть ва романларимизнинг ютуғи аввало қаҳрамонлар қалбини, маънавий-руҳий оламини кашф этишда намоён бўлгани сизгари замонамиз тўғрисидаги асарларнинг заиф томонлари, замондошларимиз образини яратиш билан боғлиқ қийинчиликлар ҳам биринчи навбатда айти ўша курашчи, бунёдкор қаҳрамонларнинг маънавияти, социал характерлар ўз ҳаракат ва ҳаётининининг ички томир уриши ифодаси масаласига бориб тақалади.

Ўткир Ҳошимовнинг «Қазарлар» қиссаси бугунги қишлоқ мактаби ўқитувчиси ҳаётиндан баҳс этади, ёзувчи шу баҳонада ўқитув-

¹ В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами, 29-том, 134-бет.

чининг билим савияси, маданий-маънавий қиёфаси, ўз касби-меҳнатига муносабати, ўқитувчилик касбининг қадрини, шарафини, қишлоқ мактабни болаларининг ўқув ва меҳнат шариғини, уларнинг ишлаб чиқаришда ортиқча банд бўлиб қолаётганлигини, ўқитувчи билан ўқувчини, мактаб билан хўжалик раҳбарларини, ота-оналар муносабати сингарини муҳим соҳаларни, маънавий-ахлоқий муаммоларини қаламга олади. Асарда қарама-қарши ғояларни ташишга қодир персонажлар ҳам мавжуд: заҳматкаш, фидойини муаллим Омонулло Рустамов, унинг зиддини Ҳамроев, меҳнаткаш деҳқон фарзанди, пок қалб эгаси Тошпўлат, унинг аксини такаббур савдо ходими ўғли — олифта, тантиқ, қуруқ бола Мамат... Китобхонани ҳаммадан кўпроқ чини муаллим Рустамов билан сохта домла Ҳамроев орасидаги зиддият, улар тутган йўл оқибатини, қарама-қарши характерлар хатти-ҳаракатини, руҳини, тақдири қизиқтиради. Омонулло Рустамов — астрономия ўқитувчиси, географиядан ҳам дарс беради. У ўқитувчилик касбинини жонини дилидан севади, ўз соҳасини пухта билади, болаларга яхши билим беради, унинг лекция-суҳбатларини болалар берилиб тинглайдилар. У ўқувчиларга меҳрибон, халқини учун фидойини, бетоб бўлишига қарамай, ноқулай об-ҳаво шариғида пахта теримига чиққан ўқувчиларга бош бўлиб келган, бу ерда у болаларга оталарча меҳр-мурувват кўрсатади, уларга қулай шариғи яратиш учун курашади, дағал, маданиятсиз кимсалар йўлини тўсади, қийин, мураккаб шариғида болалар кўнглини овлаш, улар руҳини кўтариш, маърифат йўли билан улар дилига

чиноқ ёқиш пайида бўлади. Хусусан илк севги оташида ёнган, қаллоб Мамат, дағал табелчи қинғирликлари жабрида ўртаган, хасталик азобида қийналган Тошпўлатга катта мурувват-ҳиммат қўлини чўзади. У ҳар қандай вазиятда адолатни, ҳақиқатни ҳимоя қилади. Қишлоқдаги оғир шаронгга, қишлоқ мактаби олдиди турган қийинчиликларга, Ҳамроев типиди кимсаларининг қинғирлиги, таъна-дашномлари, камситишларига қарамай, бу шаҳарли зиёли йигит «иссиқ жойи»га қайтиб кетишни хаёлига ҳам келтирмайди, ҳаётдаги ўрнини ўша қийин, мураккаб масканда деб билади, у мураккаб қишлоқ шаронгиди яшаса-да, мослашувчанлик йўлига ўтмайди, ўша мураккаб шаронгиди ҳам маданий-маънавий кифасини, юксак инсонлик шаънини, ўқитувчилик касби шарафини баланд тутиди, юксак эътиқодига тўла содиқ қолади...

Ёзувчи ўз қаҳрамонини ана шундай фазилатлари, олижаноб ишлари, хатти-ҳаракатлари эвазига ўқувчи-шоғирдлари учун ибратнамуна бўлиб қолганлиги, энг катта юлдуз—Квазарга айланганлигини айтади. Кизиқ, шунча ижобий фазилатларининг соҳибни бўлган, шунчалар кўп хайрли ишлар, хатти-ҳаракатлар қилган, ёшлар учун ибратнамуна, Квазар деб таъриф этилган шахс—ижобий қаҳрамон Рустамов негадир бизни ўзига тўла мафтун этмайди, унинг ишлари, хатти-ҳаракатлари, ҳаёт йўлидаги қийинчиликлар билан курашиши қалбимизни кутилган даражада ҳаяжонга, ларзага солмайди, бизни чуқур ўйга толдирмайди. Бунинг асосий сабаби шундаки, асарда қаҳрамоннинг фазилатлари, хайрли ишлари ҳар хил йўллар билан қаламга

олинади-ю, ўшандай фазилатлар эгаси бўлган, кўп хайрли ишларни адо этаётган одамнинг қалби, қалбидаги жараёнлар керагича таъсирчан ифода этилмайди. Асар охирида қаҳрамоннинг шахсий-оилавий турмушидаги чигалликлардан, бу чигалликлар туфайли унинг қалбида юз берган қийноқлардан, дилида армон бўлиб ётган аламлардан озми-кўпми хабардор бўламиз. Худди ўша ўринларда у бир дақиқа бутун борлиги — ҳам ожиз, ҳам кучли томонлари — қайсарлиги, қатъияти, аини пайтда итоати билан кўрингандай бўлади. Қани энди, бошқа ўринларда ҳам қаҳрамон шу тарзда қалб дарди, армонлари, борингки, айрим зиддиятлари билан тўла намоён бўлса! Шаҳарлик зиёли йигитнинг қишлоқдаги мураккаб шароитда олдинда турган қийинчиликларни бартараф этиш учун кураш олиб бориши осонгина кўчадиган ҳол эмас, булар киши қалбида хилма-хил кечинмалар, қийноқлар, ларзалар, қолаверса муайян шубҳалар, иккиланишлар орқали амалга ошиши табиий. Китобхон қаҳрамон қалбидаги ана шундай жараёнлар билан танишишни истайди, ана шундай жараёнлар таҳлилигина ўқувчини ҳаяжонга солади, ҳаёт ва унинг чигалликлари, муаммолари ҳақида ўйлашга ундайди... Ўша охириги картинадаги қаҳрамон қалби ифодасида унинг характери, қисмати ҳақида баҳс юритиш учун асос берадиган ўринлар мавжуд. Чунончи, имо-ишораларга кўра муаллим шаҳарда ўзи севамаган хотини билан ажрашган экан, суд эса уларни зўрлаб қайта яраштирмоқчи, муаллим бундан хуноб... Шунга асосланиб қаҳрамон, бир чеккаси, оилавий чигалликлар, туфайли

шаҳардан, ўз уйидан кўнгли совиб, улардан безиб қишлоқда қолиб кетган эмасмикан, деган ҳаёлга ҳам бориш мумкин. Қисқаси, қаҳрамон қалбига чуқурроқ кирилса, у адо этаётган хайрли ишларнинг, хатти-ҳаракатларнинг туб сабаблари китобхонга тўлароқ аён бўлаверади. Реалистик асарда қаҳрамоннинг хатти-ҳаракатлари психологик асосланган, ўз ҳаракат ва ҳаётийликнинг ички томир уриши очилган тақдирдагина эстетик қиммат касб этади.

Худди шундай гапни муаллим Рустамовнинг зидди — домла Ҳамроев ҳақида ҳам айтиш мумкин. Ҳамроев, Рустамовга қарама-қарши ўлароқ, аввало маданиятсиз, кўриниши, кийиниши хароб, қолаверса, билим савияси паст, дарс ўтиши ночор, зерикарли, ахлоқий жиҳатдан ҳам тубан: тамагир, нопок; Рустамов сингари маданий, ҳалол, фидойи одамларни кўролмайди, улар устидан бўлмағур гаплар тарқатади; ўқувчиларга ота-оналарининг мавқеига қараб муомала қилади; ўқитувчилик касбига шунчаки «сабаби тирикчилик» сифатида қарайди; у ўқитувчилиكنи ташлаб дала ишига — бригадирликка ўтиб кетади, бунн эса гўё қалб амри билан адо этилган ташаббус деб овоза қилади... Ҳамроевнинг бу хилдаги кирдикорлари психологик жиҳатдан далиллаб берилганида ўз-ўзидан уни шу кўйларга солиб қўйган ҳаётий омиллар ҳам очилар, бу одамнинг бунчалик тубанлашиб кетганлиги сабабларини яхшироқ билиб олар эдик, аини пайтда ижобий қаҳрамоннинг маънавий-руҳий бисоти, ҳар икки қутб орасидаги зиддият моҳияти янада равшанроқ кўринган бўларди.

Эҳтимол, кичик бир қиссада қаҳрамонлар руҳиятига чуқурроқ кириб бориш имконияти йўқ деб эътироз билдиришлари ҳам мумкин. Қалови топила қор ёнар деганларидек, тажрибали ёзувчимиз бунинг йўлини топиши мумкин эди. Чунончи, асарда Рустамовнинг билимдонлигини таъкидлаш учун унинг ўз фанига ва бошқа соҳаларга оид кўп гаплари келтирилади, унинг сўзларида илмий маълумотлар қалашиб ётибди. Мана, ўша нутқлардан парчалар:

«Биз чексиз кoinотда шиддат билан учиб юрибмиз, — дейди муаллим ўйчан оҳангда... — Учиб юрибмиз-у, ўзимиз билмаймиз. Ер шари ўз ўқининг атрофида соатига бир минг етти юз эллик километр тезликда айланади. Унча-мунча самолёт столмайди...»

Қаҳрамон сўзида давом этади: «Олам чексиз. Биз яшаб турган ер шари олам олдида заррадек бир гап. Ҳозирги астрономия фани етмиш беш миллион галактикани аниқлаган. Шундан учтаси бизнинг галактикага яқин жойлашган. Биттаси Катта Магеллан, биттаси Кичик Магеллан, яна биттаси Андромеда туманлиги. Андромеда туманлигининг нури Ерга икки миллион йилда етиб келади...»

Муаллиф юлдузлар абадий яшаши, ўзи сўнгандан кейин ҳам нури бизга етиб келавериши, ўлкамизда астрономияга қизиқиш қадимдан кучли бўлгани, бобомиз Беруний бундан минг йил илгари Ернинг диаметрини аниқ ўлчаганини, Тунгуска воқеасини, бобомиз Улуғбек бир минг ўн саккизта юлдузнинг ҳаракат харитасини чизгани ва ниҳоят,

ўта катта юлдуз Квазарлар ҳақида узундан-узоқ сўзлайди...

Бир ўринда қаҳрамон фазодан бир озгина ерга тушгандай бўлади: «Осмондаги юлдузлар бизга бир текис жойлашгандек кўринади. Лекин ёнма-ён тургандек кўринган юлдузлар ҳам аслида бир-биридан жуда узоқда бўлади. — У негадир маънос хўрсиниб қўяди. — Одамларга ўхшаб... Бир хил одамлар бор. Ёнингда турганга ўхшайди-ю, ўзи олисда бўлади. Жуда олисда.» Қани энди қаҳрамон тилидан берилган бошқа фазовий сўзлар, маълумотлар ҳам шу тариқа заминдаги ташвишларга, қаҳрамон дилини қийнаб ётган муаммоларга келиб тақалса! Модомики илмий маълумотларнинг аксарияти муаллимнинг билимдонлигини таъкидлаш, ўқувчилар билан самимий мулоқотини кўрсатиш учунгина келтирилган, замин ташвишлари, муаммолари билан узвий боғланмаган экан, уларни ихчамлаштириб диққат-эътиборни кўпроқ қаҳрамоннинг ижтимоий, маънавий-ахлоқий аҳамиятга молик хатти-ҳаракатларини кенгроқ ва конкретроқ кўрсатишга, психологик жиҳатдан далиллашга қаратиш мумкин эди-ку, деган хаёлга борасан киши.

Ёзувчи Одил Ёқубов биз билан суҳбатда курашчи қаҳрамонларнинг дунёга келиши «курашга», илмий тил билан айтганда ҳаётий конфликтга боғлиқ, принципиал масалалардаги конфликтлар, «ғоялар драмаси» осон ҳал бўлмайди, улар гоҳо қирғоқларни емирувчи тошқин янглиғ инсон ҳаётини ағдар-тўнтар қилиб ташлайди деган эди¹.

¹ «Талант тарбияси», 123-бет.

Ҳозирги пайтда ижобий қаҳрамон яратиш йўлидаги яна бир қийинчилик ана шундай «тошқин янглиғ инсон ҳаётини ағдар-тўнтар қилиб ташлайдиган» курашлар ифодаси, уларнинг талқини билан алоқадордир.

Самар Нуровнинг «Майсаларни аёз урмайди» қиссасини дастлаб муайян қизиқиш ва умид билан ўқий бошлаймиз. Асли қишлоқдан чиқиб, шаҳарда ўқиб шаҳарлик бўлиб қолган, лекин шаҳар ҳаёти, «дом»даги турмуш тартиботларига тўла мослашолмай, амалнётдан йироқ илмий муҳитга кўнниколмай қийналаётган ёш олим Нусратбекнинг ҳолат ва кайфиятларини тушунамиз, унинг киндик қони тўкилган, болалик йиллари кечган она юртига, у ердаги илмий текшириш институтини филиалига ишга таклиф этилган пайтидаги, тор шаҳар муҳитидан кенг чўл бағрига келишдаги ҳам сурурли, ҳам қандайдир ҳазин кечинмалари кўнглимизда аллақандай нурли ва дардли кайфият уйғотади. Гап шундаки, Нусратбекнинг қувончи — қишлоққа келиши қимматга тушмоқда, шаҳарда туғилиб, қишлоққа келин бўлиб тушган, бу ишидан пушаймон бўлиб юрган, ниҳоят, тор, тигиз муҳитда яшасада, қайта шаҳарлик бўлиб олганидан мамнун Холиса эри қилмишидан қаттиқ норози, ўзигина эмас, болаларининг ҳам қишлоққа кетишига қарши. Нусратбек ана шу қаршиликларга қарамай, қишлоққа отланган. Шу сабаб қаҳрамон қувончлари ғам-ташвишлар билан туташ. Ёзувчи Нусратбекнинг она юртга қайтиш воқеаси билан боғлиқ ҳолда қишлоқ ҳаётининг сурурли, поэтик томонларини завқ-шавқ билан қаламга олади,

айни пайтда уларни асло идеаллаштирмайди. Асар қаҳрамони ҳар бир қадамда қишлоқ ҳаётининг муаммоларига дуч келади, қишлоқда қарор топган ёки эндигина туғилаётган янгиликлар, янгича урф-одатлар, уларнинг ҳам мусбат, ҳам манфий томонлари, қишлоқ кишилари маданияти, ўз кучини, таъсир доирасини сақлаб қолаётган удумлар, фойдали, зарур, аммо йўқолиб бораётган анъаналар, фан-техника революцияси, она табиатни асраш, экология муаммолари, қишлоқ аёлларининг меҳнати — ситир соғиш, таппи ёпиш, қош-киприкни куйдириб тандир оқартириш, ҳовуз-қудуқдан челақлаб сув ташиш, бола тарбиясидан тортиб то терим машинаси штурвалини бошқаришгача адо этилаётган ғоят хилма-хил юмушлари, қишлоқнинг ёзилмаган қонунлари — мактаб ўқувчиларининг дарс, имтиҳони асосан далада, нон, кийим-кечак бунёд этилаётган жойда кечаётгани — буларнинг барчаси қаҳрамон кўнглида ҳар хил ўй-кечинмалар уйғотади, гоҳо жиддий руҳий драмаларга асос бўлади. Асар қаҳрамонлари ўзаро мулоқотларда баъзан ҳозирги тараққиётнинг ўткир, чигал жумбоқларини тилга оладилар, характерли, ҳаяжонли фактларни келтирадилар. Бир ўринда Нусратбек билан Пайғамов орасида шундай гап бўлиб ўтади:

«Экинзорларимизда махфий жанг кетяпти. Йўқ, чинакам уруш. «Правда» газетасида ўқиган эдим: 1973 йили қишлоқ хўжалик экинлари зараркунандаларига қарши курашга мамлакатимиз ўн икки миллиард сўм сарфлади. Улуғ Ватан урушида ҳам ҳар

йили ҳарбий мақсадларга ўн икки ярим миллиард сўм сарфланган экан.

— Ҳа, — деди Нусратбек миясидаги фикрларни бир нуқтага тўплотмай, — экиннинг ҳимоячиси бўлиш ўрнига зараркунадаси бўлиб қолдик.

— Танқид қилишга ҳаммамиз ҳам уста. Қимёнинг юзига қоракуя чаплаш ҳам инсофдан эмас. ДДТ ихтирочиси Мюллерга вақтида Нобель мукофоти берилган. Энди «яшил инқилоб» тарафдорлари бу буюк ихтирони инсониятнинг аламли хатоси деб баҳолашяпти. Сирасини айтганда ўзбек пахтаси ҳам шу қимё «соябони» остида жон сақлаб келди, ҳосилдорлик уч баробар ошди!..

— «Қимё шамшири» табиатнинг мувозанатини бузиб, тарозининг бир палласини босиб кетганини ҳеч ким инкор этолмайди. Бунга ихтисослаштириш ҳам сабаб бўлди. Жуда катта майдонларда бир хил экин..» («Шарқ юлдузи», 1983, № 7, 66-67-бетлар).

Бу хил мулоқот, «масала талашиш»ларда ҳам озми-кўпми драматик зарядлар бор, бироқ ҳали улар асардаги асосий «жанг»нинг шабадалари, холос. Асосий «жанг»ни бетоқат бўлиб кутамиз, ниҳоят у бошланади: Нусратбек катта умид билан илмий тажриба ва тадқиқотга киришади, аммо кўп ўтмай янги илмий даргоҳда мураккаб вазиятга тушиб қолади, алданади, бошда унга марҳамат қўлини чўзган, билимдон, ҳаётни, одамларни пухта биладиган, мулоҳазакор бўлиб кўринган бошлиқ Бўри Пайғамов нопок, ғаламис, қаллоб бир кимса бўлиб чиқади, ўзгаларнинг, жумладан Нусратбек-

нинг илмий кашфиётларини маккорлик билан ўзиники қилиб олади, йигитга зугум ўтказиб, сарсон-саргардон этади... Ёзувчи қаҳрамоннинг ана шу можаролар асосидаги руҳий ҳолатини ҳам бир қадар ифода этади, бироқ бу можаролар тасвири бизни кутилган ҳаяжонга солмайди, руҳий драмалар тасвири эса қаҳрамон ва унинг қалби ҳақида деярли янгилик бермайди. Сабаби маълум: айти шундай можаролар «Умид», «Гирдоб» романида ифода этилган, хусусан «Гирдоб»да мураккаб вазиятга тушиб қолган ёш олимнинг мушкул аҳвали, руҳий драмаси маҳорат билан кўрсатилган, қаллоб олимнинг тубан маънавий дунёси чуқур очилган эди. Модомки «Майсаларни аёз урмайди» қиссининг муаллифи айти шундай муҳит, вазиятга, бир тоифа одамлар ҳаётига қўл урган экан, уларга янги томондан ёндашиш устида жиддий бош қотириши, ўзгача оригинал йўллар қидириши лозим эди... Ҳодисаларнинг кейинги ривож, можароларнинг ечими ифодасида ҳам ёзувчи тайёр, очилган йўлдан боради: самимий, дилкаш, адолатпарвар қишлоқ кишилари, диёнатли раҳбар ходимларнинг аралашуви, мадади билан ёш илмий ходим ўзини ўнглаб олади, ҳақиқат юзага чиқади...

Ўйлаб қоласан киши, наҳотки илмий даргоҳларда истеъдодли ёш олим учун нуқул тайёр ошга шерик бўладиган, бировларнинг кашфиётига кўз ола қиладиган бошлиқдан ўзга гов, «жанг» — конфликт учун бошқа асос топилмаса?! Биламизки, илм-фан даргоҳида гоҳо ўшандай плагиаторлик фактлари ҳам содир бўлиб туради, бундай

жиноий, фельстонбон ҳодисалар ҳақида ҳам гапириш, ёзиш мумкин. Лекин асосий можаролар бу ёқда қолиб кетма-кет нуқул плагиаторлик ҳақида бир-бирига яқин асарлар яратилаверса меъдага тегар экан. Бизнингча, илм-фандаги энг катта кураш одатда хилма-хил концепциялар орасидаги зиддиятлардан туғилган. Афсуски, ўшандай зиддиятлар адибларимиз этиборидан бир оз четда қолиб кетяпти. Тайёр ва осон кураш йўлидан бориб оригинал курашчи қаҳрамон образини яратиш мушкул.

Романдаги бошқа можаролар — қўпол хўжалик раҳбарларининг фанга, фан кишиларига нописанд муносабати, ўшандай одамнинг ўзбошимчаликлари туфайли ёш олим илмий тажрибаларнинг заволи топиши, қаҳрамоннинг шахсий-интим ҳаётидаги чигалликлар тасвирида ҳам қандайдир китобийлик — «Гирдоб», «Меҳригно», «Диёнат» сингари асарлардаги вазиятларнинг бошқачароқ қайтариғига, бир оз дағал, аммо содда, самимий, адолатпарвар қишлоқ кишиси Аҳмад бригадир, диёнатли обком секретари образларида эса олдиндан таниш адабий қаҳрамонларга хос қатор хислатларга дуч келамиз. Буларнинг ҳаммаси жам бўлган ҳолда, қиссанинг, биринчи галда қиссадаги ижобий қаҳрамоннинг оригинал, баркамол чиқишига монелик қилган.

Ҳаёт мураккаблашди, ижобий қаҳрамонларгина эмас, ҳаётдаги салбий кучлар ҳам мураккаблашди, нозиклашди деган гапларни кўп эшитамиз. Аммо асарларимиздаги салбий қаҳрамонлар аксар ҳолларда ҳамон бирёқлама, бутун вужудидан салбий хусусиятлар

ёғилиб турадиган, худбин, мақсадларига тангал ва осонгина эришаверадиган ёки ўта ношуд-нотавон кимсалар сифатида бериляпти, ўшандай асарларни ўқиганда ижобий қаҳрамонлар қаршисида турган салбий кучларнинг маккорлигини, унга қарши кураш мушкул ва мураккаб эканлигини, у билан олиб борилган жанг қаҳрамон учун қанчалар қимматга тушганлигини ҳар доим ҳам етарли ҳис этавермаймиз. Қаҳрамон йўлида кўндаланг бўлиб турган кучнинг ўзи ўта ношуд, ожиз-нотавон, майда, арзимас, омонат кимса бўлса, табиики, унга қарши олиб борилган курашнинг шиддати ҳам заифлашади, маъно салмоғи сусаяди. Шу хил ҳолга ҳатто Нурали Қобулнинг умуман яхши ёзилган, танқидчиликда ижобий баҳо олган «Яшаш учун кечикма» қиссасида дуч келамиз. Қисса автори коммунистликка номзод Абдумаликнинг одам боласи дош бериши мумкин бўлмаган мушкул бир вазиятда, ғоят оғир оби-ҳаво шароитида халқ мулки — совхоз қўй-қўзиларини фалокатдан сақлаб қолиш учун олиб борган курашини, мана шу кураш жараёнидаги асабий, кескин руҳий-драматик аҳволини ёрқин, таъсирчан ифода этади. Ана шу мушкул дамларда қаҳрамоннинг лоқайд укага, айбсиз тракторчи йигитга қилган ўринсиз ҳамлаларини кўриб, булар шунчаки дағаллик, шафқатсизлик эмас, балким ноиложлик, чинакам жонкуярлик натижаси эканлигини билиб турамиз. Рўй берган машаққатлар бошда фақат табиат инжиқликлари оқибатидай туюлади. Бора-бора бу мушкулотнинг социал-ҳаётий сабаблари ҳам маълум бўла боради, айрим масъулиятсиз,

бепарво раҳбарларнинг халқ мулкига, чорвадор меҳнати ва турмушига бепарво, лоқайд муносабати туфайли вазият янада чигал тус олганлигини сезиб оламиз. Қийин вазиятда қаҳрамон тўқнаш келган кучлар анчагина. Бироқ қаҳрамоннинг асосий рақиби — дангаса, лоқайд Турсунбой ҳам эмас, сурўвга вақтида хашак етказиб беролмаган тракторчи Жўрақул ҳам, отарга ёрдам бериш баҳонасида ўз манфаатини деб келган довдир Гаффор ҳам эмас, балким мўътабар постни, партия ташкилоти секретарлиги лавозимини эгаллаб турган бемаслак шахс Нарзиев эканлигини англаб етамиз. Ака билан ука орасидаги келишмовчилик охири бирмунча юмшайди, кийин дамда акасини ёлғиз ташлаб кетган Турсунбой яна акаси ёнига киради, Абдумалик Жўрақулни жаҳл устида ноҳақ ҳақорат қилганлигини, у билан ўринсиз ёқалашганлигини англаб хижолат чекади, Абдумалик ибрати туфайли довдир Гаффор ҳам анча ўзига келади, ниҳоят кўп кулфатлар келтирган табиат инжиқликларини ҳам енгилади. Энди китобхоннинг бутун диққат-эътибори асосий кураш майдонига — Абдумалик билан Нарзиев орасидаги зиддиятга қаратилади. Курашга отилган қаҳрамонда гўё шернинг шижоати бор, афсуски қаршисидаги рақиб қуёндек ожиз-нотавон. Нарзиев ўзини «кичик одам» деб атайди, унда мустақиллик, инсоний ғурур етишмайди, у шунчаки директорнинг югурдаги, партком секретарлигининг «директорга чой ташувчилиги» деб билади. Шундай бўлгандан кейин қаҳрамонимиз у билан бемалол олишаверади, уни ошкора фош этаверади, оғзига нима келса сира тортин-

май айтаверади, рақиб эса индамай бош эгиб тураверади. Тўғри, Нарзиев зимдан Абдумаликка панд бергани, кандидатликдан партия аъзолигига ўтишига тўсқинлик қилиши мумкинлиги, сурувдаги фалокат учун уни айбдорга чиқармоқчи бўлгани ҳақида гап-сўзлар бор асарда. Аммо ана шу қаршилик ва ғаламисликлар оқибатида юз бериши лозим бўлган драмаларни қиссада деярли кўрмаймиз, етарли ҳис этмаймиз. Эҳтимол, курашчи қаҳрамон билан муҳим постда турган ношуд-нотавон, мустақилликдан маҳрум, пассив шахс орасидаги ўзига хос зиддият орқали ҳам ҳаётининг муайян муаммоларини, давр драмасини очиш мумкиндир, бироқ бундай пайтларда кўламни бир оз кенгроқ олиш, Нарзиевдай нотавон кимсаларнинг масъулиятли постга келиб қолиш сабабларини очиш, бундай кимсалар ўта хавфли куч эканлигини бутун борлиги билан кўрсатиш талаб этилади. Шундагина қаҳрамон дуч келган кучнинг чин салмоғи, моҳияти аён бўлади, у олиб борган курашнинг маъноси теран тус олади.

Ниҳоят, яна бир масалага эътиборни жалб этмоқчиман — асарларимизда тасвир этилаётган юқори лавозимдаги раҳбар ходимлар образи ифодаси билан боғлиқ бир мулоҳазани ўртага ташламоқчиман. Замонавий мавзудаги деярли барча романларимизда юқори лавозимдаги раҳбар ходим образига дуч келамиз. Улар катта меҳр-муҳаббат билан қаламга олинади, улар сиймосига хос хислатлар таъриф-тавсиф этилади, уларнинг асар воқеалари ривожда муайян ўрни, роли бор, улар асосан ҳожатбарор одамлар

сифатида кўринадилар. Лекин, негадир, улар қалбидаги, борингки ҳаётидаги драмалар, мураккаб, зиддиятли кечинмалар, ўймушоқдалар адиблар эътиборидан кўпинча четда қолиб келяпти ёки юзакироқ ифода этиляпти. Ҳатто «Оқибат» романида анча кенг ўрин олган республика партия Марказий Комитети секретари Ризоқов образида ҳам шу ҳол мавжуд. Ижобий қаҳрамон, Чингиз Айтматов айтганидек, бутун вужуди билан даврини ҳис этадиган одам, чунки давр ҳаммадан бурун унинг қалбида бунёдга келади, айти пайтда у моҳиятига кўра, трагик қаҳрамон, чунки ўйлаб ўтирмай одамлар бахтсаодати учун жонини фидо қилишга тайёр шахс («Литературное обозрение», 1963, № 10, 13-бет). Бу гап раҳбар ходим образига ҳам дахлдор. Мана шундай хусусият улкан раҳбар ходимлар образига алоҳида жозиба, зўр эстетик таъсирчанлик бахш этиши табиий. Бу жиҳатдан ҳозирги тарихий романларимиздаги буюк сиймолар—Улуғбек, Ибн Сино, Бобур образлари ибратлидир. Улар ўзларининг трагик пафоси билан китобхонни ларзага солади, ўйга толдиради. Адибларимиз бу борада, шунингдек, рус ва қардош халқлар адабиётидаги раҳбар партия, давлат арбоблари, хусусан В. И. Ленин образини яратиб бобидаги тажрибалардан, улардаги кучли драматик тасвир санъатидан ўрнак олсалар яхши бўларди. Айти пайтда ўзимизда мавжуд муайян анъаналар — «Синчалак», «Уфқ», «Чинор», «Юлдузлар жамоли», «Шошма, қуёш», «Бўронларда бордек ҳаловат» сингари асарларимизда бу борада қўлга

киритилган ютуқлар дадил ривожлантиришга муҳтож.

Маълум бўляптики, тўлақонли, баркамол, таъсирчан ижобий қаҳрамон яратиш, уни бадиний кашфиёт даражасига кўтариш ғоят мураккаб, масъулиятли ижодий муаммо. Бунга тинмай изланиш, оригинал концепциялар қидириш, энг муҳими, образ қалбига, маънавий оламга чуқурроқ кириб бориш, қалб бисотини янги, кутилмаган томонлардан очиш, қалб драмасини кўрсатиш, у орқали давр ҳақиқатини тадқиқ қилиш, ҳаёт муаммоларини кўтариш, шу тариқа унда халқ тақдир ва руҳиятини ифодалаш орқали эришиш мумкин. Шундагина ижобий қаҳрамон зарур одам деган шарафли номга муяссар бўлади.

1983 йил, ноябрь

Кейинги йилларда адабиётимизда тарихий шахслар, машҳур кишилар ҳаёти, тақдирига қизиқиш тобора кучайиб бормоқда. Бу борада талай яхши тажрибалар тўпланди, уларни чуқурроқ ўрганиш, умумлаштириш пайти келди. Айни вақтда тарихий шахслар ёки машҳур кишилар образини яратиш билан боғлиқ бир қатор проблемалар майдонга чиқаётирки, улар ҳақида жиддийроқ гаплашиб олиш зарурияти туғилмоқда.

Аввало оддий бир масалани олиб кўрайлик. Хўш, тарихий шахслар, машҳур кишилар ҳаётини қаламга олишдан бошлақсад нима? Тарихий мавзуда яратилган ушжатли асарнинг вазифаси ўқувчинини машҳур кишилар ҳаёти билан шунчаки таништириш, фактларни беллетристик тарзда шарҳлаб беришдан иборатми? Ёзувчининг хизмати бирор тарихий, машҳур шахсни биринчи бўлиб адабиётга олиб кирганлигида ёки ўша шахс ҳаётининг адабиётда ёритилмаган томонларини қаламга олганлигидами? Бир тарихий шахс ҳаётига қайта мурожаат этган асарларнинг оригиналлигини, қиммати-ни белгилайдиган бош мезон нимадан иборат? Бир қарашда анчайин жўн, осон

туюлган шу хил масалаларни биз танқидчи-адабиётшунослар амалда ҳали узил-кесил ҳал этиб ололганимизча йўқ.

Тарихий мавзудаги асарлар устида гап кетганда баҳс-мунозаралар кўпроқ прототип, ҳаётий факт ва бадний тўқима муносабати масалаларни теварагида айланиб қоляпти, ҳолбуки тарихий асар учун прототип, фактларнинг чинлиги ҳаёт-мамот масаласи эмас. Тўғри, тарихий ёки ҳужжатли асарларнинг маълум специфик томонлари бор. Бироқ тарихий ё ҳужжатли асар ҳам баднийликка дахлдор экан, баднийнинг умумий талабларига жавоб бериши шарт. Адабий асарлардаги тарихий шахс — аввало бадний образ, у ҳам барча образлар каби тирик инсондек бутун борлиги билан китобхон кўз олдида гавдалансин, ҳаёти, тақдири ўқувчинини ҳаяжонга солсин, тўлқинлантирсин, ўқувчининг ўша кишилар ҳақидаги тасаввур ва билимларини бойитсин, улар тақдири, кечинмалари орқали китобхон ўзини қийнаган, ўйга толдирган саволларга жавоб топсин. Тарихий ёки ҳужжатли асарлар таҳлили пайтида масаланинг шу томонларига етарли эътибор берилмаётир, кўпинча тарихий асарга нуқул тарихчининг, ҳужжатли асарга эса оддий журналистнинг кўзи билангина қаралаётир. Тарихчи ёки журналистнинг иши тугаган жойда ёзувчининг фаолияти бошланади, деган гапда ҳикмат кўп. Ёзувчи тарихий ёки машҳур шахс ҳаётини бадний воситалари билан мустақил, ўзича тадқиқ этган, ўша шахс ҳақидаги ўзининг оригинал бадний концепциясини илгари суролган тақдирдагина асл муддаога эриша олади, тарихий ёки

машҳур шахс образининг салмоғи, таъсирчанлиги ўша шахснинг ҳаётидаги ўрни, обрў-эътибори билан эмас, ҳаммадан бурун ёзувчининг даҳоси, маҳорати, ғоявий-бадний концепциясининг оригиналлиги, ҳаққонийлиги, кўламдорлиги билан белгиланади.

Баднийатнинг сири, сеҳри шундаки, ёзувчининг маҳорати, даҳоси туфайли асли ҳаётда бўлмаган шахслар ўқувчи томонидан худди тарихий сиймо сифатида қабул қилиниши ёки жуда оддий, камсуқум одамлар улкан, машҳур шахс даражасига кўтарилиши мумкин. Аксинча, баъзан ёзувчининг ўқувсизлиги оқибатида ҳаётда ўтган тарихий шахсларнинг қадри тушиб кетиши, машҳур кишиларнинг сиймоси хира тортиб қолиши ҳам мумкин.

Грузин адиби Чабуа Амиреджибнинг «Дата Туташиа» романи эълон этилганда кўпчилик китобхонлар асарнинг етакчи қаҳрамонларини ҳаётда ўтган тарихий сиймолар сифатида қабул қилдилар. Дарҳақиқат, роман қаҳрамонлари тимсолида ўтган аср охирларидаги грузин халқи тарихининг, маънавий ҳаётининг кўп томонлари жуда ёрқин очиб берилган. Авторнинг кейинги интервьюларидан бирида шу нарса маълум бўлдики, асар персонажларининг биронтаси ҳам аниқ прототипга эга эмас экан. Худди шунингдек, Мирмуҳсиннинг «Меъмор» романи бош қаҳрамони меъмор Нажмиддин Бухорийнинг ҳам конкрет ҳаётий асоси — прототиби йўқ, у бошдан-оёқ тўқима образ, шунга қарамай китобхон назарида у аниқ тарихий шахс каби гавдаланади, Одил Ёқубовнинг «Улуғбек хазинаси», Пиримқул Қодиров-

нинг «Юлдузли тунлар» романларидаги маҳорат билан чизилган қатор тарихий ва тўқима образлар орасида чегара-тафовут йўқ даражада, худди тарихий шахслар — Улуғбек, Абдуллатиф, Бобур, Хонзода, Малика Байда каби тўқима образлар — мавлоно Муҳиддин, Қарноқий, Фазлиддинлар ҳам бирдек ўқувчини қизиқтиради. Энди бошқа хилдаги — марказида оддий, камсуқум кишилар образи турган асарларни эслайлик. Чингиз Айтматовнинг «Асрга татигулик кун» романи бош қаҳрамони Едигей оддий темир йўл ишчиси, у бепоён саҳродаги уч-тўрт хонадонлик кичик бир разъездда яшайди, меҳнат қилади. Ёзувчи мана шу оддий, камсуқум одамнинг турмуши, тақдири, кечинмалари орқали асримизнинг улкан ҳақиқатини ифодалайди, даврнинг ҳаёт-мамот масалаларини кўтаради. Яна бир мисол. Ўткир Ҳошимовнинг «Дунёнинг ишлари» асари марказида оддийгина уй бекаси — она образи туради, ёзувчи хилма-хил эпизодлар орқали шу жуда оддий, камсуқум аёлнинг улкан қалбини очишга муваффақ бўлади, натижада оддий уй бекаси ўқувчи назарида муҳим ижтимоий фигурага айланади..

Бу хил мисолларни келтиришдан мақсад шуки, модомики адабиётда асло ҳаётда ўтмаган одамларни сўз санъати сеҳри билан улкан тарихий шахслар, оддий, камсуқум кишиларни эса катта ижтимоий фигуралар даражасига кўтариш мумкин экан, бу жиҳатдан кўп қулайликларга эга бўлган тарихий шахслар ёки машҳур кишилар образига нисбатан талаб ва масъулият янада каттароқ ҳамда жиддийроқ бўлади.

Тарихий мавзунинг, ҳужжатли асарнинг мана шу масъулиятини чуқур ҳис этган ҳолда қалам тебратаётган шоир ва ёзувчиларимиз кўп. Бу ўринда фақат иккита асарни тилга олиб ўтишни истар эдим.

Эркин Воҳидовнинг «Рухлар исёни» дostonи аниқ тарихий шахс — оташин бенгал шоири Назрул Ислom ҳақида. Маълумки, ҳинд халқининг озодлик учун кураши тарихида, ҳинд адабиёти ривожидида оташнафас, гуманист шоир Назрул Ислomнинг муносиби ўрни бор. Достонга ёзилган сўз бошида айтилганидек, Назрул Ислom ўзининг исёнкорона шеърлари билан бутун Ҳиндистон ярим оролини ларзага солган эди, унинг эрқпарварнидоси халқни бирлаштирмоққа, ўзаро диний этиқодлар низосидан халос бўлиб, қабих мустамлакачилик зулмига қарши жанг қилмоққа чорлади. Шоир номи бутун Ҳиндистонда исёнкорлик тимсолига айланди, унинг қисмати ғоят фожиаи. Эрк, озодлик душманлари зулми, тазйиқни остида шоир аynи навқирокчилик, ижоди гуллаган, ҳали ўттиз бешга тўлмаган бир пайтда эс-ҳушидан айрилди. Назрул Ислom етмиш беш йил умр кўрди, шу йиллар ичида унинг она юртида катта ўзгаришлар рўй берди, шоирнинг кўп орзулари рўёбга чиқди. Ҳиндистон мустамлакачилик кишанларини улоқтириб ташлади. Буларнинг барчаси Назрул Ислomнинг кўзи олдида содир бўлди, лекин шоир буларнинг ҳеч бирини сезмади, билмади...

Назрул Ислomнинг фожией тақдири Эркин Воҳидовни кўпдан бери ҳаяжонга солиб келар, у ҳақда бирор асар ёзиш ҳаёлида юрар эди. Эркин Воҳидов шоир ҳаёти ва

иждодини астойдил ўрганди, бой материал тўплади; шоир ҳаётига оид фактлар билан яқинроқ танишиш ниятида Ҳиндистонга бориб келди, шоир яшаган жойларда бўлди, шоирни яқиндан билган кишилар билан суҳбат қурди. Хабарим бор, шу материаллар, таассуротлар асосида шоир бир шеърий қисса ёзди, унда Назрул Ислоннинг ҳаёт йўли, кураши, фожиаи тақдирни яхшигина ҳикоя қилиб берилган эди. Лекин бу асардан шоирнинг кўнгли тўлмади.

«Ғоят ҳаяжонли ҳодиса, улкан шахс ҳақидаги асарни тугатиб, қайта ўқиганимда негадир у ҳатто ўзимни ҳам ҳаяжонга солмади, қизиқтирмади, — дейди шоир биз билан суҳбатда. — Кейин билсам, мен унда Назрул Ислон ҳаётига оид кўпчиликка таниш фактларни шунчаки шарҳлаш, ҳикоя қилиб бериш билан чекланиб қолган эканман. Шоир ёки носирнинг вазифаси бирор шахс ҳаёти, саргузаштини шунчаки ҳикоя қилиб беришдан иборат бўлса, дунёда ёзувчилик ёки шоирликдан осон ҳунар бўлмасди... Назрул Ислонга бағишланган асар устидаги изланишлардан шу нарсага амин бўлдимки, шоир машҳур тарихий шахсларни қаламга оладими ё оддий кишилар ҳақида ёзганими, барибир унинг ўша шахс ҳаётига оид фақат ўзи кашф қилган ҳақиқати, чуқур ҳис этган концепцияси, ўша шахс ҳаёти баҳонасида айтадиган салмоқдор гапи бўлиши зарур экан, образ, у тарихий ёки тўқима бўладими, барибир, шоир ҳаётини-маънавий тажрибаларининг, ҳаёт ҳақидаги кузатишлари, ўй-мушоҳадаларининг самараси, синтези сифатида майдонга келади. Бундай ўй-

мушоҳалар қанчалик оригинал, теран, кўламдор, ҳаётний бўлса, образ ҳам шунчалик оригинал, таъсирчан, кўламдор чиқадими...»

Бу ҳақиқатга амал қилган талабчан шоир тайёр шеърӣй қиссадан воз кечиб, Назрул Ислом ҳақида тамомила янги бир асар ёзишга киришди, кўп ижодий изланишлардан кейин ҳозир жамоатчиликка яхши таниш «Руҳлар исёни» достони майдонга келди. Достон ҳозирча адабий танқидчилик томонидан атрофлича таҳлил этилгани йўқ, ҳолбуки бу асар адабиётимизда муҳим ҳодиса, жумладан у биз бу ерда мулоҳаза юритилаётган машҳур кишилар, тарихий шахсларнинг бадний талқини муаммоси учун ҳам бой материал беради.

Гарчи «Руҳлар исёни» достони Назрул Исломга бағишланган бўлса-да, асар фақат оташин шоир ҳаёти лавҳалари ифодаси билан чекланиб қолган эмас, асар образларининг уфқи, кўлами хийла кенг. Муаллиф шоир ҳаёти баҳонасида ўзининг умуман шоирлик, инсонлик, фидойилик, эрк ташналиги ҳақидаги, эркак ташна ижод аҳлининг замонаси, халқи билан мураккаб муносабати ҳақидаги, қолаверса инсон ҳаётининг маъноси, ҳаётнинг ҳам шафқатсиз, ҳам адолатли ҳақиқати ҳақидаги ўй-мушоҳадаларини илғари суради. Достоннинг шакли ҳам мақсад, мазмунга мос тарзда мураккаб, кўп қиррали. Шоир Назрул Ислом ҳаётига оид реал картиналар билан бир қаторда ўй-хаёллар, меvasи бўлмиш хилма-хил ҳаяжонли ривоятларга мурожаат этади, бу ривоятлар эса ўз навбатида ҳаёт ҳақиқати моҳиятини чуқур-

роқ очишга хизмат қилади, шоир илгари сурган фалсафий мушоҳадалар учун далил-исбот ролини ўтайди.

Бу асар катта ҳаётий тажрибага эга бўлган, бадиият ва унинг сирлари билан яхши таниш бугунги юксак савияли шеърхонлар диди ва завқини назарда тутиб ёзилган. Нозик дидли китобхон назокат билан айтилган, рамзий воситалар орқали ифодаланган теран фикрларни, гап тагидаги гапларни яхши уқиб олишига аминмиз.

«Руҳлар исёни» туғилишидаги жараёнга ўхшаб кетадиган ҳодиса «Бухоронинг жинкўчалари» қиссаси авторида ҳам бўлган. Асқад Мухтор республика радиосида 1980 йилнинг июль ойида шу қиссага бағишланган баҳс пайтида санъаткор ёзувчининг вазифаси ўқувчини шунчаки машҳур кишилар ҳаёти билан таништиришдан иборат эмаслигини, «Бухоронинг жинкўчалари» асарида тарихий сиймо Файзуллонинг ёшлик йиллари орқали бугунги кунда бутун жамоатчиликни ўйга толдираётган маънавий-ахлоқий муаммоларга жавоб ахтарганлигини айтган эди.

Худди «Руҳлар исёни»да бўлгани каби «Бухоронинг жинкўчалари» автори ҳам тарихий шахс воситасида ўзининг инсон шахси, унинг маънавияти, даврига, даврининг ижтимоий ҳодисаларига муносабати, умуман инсон ҳаётининг моҳияти ҳақидаги ўй-мушоҳадаларини ифода этади. Достон жанри табиатига кўра, «Руҳлар исёни»да авторнинг изтиробли ўйлари кўпроқ лирик қаҳрамон кечинмалари шаклида берилса, эпик асар «Бухоронинг жинкўчалари»да бу нарса бево-

сита бош қаҳрамоннинг қалбига кўчирилади. Қисса автори Файзуллонинг 12-16 ёшлар оралиғидаги ҳаётига доир фактларга таянган ҳолда, ўша давр Бухородаги конкрет тарихий-ижтимоий жараёнлардан келиб чиққан ҳолда, бутун диққат-эътиборни қаҳрамоннинг руҳий дунёсига қаратади. Бадавлат онлага мансуб бир ўғлоннинг даврининг ғоят шиддатли, зиддиятли тўлқинлари ичида, машаққатли ўйлар, адашишлар, тинимсиз изланишлар орқасида инсон-граждани сифатида шаклланиш, адолат, социал озошлик ғоясига келиш йўли таҳлил этилади. Файзулло адолатни деб, эл-юрт бахт-саодати деб нақадар катта заҳматлар чекади, олижаноб орзу-идеаллар йўлида ота бойлиги, салтанатидан юз ўгиради, ўзининг шахсий ҳузур-ҳаловатидан воз кечади. Булар киши учун осон гап эмас! Қиссани ўқиганда китобхон қаҳрамоннинг руҳий қийноқларини, изтиробли ўйларини бутун вужуди билан ҳис этиб туради. Қисса билан танишганда киши бениҳтиёр ўзини Файзулло ўрнига қўйиб кўради, ўзига ўзи: «Файзулло ўрнида бўлганимда қандай йўл тутардим, шу хил оғир синовларга, изтиробларга дош бера олармидим», деб савол бергиси келади. Бу асарни ўқиб киши ҳушёр тортиб кетади, ўзининг ҳаётидаги мавқеи, эл-юрт олдигаги бурчи ҳақида ўйга толади. Эҳтимол, бу тарихий қиссанинг замонавийлиги, замондошларимиз маънавиятига дахлдорлиги ҳам шундандир.

Шундай илиқ гаплардан кейин адабиётимиздаги машҳур тарихий шахслар талқини билан боғлиқ камчиликлар, қийинчиликлар ҳақида сўзлаш, салбий фактларни тилга олиш

ноқулай, албатта. Лекин, начора, улар ҳақида гапирилмаса, камчиликларнинг олди олинмаса бора-бора маддалаб кетини мумкин. Бу ерда ҳам иккита мисол — бир шеърӣ, бир насрий асар хусусидаги айрим мулоҳазалар билан чекланаман.

Эътибор Охунованинг номи дунёга машҳур механизаторимиз ҳақидаги «Турсуной» достони ўқувчилар орасида у қадар шуҳрат қозонолмади. Тўғри, достонда яхши сатрлар бор, қаҳрамон шаънига кўп илиқ гаплар айтилган, қаҳрамон ҳаётининг айрим лавҳалари дурустгина чизиб берилган. Бироқ яхлит ҳолда асар бизни қаттиқ ҳаяжонга солмайди, ўйга толдирмайди. Гап шундаки, автор Турсуной ҳақида биз эшитган, билган фактларни шунчаки шеърӣ сатрларга солиб шарҳлаб берган, қаҳрамон шаънига мадҳиялар айтиш билан чекланган, унда қаҳрамон ҳақида шоиранинг ўзи кашф этган оригинал концепцияси, қаҳрамон тақдири орқали илгарӣ сурадиган салмоқдор фикрини кўрмаймиз. Асарнинг баён тарзи, структураси ҳам кўпроқ журналистик асарни — ҳозирда кенг тарқалган оддий репортаж ва очеркларни эслатади, автор қаҳрамон билан учрашади, суҳбатлашади, қаҳрамон ўз ишлари, бошдан кечган қийинчиликлар ҳақида гапириб беради, муаллиф эса қаҳрамон сўзларини шарҳлайди... Шу тариқа асарда қаҳрамон билан таништириш, фаолиятини шарҳлаш бор-у, қаҳрамон ҳаётининг, жаҳоншумул ишларининг моҳиятини очиш, чуқур умумлаштирмалар чиқариш, бадий таҳлил этиш йўқ.

Езувчи Омон Мухтор хайрли ишга қўлириб жангчи шоир Султон Жўра ҳақида

«Учқур поездлар» деб аталган ҳужжатли қисса ёзди. Қисса авторининг шоир ҳаёти-ни яхши ўрганганлиги кўриниб турибди. Қиссани ўқиганда бирин-кетин ўқувчи кўз олдидан Султон Жўранинг оғир болалик йиллари, оилавий муҳити, меҳнат фаолияти, фронт йўлларидаги, жангдаги саргузашт-лари ўтади, автор Султон Жўра шахсияти-нинг айрим томонлари билан ҳам бизни таништиради — шоирнинг оила аъзоларига, қариндош-уруғларига, дўстларига муносаба-ти, меҳри, шунингдек, унинг ижод онларида-ги руҳий ҳолатлари яхши кўрсатилган. Қиссанинг ифода тарзи ҳам ўзига хос — бир оз мунгли, вазмин, осойишта, унда уруш даврининг драматик руҳи, нафаси сезилиб туради. Аммо, шуларга қарамай, қиссани ўқиганда негадир ундан китобхоннинг кўн-гли тўлмайди, қиссадаги қаҳрамон образи ҳаётдаги, ўқувчи тасаввурдаги жанговар, фидойи шоир Султон Жўрага кўра ғариброқ чиқиб қолгандай туюлади. Автор Султон Жўра ҳаётидаги икир-чикирлар, табиатидаги оддий хислатлар ифодаси билан ўралашиб қолиб, фавқулодда, қаҳрамонона жиҳатла-рига етарли эътибор бермаганмикин? Ёки асарда ўткир драматик конфликтнинг йўқ-лиги, Султон Жўра зидди сифатида келти-рилган Хўжақул билан боғлиқ воқеаларнинг муаллақ тарзда қолганлиги, кўп ҳолларда шоирни бир оз пассив, ланжроқ одам сифа-тида кўрсатилганлиги — айни шулар бош қаҳрамон характеридаги ёрқин томонларга соя туширганмикин? Ёки, балким, энг муҳи-ми, асарда бошдан-оёқ қаҳрамон ҳаёти тасвирини нур бўлиб ёритиб турувчи аниқ-

равшан бош бадий концепциянинг йўқлиги ёки бир оз мужмаллиги туфайли шоир образи кўлами торайиб қолганмикин? Бу тахминларнинг ҳар бирида озми-кўпми ҳақиқат бор.

Қисқаси, тарихий шахслар ёки машҳур кишилар ҳақида ёзиш савоб иш, бироқ унинг масъулияти ниҳоятда катта, жиддий мавзу ўз навбатида юксак бадий маҳоратни тақозо этади; КПСС XXVI съездида таъкидлаб ўтилганидек, хом-хатала, бадий жиҳатдан бўш асарлар актуал мавзунини ўзига қалқон деб билмаслиги керак.

ТАНИШ СИЙМОЛАР

(Портретлар учун чизгилар)

АДИБ НАСРИНИНГ БАЪЗИ ХИСЛАТЛАРИ

В. И. Ленин Лев Толстой вафоти муносабати билан ёзган мақоласида бу геннал санъаткор қолдирган меросда ўтмишга айланмай келажакка мансуб бўлган жиҳатлар кўп эканлигини уқтирган эди. Даҳо ёзувчи ижоди таҳлилидан келиб чиқиб айтилган бу доно гап барча улкан адиблар қатори халқимизнинг фахри, адабиётимизнинг ёрқин, сўнамас юлузларидан бири бўлиб қолган Ғафур Ғулом меросига ҳам дахлдордир.

Ғафур Ғулом қирқ йилдан ошиқроқ ижодий фаолияти давомида бой адабий хазина яратди, у гоёат хилма-хил адабий тур, жанрларда қалам тебратди ва ҳар бирида ўша тур, жанрнинг моҳир устаси даражасига кўтарила олди. Ғафур Ғулом деганда биринчи галда унинг шеърини кўз олдимизда намоён бўлади. Қардош халқлар, чет элдаги дўстларимиз ҳам уни аввало улкан шоир сифатида танийдилар. Дарҳақиқат, Ғафур Ғулом адабиётга шоир сифатида кириб келган эди, гарчи бошқа соҳаларда — проза, драматургия, адабиётшунослик, журналистика, таржима бобида кўп меҳнат қилган бўлса ҳам, у бир умр шеърини содиқ қолди,

қирқ йил давомида ўзбек совет шеърляти-
нинг сероҳанг симфониясида Ғафур Ғуломнинг
бетакрор қудратли овози баралла жаранглаб
турди, бу овоз мамлакатимизнинг, жаҳон-
нинг олис чеккаларигача етиб борди. Бироқ
Ғафур Ғуломнинг бошқа соҳалардаги ижоди,
хусусан насрий мероси ҳам гоят салмоқдор-
дир. Ўзбек реалистик прозасининг тугилиши
ва ривожиди Ғафур Ғуломнинг хизмати
Абдулла Қодирий, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор
сингари атоқли носирларимиз хизматидан
асло кам эмас. Ғафур Ғулом ўн томлик
асарлар мажмуасининг учта салмоқдор жилди
насрий асарлардан ташкил топган. Ғафур
Ғуломнинг насрий мероси тўрт повесть («Не-
тай», «Тирилган мурда», «Ёдгор», «Шум
бола»), кўплаб ҳикоялар, элликка яқин фель-
етон, ўнлаб миниатюралар, латифалар, очерк-
лар, публицистик мақолалардан иборат. Адиб-
нинг қатор ҳикоялари адабиёт хрестоматия-
ларидан жой олган. «Ёдгор», «Шум бола»
қиссалари эл орасида жуда машҳурдир. Ай-
ниқса, «Шум бола» кўп қардош ва чет эл тил-
ларига таржима этилган. Қисса қаҳрамонлари
театр сахналарига, киноэкранларига чиққан.

Гарчи Ғафур Ғулом насри ҳақида баъзи
илмий тадқиқотлар яратилган бўлса-да, бу
улкан адабий мерос ҳали етарли ўрганил-
ган, керагича тарғиб этилган эмас. Бу ноёб
хазинанинг ҳануз адабиётшунослар нигоҳи-
дан четда қолиб келаётган ёки кам эътибор
берилган жиҳат ва жиҳолари беҳисоб.

Ғафур Ғулом насрий асарларининг гул-
тожлари саналмиш «Ҳийлаи шаръий», «Ёд-
гор», «Шум бола»лар яратилгандан буён
орадан қирқ-эллик йил ўтди, сўнгги энг

яхши ҳикояларидан бири «Менинг ўғригина болам» билан танишганимизга ҳам, мана, салкам йигирма йил бўляпти. Қизиқ, бу асарларни қайта мутолаа қилганда, улар гўё худди кунни кеча ёзилгандек туюлади, уларда бугунги насримиз ривожигаги бир қатор тенденциялар билан оҳангдош жиҳатлар, умуман ҳозирги адабиёт тараққиётига дахлдор хислатлар кўп. Ғафур Ғулом прозаси ҳозирги пайтда жаҳон миқёсида қизгин баҳсларга сабаб бўлаётган кўпгина назарий масалаларни ўртага қўйиш, улар ҳақида фикр юритиш ва уларга аниқлик киритиш учун қизиқарли материал беради.

Кейинги йилларда адабиётдаги прогресснинг бош омили нимадан иборат, бадий асарнинг умрбоқийлик, таъсирчанлик сирини нимада деган масалалар теварагида азалий баҳслар яна қўзғалиб қолди. Баъзи олимлар адабий прогресснинг бош омили ҳаққонийликда десалар, бошқалар даврнинг муҳим ижтимоий, маънавий-ахлоқий муаммоларини ўртага қўйишда деб биладилар, яна бир гуруҳ адабиётшунослар, жумладан, А. Бушнин гуманизм — бадий прогресснинг олий мезони деб ҳисоблайди.

Дарҳақиқат, адабиётда ҳаёт ҳақиқатини айтиш, ифодалаш, ҳаққонийлик ҳам муҳим, даврнинг жиддий ижтимоий, маънавий-ахлоқий масалаларини кўтариб чиқиш ҳам муҳим, бироқ оқибат-натижада бадий асарнинг таъсир кучи, умуман адабиёт ривожининг даражаси, кўлами унинг гуманизми, гуманистик ғояларнинг теранлиги ва миқёси билан белгиланади. «Шоҳ Эдип»дан тортиб то «Тинч Дон»га, «Оттелло»дан то «Асрга

татиғулік кун»га, «Анна Каренина», «Жиноят ва жазо»дан тортиб то «Яшайверу унутма» қиссасигача, «Хамса»дан то «Бой ила хизматчи» ва «Утган кунлар»га қадар — жамики шоҳ асарларни эсланг, улар биринчи галда инсонга бўлган чексиз меҳр-муҳаббат билан, инсонни ардоқлаши, унинг имкониятларига ишончи, инсон зотиға ададсиз ҳамдардлик-мурувват туйғуси билан қалбимизни асир этади, туғёнға солади. Шунга асосланиб чинакам бадний асар аввало инсонга меҳрдан туғилади деб баралла айтиш мумкин.

Ғафур Ғуломнинг «Соғиниш», «Сен етим эмассан» сингари тенгсиз шеърлари қатори энг яхши насрий асарларида ҳам аини шу хислатлар барқарор. Худди шеърларидаги каби қисса ва ҳикояларида ҳам инсон қисматиға ҳамдардлик-мурувват туйғуси ёзувчи қалбидан қўшиқдек отилиб чиқади.

Жаҳон адабиётида шундай шоҳ асарлар борки, уларнинг қаҳрамонлари ҳаётнинг мураккаб гирдобига тушиб қолган, қандайдир даражада адашган, «гуноҳкор» шахслар, шуниси характерлики, буюк адиблар ўша шароит, вазият тақозосига кўра гирдобга тушиб қолган «гуноҳкор» одамларнинг аччиқ қисмати, оғир кўргиликларини, руҳий изтиробларини фавқулодда бир маҳорат ва зўр инсоний меҳр-шафқат туйғуси билан қаламга оладилар. Шоҳ Эдип, Отелло, Раскольников, Анна Каренина, Нехлюдов, Григорий Мелехов, бизда эса «Паранжи сирлари»даги Холисхон ана шундай қаҳрамонлар тоифасидандир. 60-70-йиллар адабиётида шу тур қаҳрамонлар хийла кўпайди. Хусусан

В. Шукшин, В. Распутиннинг қисса ва ҳикояларида, Мирмуҳсин, Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, Ўлмас Умарбеков, Шукур Холмирсасов, Ўткир Ҳошимов каби адибларимизнинг роман ва повестларида яратилган шу типдаги қатор персонажлар катта қизиқиш уйғотди, қизгин баҳсларга сабаб бўлди.

Ғафур Ғулом ҳикоя ва қиссаларидаги талай персонажлар ўзларидан олдин ва кейин яратилган ўша тур одамлар образини ёдга туширади. Шуниси характерлики, улкан адибларда бўлгани каби Ғафур Ғулом асарларида ҳам бошда қандайдир «гуноҳкор» бўлиб кўринган шахслар пировард-натижада олижаноб қалб эгаси, меҳр-мурувватга, ҳинояга муҳтож одамлар бўлиб чиқади. Дарҳақиқат, бир қарашда «Нетай» қаҳрамони — бузуқ йўлга кириб қолган анчайин бир жувон, «Тирилган мурда»даги Мулла Мамажон оддий бир дангаса — ялқов, «Ёдгор»да эса эркин севги деб енгилтаклик қилиб қўйган, сўнг айбини ёпиш учун порасида чақалоқни ташлаб кетган бемеҳр аёл, ўша аёл макрига учиб бошига ғалва орттириб олган чапани, тўпори бир йиғит, «Шум бола»да эса, асар номидан ҳам кўриниб турибдики, қўлидан ҳар бало келадиган бебош бир бола, ниҳоят, «Менинг ўғрингина болам» ҳикояси қаҳрамони — ҳақиқий ўғрининг ўзгинаси..

Ёзувчи қаламининг сеҳри шундаки, асарларни ўқиш давомида китобхоннинг мазкур қаҳрамонлар ҳақидаги илк тасаввурни бутунлай ўзгариб кетади. Адибнинг чуқур реалистик таҳлили туфайли шу нарса аён бўладики, қаҳрамонларни гуноҳ йўлга бошлаган, уларнинг инсонлик шаънига доғ солган нар-

са — нобон шаронт, мураккаб муҳит. Бегуноҳ қизалоқ Нетай ўтган асрнинг охирларида юз берган конкрет тарихий ҳодисалар — чоризмнинг ғалаён кўтарган халққа қилган зулми, зуғуми оқибатида дарбадарликка учраб ногаҳон гирдобга тушиб қолади, бойваччаларнинг кўнгил очувчи эрмагига айланиб, шунинг учун ҳам ёзувчи бу аёл қисматини чуқур бир ички дард билан ҳикоя қилади, «Тирилган мурда»даги Мамажон қуллик, қарамлик, тенгсизлик ҳукм сурган замонда меҳнатдан, ҳаётдан совиб, бефарқ, бемаслак жонли бир мурдага айланиб қолган, янги замон эпкини, янгича инсоний муносабатлар таъсирида у тирилиб чин инсон қиёфасига кира бошлайди, ёзувчи Мамажондаги ана шу ўзгаришлардан қувониб, унда пайдо бўлаётган ҳар бир каттакичик инсоний фазилатларни чин дилдан ардоқлаб қалам тебратади... «Ёдгор»даги Меҳри эскича урф-одатлар зулматини дадил ёриб чиқишга интилади — эркин севги йўлини тутди, бироқ ёшлик қилиб қалтис хатога йўл қўяди, қонунсиз туғилган чақалоқни макр йўли билан соддадил бегона йиғитга оширади, у маълум йўқотишлар эвазига асл муддаога эришади, аммо узоқ йиллар ўзи қилиб қўйган қалтис иш жабрини тортади. Меҳри — чин инсон, ҳаммадан бурун у аёл, она, оналик бурчи, меҳри олдида унинг севгидаги бахти ҳеч нарса эмас, чақалоққа, соддадил йиғитга қилган жабр — улар олдидаги гуноҳ туфайли севгидаги бахти ҳам унга мутлақо татимайди. Аёлдаги ана шу чуқур инсоний туйғу ёзувчининг ҳадсиз ардоғига сазовор бўлади. Шўх-шаддод, ўта қув Шум бола дов-

дираб кўп қалтис ишларга қўл уради, ёзувчи эса гўё меҳри дарё отахон каби бола қалтис ишлар қилиб қўйганида ҳам гуноҳларини кечириб юбораверади, боланинг хилма-хил ҳаёт сўқмоқларидаги ғаройиб саргузаштларини катта хайрихоҳлик, ўзига хос илиқ бир юмор билан сўзлаб беради, қисса давомида оддийгина Шум бола бир оз жабрдийда, бир оз исёнкор ва энг муҳими жуда ёқим-той болажонга айланади...

Буларнинг барчаси майлику-я, «Менинг ўғригина болам» ҳикоясидаги бориб турган ўғрининг ҳикоя давомида китобхон наздида ижобий шахсга, меҳр ва ардоққа муносиб кимсага айланиб қолиши... Бу энди ёзувчи маҳоратининг ажойиб сеҳри, адиб қалб саховати — гуманизмининг буюк бир эҳсони, қолаверса автор реализмининг мўъжизакор қудрати!

Ўғри йигит шум ният билан Қора буви хонадонига тушади, тўрт норасида етим набира тирикчилиги, тақдири ғамида уйқуси қочиб ётган кампир хонадонига ўғри тушганида чўчиш у ёқда турсин, уни хуш қабул қилади, чунки у дардлашадиган одам топилганидан хурсанд, ўғрига дардини тўкиб солади. Ўғри ҳам очилиб кетиб кампирга ҳасрат қилади: «... менинг ҳам икки болам, хотиним, битта кампир онам бор, бир товуққа ҳам дон керак, ҳам сув керак, деганларидек, шуларни боқишим керак. Тўртта чавати нон топиш учун ўзимни ўтга, чўққа, Алининг тиғига ураман...» Йигит ҳасратининг чеки йўқ. Маълум бўладики, йигит аслида белида қуввати бор, тагли-жойли, ақл-ҳушли одам, ҳозир қилиб турган ўғрилиқ

касби ўзига ҳам маъқул эмас, бундан ор қилади. Аммо чаппасига кетган замона зайли, рўзгор тебратиш ғами уни шу кўйга солиб кўйган, ноилжлик туфайли ҳаром йўлга қадам босган. «Ҳамма касбларнинг ҳам бозори касод, — дея ҳасратида давом этади йнгит. — Ота касбим кавушдўзликни қилайми? Аввало шуки, кавуш тикишга на чарм бор, на сирач, на миҳ, на лок. Масаллиғининг ўзи битиб чиққан кавушдан уч баробар қиммат. Ҳаммоллик қилай десам, аввалгидек қоплаб ғалла, қоплаб савзи-шолғом оладиган бадавлатларнинг тухуми қуриган. Тунов кунн шу маҳалланинг девкор этикдўзларидан Бувадат ота бутун қолипу шону сўзан, бигизларини улгуржисига икки пуд жўхори унга моваза қилди. Яхши қилди. Унинг этигини киядиган ўзбек, қозоқ, қирғиз деҳқонлари қаёқда дейсиз, қолган эмас. Фақат уларнинг етимларигина шаҳримизни тўлдириб юрибди. Қайси бурчакка, қайси чордеворга бош суқманг, ўн бешта етим ювуқсиз кўлини чўзиб: «Амаки, нон беринг», дейди. Нон-а, ўзимникига тополмайман-у! Битта мен эмас, буви, маҳалладаги ҳамма косибларнинг аҳволи шунақа. Пичоқчилар ҳам, бўёқчилар ҳам, кўнчилар ҳам, борингки, мактаб домларари ҳам, муллаваччаларнинг ҳам ранги пано. Бир қошиқ оби ёвғонга зор. Санқиб юрибди».

Кампир ва ўғри ҳасратидан биринчи жаҳон уруши тўзони туфайли ночор аҳволга тушиб қолган меҳнаткаш халқ турмуши манзараси шундоққина кўз олдингизда гавдаланади, кампир ҳам, ўғри ҳам ўша тўзоннинг икки зарраси, кампир ҳолидан хабардор бўл-

ган ўғри ўзининг шум ниятини унутиб кампирнинг ҳамдардига айланади — унга «бувижон» деб мурожаат қилади, ўтишини ёриб бериб озгина бўлса-да, кампир ҳожатини чиқармоқ истайди, кампир эса ўғри дардидан огоҳ бўлиб, унинг ҳолига чиндан ачинади, уни ўзига яқин олиб «ўғригина болам» дея эркалайди, қутлуғ уйдан қуруқ кетмасликни маслаҳат беради, унга бекор ётган ярим пудлик қозонни инъом этади, йиғит эса етимлар ризқини олиб кетишни ўзига эн кўрмайди... Шу тариқа бошда кўзимизга бориб турган ўғри бўлиб кўринган кимса яхшигина дилкаш, жафокаш одам бўлиб чиқади, ҳикоя давомида шум ниятли одамнинг чин инсоний фазилатлари намоён бўлади ва бу одам ўқувчига ёқиб қолади.

Маълум бўляптики, ёзувчининг гуманизми бефарқ гуманизм эмас, адиб гуманизми инсондаги ҳар қанақа гуноҳларни, қусурларни суриштирмай кечириб юбораверадиган, қинғирлик ва ёвузликка нуқул яхшилик билан жавоб қилишга ундайдиган гуманизм эмас, ёзувчи гуманизми инсонга нисбатан талабчан, юксак ахлоқий принципларга таянадиган изчил синфий, партиявий, шу билан баробар, шахснинг имкониятларига, истиқболига катта ишонч руҳи билан йўгрилган гуманизм, айни пайтда ёзувчи гуманизми инсон тақдир, хатти-ҳаракатларини, унинг гуноҳларини, бошига тушган савдоларини конкрет тарихий шароит, муҳит билан мустаҳкам алоқадорликда таҳлил этувчи чуқур реалистик принципларга асосланувчи гуманизм!

Ғафур Ғулом прозасининг ярқ этиб кўзга

ташланиб турадиган, ўқиганда дилни қувонтирадиган яна бир фазилати, хислати ўша гуманистик руҳ билан узвий боғлиқ, балким унинг давоми бўлмиш чуқур халқчиллик ва миллий ўзига хосликдир. Адиб асарларида ўзбек халқининг руҳияти жуда ёрқин акс этади, халқнинг ҳаёт тарзи, урф-одатлари, кайфияти, кулгиси, орзу-интилишлари, кучли ва ожиз томонлари яққол намоён бўлади, ҳар бир жумла, ҳар бир деталь, тафсилотда халқ турмуши, ўзбек тупроғининг нафаси барқ уриб туради. Фафур Гулом асарларидаги ҳар бир катта-кичик персонаж — Шум боладан тортиб ўғри йигитгача, аламдийда Меҳридан тортиб меҳри дарё Қора буvingача, танбал Мулла Мамажон, меров Матмусадан тортиб олижаноб Жўраю Саодатгача — барчасида халқ характерининг қандайдир жиолари мужассам... Фафур Гулом прозаси ўта миллий колоритли проза, аммо унда ҳеч қаерда миллийликни кўз-кўз қилиш, экзотикага берилиш йўқ, тасвирдаги миллий бўёқ ҳеч қачон қуруқ либос бўлиб қолган эмас, миллий руҳ билан йўғрилган ҳар бир ҳаётий лавҳа, персонаж чуқур социал анализ самараси, ҳосиласидир ёки жиддий социал, маънавий ахлоқий муаммолар тасвири, таҳлили учун асосдир. Адиб асарларидаги миллий руҳ ўта табиий, ҳаётий, тарихан конкрет. Биламизки, миллийлик ўзгармас хусусиятлар йиғиндисидан иборат эмас, миллийлик тарихан аниқ, ўзгариб, бойиб боровчи тушунча. Фафур Гулом асримизнинг биринчи ярмида — буюк инқилобий ўзгаришлар даврида яшаб ижод этди, асарларида асосан халқ ҳаётининг ана шу социал ўзгаришлар даврини акс

эттирди, бинобарин у яратган персонажлар тақдири характерида ўша даврдаги социал зиддиятлар, инқилобий ўзгариш, янгиланишлар хилма-хил кўринишда ўз аксини топди. Шуниси характерлики, Ғафур Ғуломнинг аксари асарларидаги етакчи персонажлар маънавий-ахлоқий, маданий жиҳатдан ўзгариб, юксалиб борадиган шахслардир. Улар характеридаги ўзгаришлар эса бутун бошли халқнинг миллий онгидаги ўзгариш-янгилаанишдан далолатдир. Адибнинг машҳур достони қаҳрамони Кўкан асар бошида ҳаддан ташқари гўл, тўпори йигит, «Ёдгор»даги Жўра, унинг ўз сўзи билан айтганда, қипқизил чапани, «Тирилган мурда»даги Мулла Мамажон афсонавий Абу Танбални йўлда қолдирадиган танбал... Ёзувчи Кўкан, Жўра, Мамажонларни ўшандай кўйга солиб қўйган омилларни ҳам шарҳлаб беради, сўнгра ўқувчи диққат-эътиборини она юртдаги ўзгаришлар, кишилар орасидаги янгича муносабатларга қаратади, шу ўзгариш, муносабатлар таъсирида, қайноқ ҳаёт қучоғида Кўкан, Жўра, Мамажонлар тамомила янги типдаги шахсларга айланадилар, шуниси муҳимки, маънавий жиҳатдан тирилиб эл-юртнинг олдига ўтиб олган Мамажон ҳам, тўпориликни ортда қолдириб катта ташкилотчи даражасига кўтарилган Кўкан ҳам, чапаниликдан маданий киши, зиёлига айланган Жўра ҳам, қўйингки ҳар бири ёрқин миллий характерлигича қолаверади. Бир қарашда персонажлар характери бу хил кескин ўзгаришлардан холи, турғунроқ бўлиб туюлган «Нетай», «Шум бола», «Менинг ўғригина болам» каби асарларида ҳам инқилобий сил-

осилалар, маънавий-ахлоқий янгиланишларга ҳозирлик нафасини туйиб турамиз.

Қисқаси, Ғафур Ғулом прозасидаги ёрқин миллийлик чуқур социал анализ билан йўғрилган, персонажлар характеридаги миллий руҳ, улар табиатидаги ўзгаришлар халқ ҳаётидаги муҳим социал жараёнларни ўзида ифода этади. Қандай удумлар эскирган, тараққиётга эинд, қайсиси илғор, халқни олға етаклашга қодир — ёзувчи талқинида булар ниҳоятда аниқ-равшан. Янгича ахлоқий нормаларни, социалистик ҳаёт тарзини тасдиқлаш ёзувчи асарларининг асосий пафосини ташкил этади. Ҳатто ўз даври тақозосига кўра, кўпинча бу хусусиятлар ташвиқий характер касб этади.

Маълумки, кейинги йилларда кўпмиллатли совет адабиётида бўлгани каби ўзбек насрида, хусусан кейинги авлод ижодида миллий-маънавий манбаларга қизиқиш, халқ характериға хос азалий маънавий хислатларни топиб тасвир этиш, ардоқлаш тенденцияси хийла кучайиб бормоқда. Бу билан ёш қаламкашларимиз устозлар анъанасини янгича кўринишда давом эттирмоқдалар. Бу интилиш ҳар жиҳатдан қўллаб-қувватлашға молик. Бироқ айрим ҳолларда азалий миллий-маънавий хислатлар тасвири ва талқинида социал таҳлил заифлашиб қолмоқда, баъзан азалий удумларға социал жиҳатдан бефарқ муносабат содир бўлмоқда. Шундай ҳолларға дуч келганда беихтиёр яна устозлар ибрати ёдға тушади, жумладан, бошдан-оёқ чуқур халқчил, миллий руҳ билан йўғрилган, миллий-маънавий манбаларға ниҳоятда яқин турган Ғафур Ғулом прозасига

хос социал аниқлик ёш носирларимиз учун яхши ибрат-сабоқ бўла олади. Тўғри, ҳозир адабиёт олдида турган вазифалар 30-йиллардагига кўра ўзгача, ҳаёт ҳодисаларига муносабат, баҳо ҳам бугунги кунда мураккаброқ тус олиши табиий. Аммо бу ҳол бизнинг адабиётимизда ёзувчи позициясининг, социал анализнинг аниқ-равшан бўлиши зарурлигини асло инкор этмайди.

60—70-йиллар давомида социалистик реализм поэтикаси, унинг бой имкониятлари, жумладан социалистик реализм адабиётида халқ оғзаки ижодига хос тасвир хусусиятлари билан реализмнинг муносабати хусусида кўп баҳслар бўлди, айни шу йилларда кўпмиллатли совет адабиётида, жаҳон тараққийпарвар реалист ёзувчилари ижодида фольклор шакллариغا, мифларга қизиқиш хийла активлашди. Бу ҳодисани бутунлай янгилик деб аташ, баъзан эса фольклор шакллариغا мойилликни қоралаш, реализмдан чекинш деб баҳолаш ҳоллари ҳам рўй берди. Биланмики, реализм билан фольклор шакллари-нинг қўшилиб-чатишиб келиш тенденцияси ҳозирга келиб тасодифан пайдо бўлиб қолгани йўқ, бу ҳодиса реалистик адабиётда азалдан мавжуд, қолаверса улкан реалистларда фольклор анъаналари ҳеч қачон ҳаётнинг реалистик картинасини чизиш, ҳодисалар-нинг социал моҳиятини очишга монелик қилган эмас, аксинча, уларда реализмнинг чуқурлашувига хизмат этган. Бунинг учун ёрқин далиллардан бири — Ғафур Ғулом прозаси.

Ғафур Ғуломнинг насрий асарлари гўё халқ оғзаки ижоди бағридан ўсиб-униб

чиққандек туюлади, адибнинг «Бисотдаги гаплар», «Латифалар» туркумидаги талай асарлари шундоққина халқнинг оғзидан олиб қоғозга туширилгандек таассурот қолдиради: «Афанди ўлмайдиган бўлди», «Мулла Насриддин Афанди ва Шайтон алайҳ-ул лаъна», «Энг расво намози аср», «Ҳасан Қайфий» асарлари айни халқ ҳикояларининг ўзгинаси. «Тирилган мурда», «Ёдгор», «Шум бола», «Ҳийлан шаърий», «Меннинг ўғригина болам» сингари реалистик қисса, ҳикоялари ҳам бошдан-оёқ оғзаки ижодимиз руҳи билан суғорилган, фольклорнинг ранг-баранг бўёқлари билан безатилган. Бу асарларда реализм билан фольклор хусусиятлари шу қадар туташиб-чатишиб кетганки, қаерда реалистик тасвир тугаб, қаерда фольклор анъанаси бошланади, ёки, аксинча, қаерда фольклор шакли тугаб, қаерда реалистик тасвир бошланади — ажратиб қийин.

Китобхонни лол қолдирадиган ери шундаки, бошдан-оёқ фольклор руҳи безаклари билан йўғрилган ҳикоя, қиссалардаги лавҳалар реал ҳаёт картинаси, персонажлар эса аниқ ҳаёт типларидир. «Бир бор экан, бир йўқ экан шу замонда» деб эртақлардек бошланувчи машҳур достоннинг қаҳрамони Қўкан ҳам, «Минг бир кеча» қаҳрамонига қиёсан яратилган «Тирилган мурда»даги Мамажон ҳам, халқ оғзаки ижодига хос ғаройиб саргузаштлар бағридан қад кўтарган Шум бола ҳам, машҳур қиссадаги талай персонажлар — барчаси фольклор асарлари қаҳрамонларидан фарқли ўлароқ, конкрет тарихий шароит маҳсули саналмиш, чуқур социал таҳлил самараси бўлмиш типик

характерлардир. Фольклор тажрибаларига қизиқиш ғоят кучайган ҳозирги пайтда баъзан реализмнинг энг муҳим шарты — характерларнинг шароит билан алоқасы, социал моҳияти таҳлили бир оз заифлашиб қолаётирки, бу борада ҳам устозлар, жумладан Ғафур Ғулом сабоқлари ғоят ибратлидир.

Ниҳоят, Ғафур Ғулом прозасининг ўзбек адабиётида ҳеч қайси носир ижодида учрамайдиган яна бир ўзига хос хусусияти ҳақида икки оғиз сўз. Адибнинг насрий асарлари, хусусан ҳикояларини ўқиётганда шундай ҳолатга тушамиз — гўё улар ёзилган эмас, балки авторнинг ўзи гапириб бераётгандек, унинг ўз овозини баралла эшитаётгандек бўласиз. Ғафур Ғуломни яқиндан билганлар учун аён: у оғзаки ҳикоянинг моҳир устаси эди, бу жиҳатдан уни Ираклий Андрониковга ўхшатиш мумкин. Адиб кўпчилик насрий асарларини аввал давраларда дўстларига, таниш-билишларига неча бор сўзлаб берган, сўнг қоғозга туширган. Шахсан мен 1965 йилнинг январида «Совет Ўзбекистони» редакцияси адабиёт бўлими хонасида «Менинг ўғригина болам» ҳикоясини адибнинг ўз оғзидан эшитиш шарафига муяссар бўлганман, оз фурсатдан кейин бу ҳикоя қоғозга тушиб, газетада эълон этилди. Умрининг охирларида халқ оғзаки ижоди йўлида яратган бир неча ҳикоялари адибнинг ўз оғзидан ёзиб олинган, бу ноёб хазина республика радиоси фонотекасида сақланади, уларни эшитган тингловчи Ғафур Ғуломнинг оғзаки ҳикоя қилиш санъатига тан беради. Эҳтимол, Ғафур Ғулом ҳикояларининг халқ дилига осон йўл топиш сирларидан бири шунда-

дир — ёзувчи асарларини оғзаки ҳикоя қилиб бериш орқали китобхон дилига, дидига мослаб, созлаб олгандир, эҳтимол, адиб насрий асарларининг руҳан халқ оғзаки ижодига яқинлиги, улар билан оҳангдошлик сирини шундадир.

Ғафур Ғулом тажрибасининг яна бир ибратли томони шундаки, ҳозирги кунда кишиларимизнинг маънавий ҳаётида кино ва телевидение ғоят катта ўрин олмоқда. Радио ва телевидение имкониятларидан шоирларимиз нисбатан яхши фойдаланмоқда, қани энди носирларимиз ҳам ўз асарларини шоирлардек кўпчиликка етказиш — радио ва телевидение орқали ўқиб-сўзлаб бериш санъатини эгаллаган бўлсалар! Ҳозирги кунда Ираклий Андроников, Ғафур Ғулом сингари оғзаки ҳикоя усталарига бўлган талаб-эҳтиёж давр, тараққиёт эҳтиёжи бўлиб турибди. Ёшлар бу санъатни эгаллашлари керак. Орамизда оғзаки ҳикоя қилиш истеъдодига эга ёш адиблар бор, масалан, ҳажвчи Неймат Аминовнинг радио ҳамда телевидениега чиқишлари кўпчиликка маълум ва маъқул. Бундай истеъдод эгалари жиддийроқ эътибор ва рағбатга муҳтож...

Хуллас, Ғафур Ғуломнинг насрий меросида фақат кечаги кун учун эмас, адабиётимизнинг, маданиятимизнинг бугунги ривожини, истиқболи учун ҳам ибрат-сабоқ бўладиган хислатлар кўп.

АДИБ ДУНЕСИ

Асқад Мухтор бир шеърда «Мен дунёга келиб дунё орттирдим» дейди. Адиб орттир-

ган дунё бу — унинг олтинчи йилдан ошқ
ҳаёти давомида тўплаган бой тажрибаси,
қирқ йиллик меҳнат фаолияти давомида ўзи
муҳаррирлик қилган китобларга, «Шарқ юл-
дузи», «Гулистон», журналларига, «Ўзбекис-
тон адабиёти ва санъати» газетасига тўккан
кўз нурлари эвазига миллионлаб ўқувчилар
қалбида ёққан чироқ, Ёзувчилар союзига
раҳбарлик қилган йилларидан қолган яхши
таассурот, ўзи кашф этган ўнлаб ёш истеъ-
дод эгалари... Адиб орттирган дунё бу —
садоқатли умр йўлдоши, эл-юрт ишида
юрган азамат ўғиллари, сон-саноқсиз қадр-
дон дўстлари... Ниҳоят, адиб орттирган дунё
бу — кундаковликка тенг меҳнат, тинимсиз
изланиш, уйқусиз тунлар, беором ўйлар
самараси бўлмиш теран лирик шеърлари,
достонлари, ҳикоя, қисса, романлари, дра-
малари, мақола ва таржималари...

Асқад Мухтор яратган маънавий бойлик
социалистик реализм адабиёти деб аталмиш
улкан маънавий хазинанинг бир бўлаги, бу
бойлик ўзига хос, бетакрор.

Асқад Мухтор — кўп қиррали ижодкор:
моҳир таржимон, синчков публицист, адабий
танқидчи, драматург, юморист, болаларга
аталган ўнлаб яхши асарларнинг муаллифи.
У қайси соҳа, жанрга қўл урмасин, ўша соҳа,
жанрнинг пешқадам вакиллари даражасига
кўтарила олган. Шундай бўлса-да, Асқад
Мухтор ҳаммадан бурун шоир ва носир, унинг
истеъдоди жилолари, қалб бисоти лирик
шеърларида, насрий асарларида тўлароқ,
мукамалроқ кўринади.

Асқад Мухтор поэзияси бугунги ранг-
баранг ўзбек шеърляти бўстонида ўзига хос

ўрин тутади. У илк шеърлариданоқ ҳеч кимга тақлид қилмай, ҳеч кимникига ўхшамайдиган ўз сози, овози билан куйлай бошлаган эди, мана, ҳозирга қадар у ўз созига содиқ қолиб келяпти, унинг одатдаги шеърӣ ўлчовларга сифмайдиган, жонли сўзлашувга яқин, вазмин, осойишта, безаксиз сатрлари бошқа баъзи бировларга эришроқ туюлди, шоир ўз сози, бетакрор овозини элга манзур бўладиган ҳолга етказиш учун кўп йиллар тинимсиз тер тўкди, ўзи танлаб олган йўлда қатъий турди, услубига янгидан-янги сайқаллар бера борди. Ниҳоят, 60-йилларнинг бошларида «99 миннатур» деб аталмиш жажжигина шеърӣ китоби пайдо бўлди. Адабий танқидчилик бу китобни адабиётимизда муҳим ҳодиса деб баҳолади, шоирнинг қаламкаш дўстларидан бири бу тўплам поэзиямизнинг йўналишига катта туртки бўлди, яна анча йиллар шеърӣ тўпламлар даражасининг мезони бўлса ажаб эмас, деб ёзди. «99 миннатур»да намоён бўлган эстетик принциплар шоирнинг «Қуёш беланчаги», «Сизга айтар сўзим» тўпламларида, кейинги шеърӣ туркумларида янада мустаҳкамланди, чуқурлашди.

Асқад Мухтор лирикаси ҳозирги замон фалсафӣ-интеллектуал лириканинг яхши намуналари қаторида туради. Шоир ўз ижодида бугунги рус, илғор жаҳон поэзиясининг энг сўнгги тажрибалари, бинобарин замонавий поэтик тафаккур билан қадимий шарқ шеърӣяти донолигини ажойиб бир тарзда туташтиришга эришди. Асқад Мухтор шеърӣятнинг қадимий, аммо ҳамма даврлар учун зарурий, актуал мавзу-муаммолари —

инсон ҳаётининг маъноси, туғилиш, яшаш,
ўлим жумбоқлари, табиат сирлари, оламнинг
чексизлиги ва яхлитлиги, макон ва замон
нисбати, инсон табииати, ақл-заковати, ундаги
меҳр ва қаҳр туйғусининг қудрати, инсон-
нинг инсон олдидаги бурчи, жамият ва табиат
билан бир бутунлиги — шулар теварагида
баҳс юритади. Асқад Мухтор ҳамisha халқ-
нинг кўнглини кўтарадиган, одамлар қалбига
қувонч, нур олиб кирадиган, уларни ўйлатиб
қўядиган, дунёнинг, ҳаётнинг сир-асрорлари-
дан воқиф этадиган сўзларни топиб айтади.
Шоир кўзи билан ҳаётга, оламга нигоҳ таш-
ласангиз гўё ҳайратлар гирдобига тушасиз,
дунё сирга, сеҳрга тўлади, ҳар бир нарсa,
ҳодиса ўзига хос маъно касб этади, мавҳум
тушунчалар моддий тусга киради, она
табиатга ўзингизни жондош ҳис этасиз,
жимжитлик суронини эшитиб турасиз, япроқ-
ни худди китобдай ўқийсиз, қалбингизда
булбуллар чарх ургандай бўлади, ойга қараб
кўзингиз ёшланади, назарингизда дарёда сув
эмас хотиралар оқади, дарё кечалари узоқ
ёшлигингиз, дарё оқими босиб ўтган умр
йўлингиз бўлиб кўринади, тун сукунатини
бузиб тинимсиз сайраётган чигиртка созида
туннинг ўйини, табиатнинг тугаллигини туя-
сиз.

Оқшом кўрнинишда осуда, сўлим,
Лекин у бир олам ўй, сир сақлайди,
Ингичка кишнаса узоқда қулун,
Биянинг кўзида юлдуз чақнайди...

Бу каби гўзал, сирли-сеҳрли манзаралар
тасвирини шоир бисотидан истаганча топиш

мумкин, дунёдан сир, сеҳр қидиришни шоир
принцип даражасига кўтаради:

Менга гўзал, сеҳрий дунё керак,
Сирру мўъжизасиз яшай олмайман!

Оламнинг, инсон ҳаётининг сир-сеҳри
ҳақида баҳс кетганда шоир Умар Ҳайём,
Навой, Бедил сингари Шарқнинг мутафак-
кир шоирларини ўйга толдирган ва ҳатто
фан-техника революцияси асрида ҳам инсон
тафаккурининг парвози ҳали етиб бормаган
сарҳадларига ҳаёлимизни тортади:

Нур оқади, кун-тун нур оқади,
Нур оқади қуёшдан ёрга.
Юлдузлардан тинмай нур оқади,
Кун-тун чўмилади куррамиз нурда.

Нур ҳам — материя, дейди олимлар.
Ер шари кун сайин оғирлашарми?
Нимага бўлмаса зулмат ваҳмаси
Гирдобига олар гоҳо бу Шарни?

Миллиард йиллар неча миллиард юлдуз
Ер деб нур хирмонинг ҳамон уяди.
Нимага бўлмаса унда одамлар
Қора кунларини оғир туяди?

Бу хил саволлар ҳамон ўз жавобини кута-
ди...

Чамамда шоирнинг романтик руҳ билан
жилоланган сатрлари қанотида бир оз замин-
дан юқорилаб кетдик шекилли. Аслида Асқад
Мухтор шеърларида романтик парвоз нақа-
дар баланд, ҳаёллар, ўйлар бениҳоя чексиз

бўлмасин, поэтик мақсад, фикр-хулоса жуда аниқ, конкрет, табиат, олам сирлари ҳақидаги ҳар қандай чексиз ўй-хаёллар ҳам оқибат-натижада замин ташвишларига, социал масалаларга, кундалик турмуш муаммоларига келиб тақалади. Қаранг, юқоридаги шеърда миллиард йиллардан бери ерга ёғилаётган нур устидаги баҳс биз яшаётган заминдаги бугунги кунда ҳам ҳаммамизни ташвишга солаётган «зулмат ваҳмаси», одам зоти учун кўргилик бўлмиш «қора кунлар» ташвиши билан тутшиб кетади.

Бевосита инсон табиати, одам умрининг моҳияти устида сўз борганда социал анализ, инсон хатти-ҳаракатини маънавий-ахлоқий жиҳатдан баҳолаш хийла кескинлашади, шоирнинг лирик қаҳрамони она юртга чин фарзанд экани билан фахрланадиган, эл-юрт ичидаги ўз ўрнини, қадрини яхши англайдиган, теварак-атрофда юз бераётган барча ҳодисаларга, яхши ва ёмон ишларга ўзини дахлдор деб биладиган, ҳар қадамда виждони олдида ҳисоб бериб турадиган маънавий жиҳатдан юксак, мустаҳкам эътиқодли бир шахс. У жуда босиқ-осойишта ва айни пайтда исёнкор, ўта камсуқум, хокисор, шу билан баробар доно, донишманд. У ўзгаларга ҳам, ўзига ҳам ғоят талабчан, кези келганда ҳатто ўзини ҳам аямайди, ўз ҳаётини ҳам шафқатсизлик билан сарҳисоб эта олади, шундан бўлса керак, фалсафий мушоҳадага мойил осойишта қалбда баъзан кескин танқид, киноя-кесатиқ, ҳажвий ҳамлалар ҳам уч бериб қолади. Шоирнинг лирик қаҳрамони ором билмайдиган, доимо изланувчи, масала моҳиятига интилувчи қалб эгаси, у «ин ҳам меғу-

зарад» қабиллидаги юпатувчи, ўнғай фалса-
фани кескин рад этади. Унингча:

Ин ҳам мегузарад. Тугиб олинг дилга,
Чиндан, ҳамма нарса, сўзсиз, ўтади,
Лекин ҳамма нарса ўзи билан бирга
Умрининг бир қисмини олиб кетади.

Агар шу ўтган умр беҳуда кечса, изсиз
кетса — даҳшат, эл-юрт манфаати йўлига
фидо этилса, ўтган умрдан ёрқини из қолса, бу
энди қувонч, бундай одам учун ҳаттоки ҳаёт-
нинг сўнгги бекати — ўлим ҳам кўрқинчли
эмас:

Севган гуларимга кўз нурини бердим,
Қилган ишларимга ўтди ҳаётим.
Айтган сўзларимга қайноқ ҳислар ўтди,
Руҳим, шубҳаларим, ўйларим, отим...

Бир-бир нарсаларга ўтди борлиғим,
Кўзларимдан ўтди, ўтди қўлимдан,
Дилимдан, тилимдан зарра-зарра ўтди,
Энди мен қўрқмайман ўлимдан!

Асқад Мухтор поэзиясини айрим ўртоқлар
рационализмда айблашади, унда ҳиссиёт
етишмайди деб нолишади. Эҳтимол шоир
ижодида бундай койишлар учун асос беради-
ган ўринлар ҳам бордир, бироқ унинг энг
яхши шеърларида доно фикр ҳамisha гўзал-
лик туйғуси билан йўғрилган: шоир фикри-
ча, «ҳиссиёт ҳаётнинг аслига тўғри», «ҳаётга
муҳаббат ва яшашнинг ўзи ҳаёт маъносидан
улуғроқдир». Шоирнинг етук мисраларида
худди ана шундай улуғ муҳаббатдан туғил-

ган туйғулар уфуриб ётибди, бироқ бу жўш-
қин туйғуларнинг изҳори, ифодаси жимжима-
дорликдан, ошириб-тоширишлардан холи,
жуда табиий, инсоний, замонавий, маданий.
Очиғи, биз танқидчилар Асқад Мухтор
поэзиясини кўпроқ тор доирадаги зиёлилар
тушунади, қадрлайди деб ўйлар эдик. Адиб
таваллудининг олтимиш йиллиги муносабати
билан Самарқанд ва Бухорода, Фарғона
водийсида ўтказилган минг-минглаб китоб-
хонлар билан учрашувлар, юзма-юз мулоқот-
лар шуни кўрсатдики, шоирнинг теран фалса-
фий лирикаси кенг китобхонлар оммаси қал-
бидан аллақачон ўрин олган экан, оддий
колхозчи, ишчи ҳам уни яхши тушунар,
қадрлар экан. Бу, бир томондан, ҳозирги
китобхоннинг диди, савияси ошганлигини
кўрсатса, иккинчи томондан, Асқад Мухтор
лирикасига хос донишмандликнинг чуқур
халқчиллигидан, анъаналаримиз билан мус-
таҳкам алоқадорлигидан далолат беради.
Аслида Умар Ҳайём, Навоий, Бедил шеърла-
рининг маъзини чақиб ўрганган, Ойбек,
Ғафур Ғулом, Шайхзода, Зулфиянинг ўткир
фалсафий шеърлари руҳида тарбияланган,
бугунги рус ва жаҳон илғор поэзияси дур-
доналаридан хабардор ўзбек китобхони учун
Асқад Мухтор фалсафий лирикасининг тушу-
нарли ва қадрли бўлиши табиий. Асқад Мух-
тор лирикаси шакл жиҳатидан янгича, лекин
мазмун, руҳи, йўналиши томонидан шу кун-
ларда яратилаётган айрим традицион вазн-
даги асарларга кўра классик шеъриятимизга
яқинроқдир. Чунончи, анъанавийликка даъ-
вогарлик қилаётган, рубоний деб тақдим эти-
лаётган баъзи бир жўн гаплар, оддий панд-

насиҳатлардан ташкил топган тўрт қаторлик назмларни эмас, теран фикрли Асқад Мухтор миниатюраларини бугунги куннинг чинакам рубонийлари деса бўлади.

Асқад Мухтор прозаси гўё шеърятнинг давомидек туюлади, шеърларига хос ўйчанлик, мушоҳадакорлик, масаланинг моҳияти билан қизиқиш, шафқатсиз реализм ва романтик руҳ, тасвирдаги аниқлик ва символика, шартлилик, заминга яқинлик ва хаёлий парвоз — барчаси насрий асарларига ҳам кўчиб ўтган. Адибнинг қатор қисса ва романлари энг яхши шеърлари сингари шакл жиҳатидан ҳам адабиётимизда ўзига хос янгилик бўлди. Ҳар бир асари адабий жамоатчилик орасида фикр қўзғатди, қизғин баҳсларга озиқ берди. Асқад Мухтор қисса ва романлари орқали ўзбек насрининг ифода кўламини кенгайтиди, адиб ўзбек насрига мушоҳадаларга бой, орнаментализмдан холи, романтик жило билан йўғрилган шафқатсиз реалистик услубни олиб кирди, реализм асосида миф, афсона, ҳикоятлар тажрибасини ижодий ўзлаштиришнинг яхши намунасини берди.

Асқад Мухтор прозасининг мавзу мундарижаси ранг-баранг, қаҳрамонлари хилма-хил. Бироқ асарлари марказида меҳнат мавзуи, замондошимиз образи туради. Маълумки, социалистик реализм адабиёти ишчи инсон образини куйлаган «Она» романи билан бошланган. Асқад Мухтор М. Горький анъаналари изидан бориб ўзбек адабиётида ишчилар ҳаётини ёритишда ғоят самарали ва ибратли иш қилди. Унинг насрдаги илк машқи «Дарёлар туташган жойда» қиссаси урушдан кейинги йиллар ўзбек прозасида ишчи-

лар ҳаёти сари қўйилган дастлабки қадам эди. Ёзувчи бирин-кетин яратган «Опасингиллар», «Туғилиш», «Давр меннинг тақдиримда», «Чинор», «Бўронларда бордек ҳаловат» асарлари орқали бу ҳаёт бағрига, унинг қатламларига чуқурроқ кириб борди, бу асарлар яхлит ҳолда республикамизда ишчи синфининг туғилиши, шаклланиши, бугунги камолоти ҳақида маълум тасаввур беради. Ёзувчи ишчи ҳаётини бамисоли ишчи бўлиб ишчи кўзи билан ичдан ёритишга эришди, ишчи инсоннинг меҳнат психологиясини бадий таҳлил объектига айлантирди, ишлаб чиқариш билан боғлиқ можароларни катта ижтимоий-сиёсий, маънавий-ахлоқий муаммолар даражасига кўтара олди. Хусусан, «Бўронларда бордек ҳаловат» қиссаси бу жиҳатдан кўпмиллатли совет адабиётининг кейинги энг яхши намуналари қаторида туради.

Социалистик реализм адабиётида ҳаёт ҳақиқатини ифодалаш йўллари кўп, хилма-хил одамлар, ижтимоий типлар унинг қаҳрамони бўла олади. Асқад Мухтор биринчи галда асримиз ҳақиқатининг бадий тадқиқотчиси, асрдош — замондошимиз куйчиси бўлиб танилди. Унинг қаҳрамонлари елкасида аср юкини кўтарган, тақдирида бутун бир даврни ташийдиган, давр яратган инқилобчи, жангчи, меҳнаткаш, бунёдкор кишилардир, улар давримизнинг энг мўътабар ахлоқий идеалларини ўзида мужассам этувчи шу юксак идеаллар йўлига ҳаётини тиккан фидокор шахслардир, адиб асарларидаги етакчи қаҳрамонлар ҳаётнинг мураккаб чигалликларидан, жинкўчаларидан дадил ўта олади.

ган, бало-офатларни енгиб ўрганган, чин маънодаги кучли, социал актив, матонатли характерлардир. Адибнинг матонатли характерлар яратиш санъати «Опа-сингиллар» романидаёқ уч берган эди, кейинги асарларида бу хусусият янада ёрқинроқ кўринди. «Қорақалпоқ қиссаси»даги Жапақ, «Туғилиш»даги Луқмонча, «Давр менинг тақдиримда» романидаги Аҳмаджон, «Чинор»даги Очил бобо, Ориф, Комила, «Бўронларда бордек ҳаловат» қиссасидаги Заргаров — булар китобхон учун ибрат намунаси бўла оладиган адабий қаҳрамонлардир. Ғоят камсуқум, хокисор, лекин қалби дарё, фидойи йигит Луқмонча аллақачон ёшларнинг севимли қаҳрамонлари, маънавий ҳамроҳларидан бирига айланган. Очил бобо образини адабий танқидчилар ўзбек халқининг йиғма образи, жонли тимсоли деб атадилар. Бутун бир халқнинг жонли тимсоли бўла оладиган образ яратиш ёзувчи учун катта бахт, шараф! Заргаровда биз бугунги ишчи синфига хос талай хислатларни кўрамиз. Заргаров характеридаги етакчи хислат — фикрий, ҳиссий, маънавий миқёснинг кенглигида. У ҳар жиҳатдан одатдаги андазаларга сиғмайди, кенгликни, безовта, жанжалли, миқёсли ишларни севади, у «бугунни ҳам, эртани ҳам, бутун дунёни ҳам калласида олиб юрадиган», «ҳаддини билмайдиган, борига қаноатланмайдиган» одам. Унга беғалва, осойишта ҳаёт эмас, «одамнинг асрий орзуларига уланган бу дунёда ишнинг кўплиги, армон, дард, чигалликларнинг кўплиги» ёқади.

Шу тариқа изчил реалистик позицияда турган ҳолда романтик руҳдаги кучли харак-

терлар яратиш ёзувчи ижодининг етакчи хусусиятларидан бирини ташкил этади. Адиб фақат насрий асарларида эмас, драма ва поэмаларида, болаларга аталган ҳикояларида ҳам асосан шу хил матонатли кишиларни бош қаҳрамон қилиб олади, ҳатто таржима учун ҳам кучли характерлар мавжуд асарларни танлайди, унинг айни «Шоҳ Эдип», «Қароқчилар», «В. И. Ленин», «Ўн икки», «Оловни ташлама, Прометей!» сингари асарларни таржима қилганлиги тасодифий эмас.

Асқад Мухтор ижодига хос фазилатлардан яна бири ҳақида гапирмай ўтиш мумкин эмас. Адиб қайси жанрда, қандай мавзуда қалам тебратмасин, унинг ижтимоий-ахлоқий, партиявий позицияси жуда аниқ, изчил, фаол. У ҳаётнинг ғоят мураккаб, чигал муаммоларига, шафқатсиз ҳақиқатига қўл урганида ҳам ҳеч қачон социал ориентацияни йўқотиб қўймайди, ўта зиддиятли характерлар талқинида ҳам энг адолатли йўлни топа олади, ҳар қандай шахснинг ҳам социал қиёфасини чуқур очиб бера олади. Мана шу фазилат унинг кейинги асари «Бухоронинг жинкўчалари» қиссасида жуда ёрқин намоён бўлди. Ёзувчи бу асарида Файзулло типигаги мураккаб тарихий шахснинг, Файзулло жинкўчаларда дуч келган хилма-хил одамларнинг туб социал моҳиятини катта маҳорат билан бадий таҳлил этиб берди. Улкан реализмга хос бу хилдаги социал анализ йўли бугунги адабиётимиз ривожига учун принципиал аҳамиятга эга. Баъзан бизда, хусусан ёшларда тирик одам образини яратиш, шахсни мураккаблиги билан ўз ҳолида «халис» кўрсатиш иннорси остида социал

оориентацияни йўқотиб қўйиш ҳоллари ҳам учраб қоляпти. Бугунги кун улкан реалистлари қатори Асқад Мухтор тажрибаси — шахсни «социал жиҳатдан таҳлил этиш, аниқ, конкрет одамлар тимсолида, тирик инсон образида «социал кучларнинг моҳиятини оча билиш маҳорати ҳам ёш қаламкашлар учун ибрат бўла олади.

Асқад Мухтор асарлари ҳозирча 30 га яқин тилга таржима қилинган. Унинг энг яхши қисса ва романлари Зулфия, Ҳамид Ғулом, Саид Аҳмад, Мирмуҳсин, Раҳмат Файзий, Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, Худойберди Тўхтабоев асарлари қаторида бугунги кунда республикамиз ҳақидаги ҳақиқатни, халқимизнинг қалб бисотини Иттифоқимиздаги, чет эллардаги минглаб китобхонларга етказишдек хайрли вазифани ҳам адо этаётир.

Асқад Мухтор асарлари камчиликлардан ҳам холи эмас, албатта. Ижодидаги қийинчиликлар, кам-кўстлар танқидчиликда қайд этилган, уларни адибимизнинг ўзи биздан кўра яхшироқ билади.

Улкан ижодкорларда ўз тақдири, истиқболини олдиндан беҳато кўра олиш, ҳис этиш лаёқати бўлади. Бу хислат Асқад Мухтор учун ҳам бегона эмас. Шоир ўттиз ёшида ёзган бир шеърнда айтган эди:

Умрим узоқ бўлар

(Сезиб турар кўнгил) —

Баракали бўлар, шубҳасиз,

Кумуш чўққисига қарайман дадил:

Мен бормасман унга тухфасиз.

Бу гаплар ҳақ бўлиб чиқди. Адиб умрининг олтмиш йиллик кумуш чўққисига катта тухфалар билан келди. Шоир олтмиш ёшлиги бўсағасида энди мана бундай ёзади:

Мен дунёга келиб дунё орттирдим,
Ҳаммасини қолдириб кетарман.
Қалбни эса сўнгги ҳужайрасигача
Ловиллатиб ёндириб кетарман.

Шундай бўлишига шубҳа йўқ.

ОЛИМ, ТАРЖИМОН, МУРАББИЙ

Шонслом акани кўп қиррали ижодкор дейишади. Дарҳақиқат, у аввало адабиёт-шунос олим, айти пайтда нуктадон таржимон, ўзига хос шоир, шу билан баробар, яхшигина носир... Унинг фаолият, машғулот донраси ҳам кенг, хилма-хил: педагог-мураббий, ношир, илм-фаннинг моҳир ташкилотчиси — кўп йиллар Тошкент Давлат университети шарқ факультетига деканлик қилган, чет эл шарқи адабиёти кафедрасини бошқарган, Ўзбекистон Давлат нашриётида шарқ халқлари адабиёти редакциясига мудир, анча йиллар университетга проректор бўлди. Коммунист олим бир қатор жамоат ишларини ҳам олиб боради. Совет — Эрон дўстлик жамияти Ўзбекистон бўлими бюроси, Осиё ва Африка мамлакатлари билан ҳамкорлик комитети президиуми аъзолигига сайланган, СССР Ёзувчилар союзининг аъзоси, «Шарқ юлдузи» журнали редколлегияси аъзоси, ТошДУ ҳузуридаги ўзбек адабиёти бўйича ихтисослаштирилган совет раиси..

Хилма-хил соҳа, вазифа, машғулотлар билан банд бўлиб кетиб, ўзининг ижодий қиёфасини йўқотиб қўйган ижодкорлар ҳам йўқ эмас. Шонслом ака ўзига юклатилган

барча вазифаларни қойилмақом қилиб адо этади, қайси соҳага қўл урса унга сидқидилдан ёндашади. Аммо Шоислом ака учун шундай бир соҳа, шундай бир ўқ борки, гўё унинг бутун онгли ҳаёти, фаолияти шу ўқ теварагида айланади. У биринчи галда форс-тожик классик адабиётининг мафтун, жонкуяр тарғиботчиси, бу соҳанинг ҳақиқий билимдон. Агар сиз бу одамнинг суҳбатида бўлсангиз, қандай мавзуда гап бормасин, у албатта ўзини топиб шарқ бадинияти ҳақида сўз очади, ўз фикрининг далили учун ё Саъдий, ё Умар Ҳайём, ё Ҳофиз, ё Навоий, ё Жомий ёки Бедилдан бирор байт келтириб мағзини чақиб беради, у қандай иш билан машғул бўлмасин, ҳаёлининг бир учи ё Фирдавсий мисрасининг ўзбекча ифодаси, ё Саъдий, Бедил байтларининг янги маъноси, талқини ёки Ҳофиз ижодининг бирор ечилмаган жумбоғи билан банд эканлигини пайқаш қийин эмас.

Агар унинг кабинетига кирсангиз иш столининг бир четида турган қадимий қўлёзмаларга кўзингиз тушади, ташкилий ишлардан қўли бўшаса ёки танаффус пайти келса, дарҳол ўша қўлёзмаларни титкилашга тушади, унинг дам олиш кунлари, меҳнат отпускиси ҳам ҳамisha ижодий ишлар билан ўтади.

Таниш-билишлари, дўстлари унинг ишчанлигига, ўз соҳаси бобида билимдонлигига, фидойилигига қойил қоладилар. «Шоислом билан Қора денгиз бўйида ҳам бўлган эдим, бирга ишлашган эдик,— деб ёзган эди шоир Миртемир.— Мени ҳаммавақт ундаги ишчан-

лик, топогонлик, бой қалб, маънавий давлат
дол қилиб келади»¹.

Шоислом акада шарқ классик шеърияти-
га мафтунлик жуда эрта уйғонган. Навоний
ижодидан илҳомланиб ўн бир-ўн икки ёшлар-
риданок шеърлар ёза бошлаган, ўша кезлар-
даёқ шарқ классик адабиёти бўйича мутахас-
сис бўлишни, ҳаётини шу соҳага бахшида
этишни кўнглига тугиб қўйган. Бироқ она
юрт бошига тушган оғир кулфат — Улуғ Ва-
тан урушининг бошланиши бу ниятни орқага
сурди. Шоислом ака Ватан урушининг бирин-
чи кунлариданок ёвуз душман билан юзма-
юз жанг қилди, жангда оғир яраланди,
даволанди, яна анча вақт ҳарбий хизматда
бўлди. Ўша кезларда ҳам қўлидан қалам,
қўйнидан классиклар девони тушмади, шеър
мутолааси, шеър машқи давом этди. Ниҳоят,
анча кечикиб бўлса-да, мақсадига эришди —
26 ёшида САГУнинг шарқ факультети тала-
баси бўлди, А. Н. Болдиров, А. Т. Тагир-
джанов сингари донгдор шарқшунослардан
таълим олди, университетни имтиёзли диплом
билан тамомлаб, шарқ факультетида ишда
қолди, ҳозирги замон прогрессив эрон шоири
Эҳсон Табари ижоди бўйича кандидатлик,
«Форс-тожик адабиёти классиклари ижодида
гуманистик ғоялар тараққиёти проблемасига
доир» деган темада докторлик диссертация-
ларини ёқлади... Шу тариқа унинг ғоят қиз-
гин, кўп қиррали ижодий фаолият даври
бошланди, қисқа бир муддат — чорак асрлик
давр ичида ўнлаб илмий, бадий, таржима

¹ М и р т е м и р. Етуклик. «Совет Ўзбекистони»
газетаси, 1971 йил, 5 июнь.

китоблари, юзлаб мақолалари, шеър ва лавҳа-ҳикоятлари чиқди, хусусан унинг Фирдавсий, Саъдий, Умар Хайём, Ҳофиз, Навоий, Жомий, Бедил ҳақидаги илмий ишлари, аруз вазни, таржима назарияси ҳамда амалиётига оид кузатиш ва хулосалари, Фирдавсий «Шоҳнома»сидан, Саъдий, Умар Хайём, Деҳлавий, Жомий, Бедил асарларидан қилган таржималари маданий ҳаётимизда қувончли ҳодиса бўлди.

Маълумки, ўзбек халқи маданияти, санъати ва адабиёти жуда қадим замонлардан форс-тожик маданияти, санъати, адабиёти билан яқиндан ҳамкорликда ривожланган, ўзбек китобхони форс-тожик адибларининг шоҳ асарларини худди ўз миллий, маънавий бойлиги сифатида қадрлаган, ўтмишда Фирдавсий, Саъдий, Умар Хайём, Ҳофиз, Жомий, Бедилни билмаган ўзбек зиёлиси деярли бўлмаган, уларни таржимасиз оригиналда ўқиб ҳузур қила билган. Айни пайтда илғор ўзбек ижодкор зиёлилари бундай улкан сўз усталари яратган санъат дурдоналарини кенг меҳнаткаш халқ орасига ёйиш, уларни ўз она тилига кўчириш учун ҳам ҳаракат қилганлар. Бироқ бу ният Октябрь инқилобидан кейингина тўла рўёбга чиқа бошлади, совет ҳокимияти йилларида форс-тожик адабиётининг республикамиздаги пропагандаси, илмий тадқиқи ва таржимаси изчил бир йўлга тушди, хусусан 60-70-йилларга келиб бу иш янги босқичга кўтарилди. Шоислом Шомуҳамедовнинг қизгин ижодий фаолияти худди шу даврга тўғри келади. Шоислом ака ҳам олим-тадқиқотчи, ҳам тарғиботчи, ҳам таржимон, ҳам ношир, муҳаррир, ҳам ташки-

лотчи, ҳам мураббий сифатида бу ишга ғоят улкан ҳисса қўшди, аниқроғи, бу ишнинг бошида турди.

Шонслом Шомуҳамедовнинг форс-тожик адабиёти классиклари ҳақидаги ишлари ҳар бири алоҳида ҳолда ҳам ғоят қимматли, олим ҳар бир санъаткор ижодига онд етакчи хусусиятларни катта билимдонлик, нозик дид билан очиб беради, айни пайтда атоқли сўз усталари ижодига хос муштарак томонларни ҳам кўрсатади. Олимнинг уқтиришича, классикларни бир-бирлари билан туташтириб турган энг таъсирчан, ҳаётбахш ғоявий-эстетик омиллардан бири улар ижодига хос гуманизмдир, тадқиқотчи классик шонрлар ижодини ҳаммадан бурун худди шу гуманизм нуқтаи назаридан текширади, натижада гуманизм тадқиқи илмий ишларининг етакчи концепциясига айланади, олим илмий ишларининг маълум синтези бўлмиш докторлик диссертацияси худди шу форс-тожик классик адабиётида гуманизм масалаларига бағишланганлиги ҳам тасодифий эмас.

Неча йиллар, балким асрлардан бери сўз санъатининг мангулик, умрбоқийлик сирини, санъат ва адабиётдаги прогресснинг бош омили устида баҳслар кетади, бу хусусда ғоят хилма-хил, ҳаттоки зиддиятли фикрлар бор. Бир гуруҳ тадқиқотчилар, санъаткорлар чинакам санъат асарининг умрбоқийлик сирини ундаги гуманизмда деб биладилар, гуманизм санъат ва адабиётдаги прогресснинг бош омили деб ҳисоблайдилар, гуманизм санъат ва адабиётда фақат ғоявий масала бўлиб қолмай, унинг бадиятига ҳам кучли таъсир кўрсатувчи фактор деб қарайдилар. Бизнинг-

ча, бу фикр ҳақиқатга яқинроқдир. Ш. Шомуҳамедов ўз тадқиқотларида айни шу концепцияга таянади, фақат форс-тожик адабиётида эмас, балки жаҳон адабиёти тараққиётида муҳим ўрин тутган даҳо санъаткорлар ижоди мисолида, ғоят ёрқин далиллар асосида ўз фикрини исбот этади ва классиклар учун гуманизм — абадийлик ялови деган афористик илмий хулосага келади.

Шоислом Шомуҳамедовнинг таржималари пухта илмий-назарий асосга қурилган. Шоислом ака дуч келган асарни эмас, аввало форс-тожик адабиёти классикаларининг энг характерли, ибратли, бугунги ўзбек китобхони учун қизиқарли, ниҳоятда азиз асарларини танлаб таржима қилади, таржима учун танланган асарларни эса илмий асосда чуқур ўрганиб, ҳар бир сатр, сўзга жо этилган образли маънонинг тағига етиб, уни чуқур ҳис этган ҳолда ўзбекчага ағдаради. Таржимон асли шоир бўлгани, маълум шеърини завқ, тажрибага эга экани, ўзбек адабиётини, она тилининг шеърини имкониятларини яхши билиши таржимада унга ниҳоятда қўл келади. Ш. Шомуҳамедов бадий таржима бобида Ғафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор, Миртемир каби моҳир сўз усталари билан ҳамкорлик қилиш бахтига муяссар бўлган, улардан катта кўмак, сабоқ олган таржимондир. Унинг Умар Ҳайём рубоийларидан қилган таржималарига Ғафур Ғулом, «Шоҳнома» таржимасига эса Миртемир муҳаррирлик қилган эди.

Ш. Шомуҳамедов таржималари ҳақида талай мақолалар эълон этилди. Таржималарнинг аҳамияти, сифати, авторнинг таржимон-

лик маҳорати хусусида кўп илиқ гаплар айтилди. Таржимон санъатидан далолат берувчи баъзи далиллар келтириб ўтайлик. «Шоҳнома»даги гоят ҳаяжонли, таржимон учун ниҳоятда масъулиятли ўринлар — Рустам билан Суҳроб тўқнашуви, ота билан ўғил жанги, ўғилнинг ота томонидан ҳалок этилиши, Суҳробнинг ўз ўғли эканидан воқиф бўлган отанинг ададсиз руҳий қийноқлари, Суҳроб жасади устида чеккан нолалари тасвирини эслайлик. Мана, Рустам қалб изтиробларининг акс садоси бўлмиш айрим сатрлар:

Бундай иш тушганми ҳеч кимсага, боқ!
Ўз ўғлим ўлдирдим, сочга тушиб оқ...

Мендекми кўрганми дийдан жаҳон,
Гўдак тепасида бўлсам зўравон.

Кесилса бўларди ҳар икки қўлим,
Қора ер сарига йўналса йўлим...

Не дерман, нечун у ўлди бегуноҳ,
Нечун қилдим ёруғ айёмим сиёҳ?

Қайси ота қилмиш бундай мудҳиш иш?
Сазоворман қанча олсам сарзанмиш.

Қай ота ўлдирмиш жонажон ўғлини?
Ақлли, баҳодир, навқирон ўғлини?

У тождор бобоси эшитса магар,
Покиза онага не бўлур хабар?

Сом наслига нафрат ёғилур осон,
Дерлар мени бедин, беақлу имон...

Деярли минг йил бурун битилган, чуқур
инсоний дард билан йўғрилган, бугунги кун-

да ҳам китобхонни ларзага соладиган бу хил
шоҳ сатрларни шу тарзда — оригинал коло-
ритини сақлаган ҳолда ҳозирги ўзбек шеърӣ
тилига кўчириш ҳазилакам иш эмас!

Ёки Умар Ҳайёмдан қилинган, эл орасида
жуда машҳур бўлиб кетган мана бу рубоӣ
таржимасини олайлик:

Май ичсанг оқилу доно билан ич,
Ёки бир гул юзли зебо билан ич.
Оз-оз ич, гоҳ-гоҳ ич, ҳам яширин ич,
Эзма, расво бўлма, ҳаё билан ич.

Бир томондан, асл нусхадаги маънога
жуда яқин турувчи, иккинчи томондан, сўзма-
сўзликдан қочиб оригиналдаги сатрларга,
образларга эркин, ижодий ёндашишдан
туғилган бу хил мисралар жуда катта ижодий
изланишлар самарасидир.

Жомийнинг мана бу қитъаси таржимаси
чинакам бадийи кашфиёт даражасидадир:

Пўлатдан бир парча тиш билан узмақ,
Тирноқ билан тошда ариқлар қазмоқ,
Жаҳаннам ўтига бош билан кириш,
Кўзлар милки билан олов-чўғ териш,
Юз тева юкнин бўйинга илиб,
Шарқдан то Ғарбгача югуриб-елиб —
Бормоқлик Жомийга енгилроқ, жўра,
Пастлар миннатини тортгандан кўра!

Айхоят, Бедилдан олинган ушбу рубоӣни
тинглаб кўринг:

Ўз васфида олим гуфтори қизиқ,
Ўз ишқида мажнун ашъори қизиқ.
Бу даштнинг қумлари тўзғиб битгунча
Лофу ҳангоманинг бозори қизиқ.

Таржимон Бедилга хос мураккаб образли, тагдор, сержило маъноли, айни вақтда ўта жозибадор сатрларни катта маҳорат билан ўзбекчалаштира олган!

Унинг қаламига мансуб шу хил таржималар туфайли, унинг баркамол илмий тадқиқот ва тарғиботлари туфайли ўзбек китобхони учун нодир хазина — бой классик форс-тожик адабиёти гўё янгидан кашф этилди. Шоир Миртемир Шонслом аканинг бу борадаги хизматларидан қувониб: «Шонслом улкан ва фусункор хазина эшигини кенгроқ очиб қўйгани рост. У ўша афсонавий ва бой хазина эшигида туриб: «Қани бир кўринг-чи!» дегувчи эшик оғасига ўхшайди хаёлимда» деган эди. Ёзувчи Пиримқул Қодиров худди шу фикрни давом эттириб дейди: «Ота-боболаримизда одат бўлган саъдийхонлик, бедилхонлик, хайёмхонлик анъаналари бугун янги бир асосда давом эттириляпти. Яхши-яхши давраларда Ҳофиз ғазалларини, Умар Хайём рубойларини ўзбекча ёддан айтиб ўтирган китобхонларни кўрасиз. Шунда бу рубой ва ғазалларнинг тарғиботчиси ва таржимони Ш. Шомуҳамедовга эҳтиромингиз ошади»¹.

Ш. Шомуҳамедовнинг бутун илмий, тарғиботчилик, таржимонлик ва ташкилотчилик фаолияти чуқур интернационал руҳ билан йўғрилган, ҳар қадамда унинг форс-тожик классик адабиётига, бинобарин жаҳонга буюк даҳоларни берган улуғ халққа чексиз меҳр-муҳаббати барқ уриб туради, табиийки,

¹ П. Қодиров. Қўл ва қалб. «Ўзбекистон маданияти» газетаси, 1971 йил, 4 июнь.

бу туйғу ўзгалар қалбига ҳам кўчиб ўтади, унинг тадқиқотлари, таржималари билан танишган китобхон бир умрга шу буюк адабиётнинг, буюк халқнинг мафтунни бўлиб қолади.

Ш. Шомуҳамедовнинг бадий асарлари ҳам аслида шарқ классик адабиётига бўлган улкан меҳр самарасидир. Унинг қўшиқ қилиб айтиладиган талай ғазаллари, ўқувчиларга маъқул бўлган рубойлари, лавҳа-ҳикоятлари Саъдий, Умар Хайём, Навоий, Жомий, Бедил анъаналари руҳида битилган, уларда муаллиф шарқ классикларига хос гуманистик мотивларни давом эттиради, чин инсоний фазилатларни улуғлайди, инсонийликка ёт, инсон шаънини ерга урадиган одат-таомилларни қоралайди, автор шарқ классик адабиётининг қатор барқарор шаклларида бугунги куннинг гапларини ҳам айтиш, ифодалаш мумкинлигини намоиш этишга интилади. Хусусан, унинг «Гулистон», «Баҳористон» каби машҳур асарларни эслатадиган, ҳаётини кузатишлар асосидаги ибратли лавҳа-ҳикоятлардан ташкил топган «Гулбоғ» китоби қувчиларга манзур бўлди, адабий танқидилик унга яхши баҳо берди. Қисқаси, Шоислом Шомуҳамедов бадий ижодда ҳам ўзлигига содиқ қолади, шарқ классик адабиётининг мафтунни эканини яна бир бор намоиш этади.

Шоислом Шомуҳамедовнинг тадқиқотчилик, тарғиботчилик, таржимонлик фаолияти республикамиздан ташқарида ҳам маълум ва машҳур. Унинг қатор илмий асарлари қардош республикаларда, чет элларда ҳам нашр этилган, бу ишлар илмий жамоатчи-

...лик томонидан ижобий баҳо олган, И. Брагинский, Д. Д. Комиссаров, Б. Гафуров, Р. Ходизода, О. Шарафиддинов, Иржи Бечка каби мўътабар олимлар унинг ҳақида кўп илиқ сўзлар айтган. Унинг хизматлари ҳукумат томонидан ҳам муносиб тақдирланган. Форс-тожик адабиётини оммалаштириш, шарқшунос кадрлар тайёрлашдаги хизматларини ҳисобга олиб Шоислом Шомухамедовга 1974 йили Ленинград Давлат Эрмитажи директори, академик Б. Б. Пиатровский билан бир қаторда Фирдавсий номидаги халқаро мукофот берилди, республикада филология фанини ривожлантириш ва юқори малакали мутахассислар тайёрлаш борасидаги хизматлари учун у 1977 йили Ўзбекистон ССРда хизмат кўрсатган фан арбоби фахрий унвони билан тақдирланди.

Олим, таржимон, мураббий учун энг катта мукофот кўплаб адабиёт ихлосмандлари ва шогирдларининг унга бўлган меҳри, миннатдорчилик туйғусидир.

ДУСТИМ ҲАҚИДА СЎЗ

Ўзинг яқиндан билган ёзувчи дўстинг ҳақида ёзиш ҳам осон, ҳам қийин бўларкан. Ҳар гал Худойберди тўғрисида ёзишга чоғланганимда шундай ҳолга тушаман. Бу гал дўстим элликка тўлган паллада — босиб ўтилган йўлни бир сарҳисоб қилиб олиш пайти келганида ҳам шундай туйғу кўнгилдан кечди. Яқиндан билган дўстинг ҳақида ёзишнинг осонлиги шундаки, унинг ҳаёти, ижоди майдан-сиригача сенга аён, қийинлиги шундаки, дўстинг ҳақида ёзиш ўзинг тўғрингда ёзиш-

дай гап: фазилатларини айтсанг, ўзингни мақтагандай, камчиликларини танқид қилсанг, сириши очсанг, ўзингни фотиҳ этгандай бўласан... Начора, сенга ким бўлишидан қатъи назар, талант — халқ мулки, бинобарин у ҳақда бор гапни дангал айтавериш керак. Шунга кўра мен ҳар қандай ўй-андишани йиғиштириб қўйиб, бу ўзига хос истеъдодли адиб ҳақида билганларимдан баъзиларини сиз азиз китобхонларга сўзлаб беришга жазм этдим.

Худойберди иккимиз деярли тенгдошмиз, ҳамқишлоқмиз, бир-бирини Катта Фарғона канали иккига ажратиб турадиган қўшни қишлоқларда туғилиб катта бўлганмиз, иккаламиз ҳам бир вақтда қишлоқдан чиқиб, гарчи икки шаҳарда бўлса-да, бир тур билим юртида ўқидик, университетда ҳам бир факультетда олдинма-кейин таълим олдик, дастлаб иккимиз ҳам фан йўлидан боришга жазм этган эдик, мен адабиётшуносликни, у эса психология фанини танлаб олди, талабалик йиллари академик И. П. Павлов назариясига таяниб инсон руҳияти хусусида қизиқарли тадқиқотлар олиб борди, илмий жамоатчилик олдида мароқли докладлар қилди, унинг шу соҳадаги диплом ишига мутахассислар «салкам кандидатлик диссертацияси» деб баҳо берган эдилар... Сўнгра йўлимиз айри тушди, мен ўзим аҳд қилган адабиётшунослик бўйича кетдим, Худойбердини эса бошда ўзи ҳам сезмаган қандайдир «сеҳрли куч йўлдан оздирди», у журналистика, адабиёт оламига шўнғиб кетди. Дарвоқе, бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас эди; Худойберди табнатан ёзувчи бўлиб туғилган эди;

у ёзувчиликни, журналистикани касб-ҳунар тарзида танлагани йўқ, қалбидаги сеҳрли туғён, меҳр-иштиёқ уни шу соҳага бошлади. Худойберди болалигидаёқ қандайдир машрабона табиасти, фантазёрлиги билан ажралиб турар эди, университетда ўқиган йиллари энг жиддий илмий муаммоларни ҳам образли қабул қилар ва бошқаларга ҳам образли қилиб тушунтириб берар эди. Ҳали у ёзувчи бўлишни хаёлига ҳам келтирмаган, илм-фан иштиёқида юрган кезлари улкан бир психолог мураббиймиз унинг фикрлаш тарзига қараб, илк илмий машқлари билан танишиб «Бу йигитда бир гап бор» деб қўяр, ҳазиллашиб «Шоир» деб атар эди.

Биз бадний истеъдод табиасти ҳақида кўп гапиримиз, истеъдод тарбияга, мададга муҳтожлигини кўп такрорлаймиз. Шахсан мен бадний истеъдоднинг ибтидоси меҳр-иштиёқдан бошланса керак деб ўйлайман. Асло сўнмайдиган, ҳеч қанақа куч-таъйиқ йўлдан оздирмайдиган фидойи меҳр-иштиёқдан!

Худойбердини адабиёт даргоҳига ҳеч ким қўлидан етаклаб олиб киргани йўқ. Қандай қилиб ёзувчи бўлиб қолганлигини ўзи ҳам аниқ айтиб беролмайди. Гоҳи ундан: «Ёзувчиликни қандай бошлагансиз?» деб сўрасалар: «Ёзгим келган эди, ёзавердим» деб жавоб беради ҳазиллашиб. Эҳтимол Худойберди шахсий ҳаётида рўй берган қийинчиликлар бошқа бирор кимса бошига тушганида аллақачон журналистикани, ёзувчиликни йиғиштириб қўйиб ўзга, ёғлироқ соҳага ўтиб кетган бўларди... Худойбердиннинг болалиги хийла оғир кечди, жуда эрта отадан етим қолди, эл-юрт бошига тушган мусибат —

Улуғ Ватан уруши, урушдан кейинги давр машаққатлари Худойбердилар хонадонига ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Худойберди анча вақт болалар уйида бўлди, у ўзгаларга боқим бўлишни ор биллиб барвақт қўлига кетмон олди, болалигидаёқ ўз ризқини ўзи топиб ейишга одатланди, аввал Қўқон педагогика билим юртида, сўнг Тошкент давлат университетида ўқиган кезлари фақат стипендия ҳисобигагина кун ўтказарди, аммо шундай шароитда у қилган меҳнатлар, у ўқиган китоблар, дарслардан ортган пайтлардаги ижодий машқлар...

Уйқу жой танламас, муҳаббат чирой, деган нақл бор. Шу гапни бадий ижодга ҳам тадбиқ этиш мумкин. Бадий ижод, илҳом ҳам алоҳида шароит яратилишини кутиб ўтирмайди, чинакам истеъдод эгаси ҳар қандай вазиятда ҳам ижод этаверади. Бугунги кунда айрим ёш қаламкашларнинг ёзиш учун қулай шароит йўқ деб нолишларига ҳайрон қоласан киши. Худойбердининг ёзувчи сифатида шаклланиши мураккаб шароитда кечди. Университетни тугатгач, Фарғона областининг Боғдод районида ўқитувчи бўлиб ишлади. Қишлоқ мактабида ўқитувчилик қилиш нима эканлигини бу соҳага дахлдор одамгина яхши билади, ҳис этади. Қишлоқдаги ўқитувчи учун мураккаб меҳнат шароити Худойбердини довдиратиб қўймади, балки оз фурсат ичида ўзи ишлаган коллектив орасида моҳир педагог, жамоатчи, тарғиботчи сифатида обрў қозонди, бу ерда оила қуриб рўзғор тебратиш ғами ҳам бошга тушди, айти пайтда шуларнинг ҳаммасидан ортиб ижод машқини мунтазам давом эттир-

ли, матбуотда бирин-кетин унинг ҳикоя, очерк, фелъетонлари босилиб турди. Бадий истезоднинг тўла рўёбга чиқиши учун ҳаётини таъриба билан бир қаторда маълум адабий муҳит ҳам сув ила ҳаводек зарур экани маълум. Адабий муҳит ташналигида юрган Худойбердига бирдан омад кулиб боқди, уни республика пойтахтига редакцияга ишга таклиф этишди. У зўр қувонч билан Тошкентга оғланди, энди у ўз ишидан мамнун, ажойиб ишодкорлар, меҳрибон мураббийлар орасида. Аммо у пайтлар, яъни 50-йилларда шаҳарда уй-жой муаммоси ниҳоят танг эди, Худойбердининг ижарага уй қидириб сарсон-саргардон юганини, деярли ҳар ойда адреси ўзгариб, икки йил ичида ўн уч жойга кўчганлигини эсласам кулгим қистайди. Бу орада оғир дардга чалиниб чўп-устихонга айланиб оёқда аранг турадиган ҳолга келиб қолганлигини эсласам беихтиёр кўздан ёш чиқади. Бироқ, шуниси ҳайратланарлики, Худойберди худди шу саргардонлик, хасталик йилларида чинакам ёзувчи — ҳажвчи ҳикоянавис, моҳир журналист — очеркист ва фелъетончи бўлиб танилди, унинг «Сир очилди», «Сеҳрли қалпоқча» каби қиссалари ўша кезларда битилди. У кўч кўтариб юганида ҳам, оғир дард азобида бағрини ёстиққа босиб ётганида ҳам бирор кун қўлидан қалам тушган эмас. Мен дўстимдаги тенгсиз ижодий иштиёқ-меҳрга ўшанда тан берганман, бадий ижод алоҳида шаронт тапламаслигига ўшанда иқрор бўлганман.

У кунлар орқада қолиб кетди. Болалигиданоқ меҳнатга, мустақилликка, машаққатларини енгиллигига одатланган Худойберди тез

орада ҳаётини тиклаб олди, ҳовли-жойли бўлди, мана, бугун бир-биридан ширин олти фарзанднинг отаси, қиз узатиб набира кўрди... У моҳир ташкилотчи сифатида ҳам танилди, анча вақт «Ёш гвардия» нашриётида бош редактор лавозимида ишлади, бир неча йиллар давомида «Гулхан» журналига редактор, сўнг «Шарқ юлдузи»да редактор ўринбосари, «Ёш куч»га редактор бўлди. Бу орада у болалар ёзувчиси сифатида катта доврӯғ қозонди — «Сариқ девни миниб», «Сариқ девнинг ўлими», «Беш болалик йигитча», «Қасоскорнинг олтин боши» романлари кенг китобхонлар оммасига манзур бўлди. Қатор асарлари кўпгина қардош халқлар тилларига таржима этилди, чет элларда чиқди, улар ҳақида кўп илиқ гаплар айтилди, асарлари бир талай мукофотларга сазовор бўлди... Бу йилларда Худойберди яна бир қалтис синовдан — шуҳрат синовидан муваффақиятли ўтди. Ҳа, ҳар қандай соҳада бўлгани каби ёзувчи учун ҳам шуҳрат — зўр синов, мукофот ва мақтовлар туфайли ёзувчи баъзан ўз кучига ортиқча баҳо бериб юбориши, ўзига нисбатан талабчанликни, масъулият ҳиссини сусайтириб қўйиши, ўзгаларни менсимайдиган ҳолга тушиб қолиши ҳам мумкин. Бу энди ёзувчи учун заво. Энг ёмони, атоқли адиб Г. Маркес айтмоқчи, шуҳрат кўпинча одамдаги адолат туйғусини емиради, унинг шахсий ҳаётда пок бўлишига таҳдид солади... Бахтимизга Худойберди асло шуҳратга учмади — ўша талабалик, муҳтожлик йилларида қандай бўлса шундайлигича қолди, ҳамон ўзимиз билган бир оз машрабона, жайдари табиат, меҳнатсевар, тиришқоқ, ҳамиша

бїезовта, беором, болаларча бегубор, содда-
самимий ўша Худойберди. Кибр-ҳаво, сипо-
гарчилик унинг учун бутунлай ёт.

Худойберди табнатиға хос баъзи хислат-
лар хусусида махсус гапирса арзийди. Авва-
ло шуки, Худойберди она заминға жуда яқин
оодам, деҳқончиликни, боғдорчиликни, кет-
мон билан тер тўкиб ишлашни жон дилдан
яҳши кўради. Унинг учун дунёда иккита
ттенгсиз мўъжиза бор: бири — она табнат,
иккинчиси — адабиёт, унингча, иккиси ҳам
инсон даҳоси, меҳнати туфайли йўқдан бино
қилади, бири инсонни тўйдиради, кийдиради,
иккинчиси унга маънавий, руҳий озиқ беради,
унинг учун дунёда иккита севимли ва сеҳрли
имашғулот бор: бири — деҳқончилик, иккинчи-
си — ёзувчилик, оддий тупроққа маълум мақ-
сад билан ишлов берасан, уруғ қадайсан,
уруғ ниш уради, уни парвариш қиласан, кўз
солдингда ҳаш-паш дегунча вояға етади, ҳосил
туғади, пишиб етилади, ҳосилдан ўзинггина
эмас, ўзгалар ҳам баҳраманд бўлади... Ба-
дний ижод жараёни ҳам айнан шундай..

Баҳор, ёз, куз ойлари эрта тонгдами,
кечқурун ишдан кейинми ёки дам олиш кун-
ларими Худойбердини қидириб борсангиз,
албатта иш столида ёки ағдарма этик, эски
чопон кийиб, белни белбоғ билан маҳкам
боғлаган, боши қийиқ билан танғилган, қўлда
кетмон тутган ҳолда ҳовлиси теварагидаги
боғ ёки экин орасида учратасиз. У ўзи экиб
парвариш қйлаётган экин-текинларни, дов-
дарахтларни сизга бирма-бир кўрсатади, сўнг
боғ ичидаги столга тузалган дастурхонға
таклиф этади, мева-чевалар билан сизни
сийлайди. Бу пайтлардаги унинг қувончини

кўрсангиз... Фақат асл деҳқонда, тугма бог-бондагина шу ҳолатни кўзатиш мумкин. Бу билан кифояланмай, Худойберди пишиқчилик пайти машинасида юриб уззукун дўстларни, қариндошлари хонадонига мева-чева улашади. Дўстим ҳар гал китоби чиққанида ҳам дастхат ёзиб таниш-билишларига тарқатади. Ҳар икки ҳолда — ўзи етиштирган мева-чевалардан, ўзи ёзган китобдан ўзгалар, аввало яқин кишилари баҳраманд бўлаётганлигини кўрганида бирдай қувонади!

Бир адабий учрашувда Худойбердидан «Агар Сиз ёзувчи бўлмаганингизда ким бўлардингиз?» — деб сўрашганида у: «Мен албатта деҳқон ёки богбон бўлардим, мазза қилиб ер чопардим, экни экардим, бог-роғлар барпо этардим», — деб жавоб қилганди. Бу шунчаки кўнгил учун, расмийат учун эмас, чин дилдан айтилган гап!

Худойберди меҳнатсиз асло туролмайди. У саломатлиги ёмонлашган пайтлари шифокорларнинг тазйиқи билан икки-уч бор санаторийларга борди, аммо ҳар гал ярим муддатга қолмай қайтиб келаверди. Узоқ йили бирга Сўқоққа дам олиш учун отландик. Иккимиз ҳам ўта толиққанмиз, бирор ой у ерда турмоқчи эдик. Кўнгилдагидек ҳордиқ чиқариш учун ҳамма шароит муҳайё. Бироқ уч кун ўтмай Худойберди безовта бўлиб қолди, кечаси билан уйқуси қочиб каравотда тўлғаниб чиқади, мени уйга қайтишга ундайди, мен уни овутишга ундайман. «Ҳа, майли, — дейди у, — яна бир кун сабр қилайчи, одамлар Сибирь сургунига ҳам дош берганку!» Билдим, меҳнатга ўрганган бу одам бекорчиликдан зерикапти. Йўлини топдик.

Дам олиш уйининг экин-тикинига қарайди-
ган кекса боғбон билан таништириб қўйдик,
ҳаш-паш дегунча иккаласи апоқ-чапоқ бўлиб
кетишди, гулзор парвариши, картошка чо-
пинги, узум хомтоки билан овора бўлиб ўзига
келди қолди, кечалари мириқиб ухлайдиган
бўлди, уйга қайтиш васвасаси йўқолди.

Худойбердига хос яна бир хислат шуки,
уу киндик қони тўкилган она қишлоғи билан
муустаҳкам боғланган. Сир эмас, қишлоқдан
чиқиб шаҳарда ўқиб шаҳарлик бўлиб кетган,
шаҳарда обрў-мартаба орттириб туғилган
жойини, ҳамқишлоғу қариндош-уруғларини,
кечаги кунини бутунлай унутиб юборган
кимсалар ҳам бор ҳаётда. Бу борада Худой-
берди тутган йўл уларга ибрат бўлиши мум-
кин. Худойбердининг бир қулоғи ҳаминша ўз
қишлоғида, қишлоғида юз берган катта-
кичик воқеалардан, янгиликлар, ўзгариш-
лардан донм хабардор, ҳафтада бўлмаса ҳам
сойда бир бор қишлоғида бўлади, қариндош-
уруғларининг тўю маъракаларида ҳаминша
ҳозир у пазир, азаларда ҳассакаш, оддий кол-
хозчи деҳқон ёки чўпон тенгдоши ҳашарга
айтганида, албатта боради, ҳеч иккиланмай
тенг шимариб лойга тушиб кетаверади. Унинг
бу хислатига мен чин дилдан ҳавас қила-
ман.

Ниҳоят, Худойберди — ўта болажон одам.
Ўзи ота меҳрига зор бўлиб ўсганиданми
болаларини ҳаддан зиёд яхши кўради, фақат
ўз болалари эмас, умуман гўдак зотига дуч
келса, улар билан гурунг қурса кўнгли яйрай-
ди, кичкинтойлар билан дарров тил топишиб
олади, улар ичида болага айланади-қолади.
Меҳмондорчиликка борганда чеккароқда

турган бирор болани кўрса, дарҳол даврадан чиқиб унинг ёнига ўтади, у билан бўлиб кетади. Шундай кезлари ўтирганлардан бир оз хижолат бўлган рафиқаси Санобархон: «Ҳой, дадаси, элликка кириб ҳам сира қуйилмадингиз, болалигингиз қолмади-қолмадида...» дея дакки беради, дўстим эса бу гапларга парво қилмай, кулиб қўя қолади. Айрим жиддий кимсалар учун бир оз эриш туюладиган бу хислат аслида болалар ёзувчиси учун зарурий, табний, бебаҳо хислат. «Худойберди аканинг табнатида ўзи қандайдир мўъжаз, яхши маънода болалик бор», — дейди ёзувчи Шукур Холмирзаев. Айни шу — яхши маънодаги болалик, болаларча соддалик, самимият, катталар тажрибаси, билимини кўнгилга жо этган ҳолда ҳаёт ҳодисаларини болаларча идрок этиш туйғуси бўлмаганида, балким, Худойберди болалар қалбига йўл тополмасди.

Худойберди ёши улғайган сари бир нарсадан хавотир олади — болалик туйғусидан узоқлашиб қолишдан қўрқади. Шунинг учун бўлса керак, у янги ёзган асарини илк бор ўз фарзандлари билан бирга қўни-қўшниларнинг болаларини ҳам уйига йиғиб уларга ўқиб беради. Болалар кайфиятини кузатади, ўқилган парча болаларга маъқул тушса, улар чехрасида ё табассум, ё қайғу, ё ҳайрат аломатларини кўрса, таскин топиб қўлёмани оққа кўчиради, агар болалар ўқиганларига лоқайд қараса, қўлёмани қайта ишлайди, болаларга манзур этгандан кейин катталарга ўқишга беради. Унинг бу тажрибаси болаларга ёзадиган ёш ёзувчилар учун қўл келиши мумкин деб ўйлайман. Гениал Лев Толстой-

нинг деҳқон болалари билан қўшилиб ҳикоя
— гаанлари бежиз эмас-да!

Биламизки, ёзувчининг шахсияти, хислат-
ларин, ҳаёт тажрибалари қандайдир шаклда
нинг ижодига, у яратган асарларга кўчиб
сиди. Бунини Худойбердин ижодини мисолида
амми кўриш мумкин. Чунончи, болаликдан
олган энг оғир таассурот — етимлик унинг
етимчилик асарларида ўз ифодасини топган.
«Беш болали йигитча» романи ўша оғир
таассуротлар туғғани ифодаси сифатида май-
нинг келган, «Қасоскорнинг олтин бо-
ши» романида, «Йиллар ва йўллар» деб
таътилган янги асарида етим болалар тақ-
дирини зўр изтироб билан қаламга олин-
ган...

Ёзувчининг табиатидаги она заминга яқинлик,
деҳқон, боғбон меҳнатида чин меҳр барча
асарларининг қон-қонига сингиб кетган, адиб
«Сариқ девини миниб» романида қаҳрамонини
«Тоғимжоннинг хаёл қанотида она заминдан
эрилиб қолгани, енгил йўллар билан меҳ-
натсиз, заҳматсиз омадга эришмоқчи бўлган-
ини учун унинг устидан кулади, «Беш болалик
йигитча» қаҳрамони Орифжон меҳнати,
иришқоқлиги, заҳматкашлиги туфайли уруш
қўзонини ҳалокат ёқасига элтиб қўйган — тўз-
итиб юборган оилани қайта тиклаб, ота-она
иришқини қайта ёқишга муяссар бўлади,
«Қасоскорнинг олтин боши» романида халқ
иришқини, бахт-саодати учун қўлга қурол олиб
урашган отланган Номоз тинч-осойишта кун-
лар келишини; ўшанда ер ҳайдаб, дон экиб,
иришқини кўтаришни орзу қилади, шу орзу унга
иришқини завқ ато этади, ниҳоят, ёзувчининг
«Қонизар юлдузлари» китоби она ерга меҳр

қўйган деҳқон, унинг бунёдкор меҳнати шай-
нига битилган ўзига хос қасидадир!..

Киндик қони тўкилган она қишлоқ билан
муштаҳкам алоқа, ҳамқишлоқларига бўлган
меҳр ёзувчи учун катта наф келтирмоқда.
Худойбердиннинг талай асарлари персонаж-
лари прототиплари — қишлоқдаги таниш-
билишларидир, юрагига яқин кишилардир.
Ўзи туғилиб ўсган Катта Тағоб ва унинг
теварак-атрофидаги қишлоқларга хос геогра-
фик муҳит, сўлим табиат, у ерларнинг ўтми-
ши ва бугунги кунига онд ҳодиса, воқеалар,
ҳамқишлоқларига хос урф-одатлар, хилма-
хил удумлар, ота-боболаридан қолган ривоят
ва афсоналар, қишлоғидан чиққан санъаткор,
қизикчи, аскиябозлар гурунги — барчаси
Худойберди асарларига бетакрор колорит —
руҳ бахш этади.

Худойберди ижодига хос характерли хусу-
сиятлар, ижодининг бош йўналиши хусусида
кўп гапирилди. Кўпчилик адабиётшунослар
Худойбердинни сатирик ёзувчи деб ҳисоб-
лайдилар. Атоқли адабиётшунос Матёқуб
Қўшжонов Худойберди Тўхтабоев «ижодида
танқидий йўналиш устун туради», деса, бош-
қа улкан адабиётшунос Салоҳиддин Мама-
жонов шундай ёзади: «У турмушдаги ва
одамлардаги иллатнинг томирини қирқиб
учун курашни ҳаёти — ижодининг бош йўли
деб тушунади».

Танқидий йўналиш, иллатларни фож-
етиш Худойберди ижодининг бош йўналиши
деган гап бир оз мунозарали, аниқроғи изоҳ-
га муҳтож. Бу гап кўпроқ ёзувчи ижодининг
илк даврига тегишли. Худойберди дастлаб
ҳаётдаги иллатларни фож этувчи фельетон-

лар, ҳажвий ҳикоялар ёзди, аммо ўша пайтдаёқ унинг дилида ҳаётнинг нурли томонларига майл, уларни ардоқлашга иштиёқ кучли эди, шунинг учун бўлса керак, унинг ҳажвий ҳикоялари, ҳаттоки айрим фельетонлари қувноқ, ҳаётбахш юмор билан йўғрилган, «Жонгнам, шартингни айт!», «Сариқ девни миниб», ҳаттоки «Сариқ девнинг ўлими» асарларида заҳарханда қаҳқаҳа билан ардоқли табассум ҳамиша ёндош жолда келади ва асарларига ўзига хос жонбабахш этади, табиатида айрим эндиялар, ожизликлар, танқидбоп қусурлар бўлишига қарамай, Усмонжон, Яйрахон ва Ҳошимжонларни биз салбий сатирик қаҳрамон дея олмаймиз, балким улар аynи шу ожизликларни, кам-қўстларни билан ҳам бизга ёқиб қолади. Шуниси қизиқки, сатирик руҳ анча кучли бўлган «Сариқ девнинг ўлими» романида шумтабиат Ҳошимжон чин маънодаги фаол ижобий қаҳрамонга айланади, ёзувчи ҳудди шу романида халқ милициясининг фидойи арбоби образини яратишга муваффақ бўлади. Адибнинг кейинги романи «Беш болали йигитча»да танқидий йўналиш айтирли йўқ, «Конизар юлдузлари» туркуми, «Қасоскорнинг олтин боши», «Йиллар ва йўллار» романлари эса бутунаси қаҳрамонлик йўналишидаги асарлардир. Тўғри, бу асарлар бағрида ҳам айрим ҳажвий лавҳалар, сатирик персонажлар мавжуд, бироқ уларда ижобий кучлар фаолляти етакчилик қилади. Шуниси характерлики, ёзувчи ижобий ҳодисалар, ижобий қаҳрамонлар талқинида ҳаётбахш, қувноқ юмордан унумли фойдаланади, ҳаётда туғилган янгиликлар тасдиғида ҳам,

қахрамонлар мислсиз жасорати ифодасида ҳам, персонажлар ҳаётидаги энг қалтис драматик дамларда ҳам — ҳамма ҳолларда қувноқ табассум ёндош келаверади. Бу — бебаҳо хислат. Ҳавас қилса арзигулик фазилат. «Худойберди Тўхтабоевнинг ижодидаги бир хусусиятга жуда ҳавас қиламан, — дейди ёзувчи Ўткир Ҳошимов. — Унинг китобларини ўқиганда киши баъзан йиғлаб туриб кулади, баъзан кулиб туриб йиғлайди. Ишонинг, бунга эришиш жуда қийин. Тўғри, ҳаётнинг ўзида кўзёши билан табассум кўпинча ёнма-ён юради. Бироқ, мана шу ҳолатни китобхонга сингдириш учун катта маҳорат керак». Ўткир Ҳошимовнинг фикрига қўшилган ҳолда унга яна бир гапни илова қилишни истардим: бунинг учун ёзувчининг ўзида туғма юмор туйғуси бўлиши керак, Худойбердининг зуваласи эса айни шу табассум туйғуси билан йўғрилган — болаларча беғубор, ҳаётбахш юмор туйғуси билан! Эҳтимол, Худойберди табнатидаги «яхши маънодаги болалик» ўша қувноқ, ҳаётбахш юморнинг манбаидир. Ёзувчидаги шу беғубор ҳаётбахш юмор туйғуси хусусан унинг тарихий-инқилобий мавзудаги романларида меҳнаткаш халқ орасидан чиққан баҳодирлар образини яратишда, халқ ҳаётининг хилма-хил манзараларини кўрсатишда, энг муҳими халқ руҳиятини очишда қўл келмоқда.

Худойберди чин маънода болалар ёзувчиси. Худойбердининг болалар ёзувчиси эканлиги фақат унинг болалар, ўсмирлар ҳаётидан асарлар ёзганлигидами? Дарҳақиқат, Худойберди бир қатор ҳикояларида, «Сариқ девни миниб», «Беш болали йигитча» асар-

ларида кичкинтой ва ўсмирларнинг жозибадор, эсда қоладиган образларини яратган, уларнинг ўзига хос, рангин дунёсини чуқур очиб берган. Аммо Худойберди катталар ҳаёти ҳақида ҳам кўп ёзган, аниқроғи катталар ҳаётига бағишланган асарлари кўпчиликни ташкил этади, фелъетонлари, очерклари, «Жонгинам, шартингни айт» қиссаси, «Конизар юлдузлари» китоби, «Қасоскорнинг олтин боши», «Йиллар ва йўллар» романлари қаҳрамонлари асосан катталардир, бево-сита болалар ҳаётидан олиб ёзилган асарларида ҳам бир талай катталар образига дуч келамиз. Бироқ, шунга қарамай, Худойбердини, барибир болалар ёзувчиси деб била-миз. Чунки, у, боя айтилганидай, катталар ҳаётини болалар нигоҳи орқали идрок этиб қоғозга туширади, зотан болалар адабиёти-нинг вазифаси нуқул кичкинтойлар ҳаётини қаламга олишдан иборат эмас, болаларни катталар ҳаёти, халқ тарихи, халқ орасидан чиққан улкан алломалар тақдири, катта ҳаёт муаммолари билан таништириш ҳам болалар адабиётининг бурчидир. Худойберди кейинги йилларда айни шу йўлдан боряпти. Табиий-ки, бу йўлда у айрим қийинчиликларга, бадий жумбоқларга ҳам дуч келмоқда. Катталар ҳаёти, жиддий муаммолар, чингал инсоний тақдирлар ҳақида болаларбоп қилиб ёзиш, асар давомида бола ва ўсмир китоб-хон психологияси мезонига бирдек риоя этиш ниҳоятда мушкул вазифа. Бу борада яхши тажрибалар, доно маслаҳатлар кўп, аммо тайёр андаза йўқ, бўлиши мумкин эмас, чинакам ёзувчи ҳар гал бу муаммони ўзича ҳал этади, янгидан кашф қилади.

АДАБИЙ СУҲБАТЛАР

ШЕЪРИЯТДА ЎЗИГА ХОСЛИК ВА МУШТАРАКЛИК МУАММОСИ

(Шоир Омон Матжон билан суҳбат)

ТАНҚИДЧИ. Адабиёт, жумладан, шеърият ривожда ҳамиша диққатга сазовор бир диалектик жараёни кузатиш мумкин. Муайян даврда яшаб, қалам тебратган бир авлодга мансуб чинакам истёдод эгалари ижодда, бир томондан, ўзига хос йўлдан боришга, ўзлигини намоён этишга интиладилар, биз — танқидчилар бундай интилишни ҳар жиҳатдан қўллаб-қувватлаймиз, чунки адабиётда ёрқин, бетакрор истёдодлар қанча кўп бўлса, ҳар бир асарида шоирнинг қалб бисоти, ўзлиги қанчалик тўла рўёбга чиқса, шунчалик яхши! Айни пайтда, шоирларнинг ўзларига сезиладими-йўқми, улар ижодида муштарак жиҳатлар ҳам бўлади, бундай муштараклик баъзан интенсив тус олади. Мана шундай муштаракликдан адабиёт ривожининг етакчи тенденциялари юзага келади. Ижодда бетакрорлик, ўзига хослик, индивидуаллик тарафдори бўлган биз — танқидчилар ўз навбатида бундай муштаракликни ҳам қўллаб-қувватлаймиз. Қаранг, ҳақиқий ижод, бир томондан, хусусийлиги, ўзига хослиги, бетакрорлиги билан, иккинчи томондан, муштарак жиҳатлари билан жозибадор ва ардоқлидр.

Узоққа бориб ўтирмайлик, мақтовнинг ҳожати йўқ. Омонжон, Сиз бошдаёқ шеърятга ўз созингиз, бетакрор овозингиз билан кириб келган эдингиз, шеърятингиздаги шу ўзинга хослик йиллар ўтган сари тобора равшан тортиб бормоқда. Айни пайтда сўнгги йиллардаги ижодингизда бугунги шеърятимизнинг пешқадам вакиллари, биринчи галда Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов изланишлари билан муштарак жиҳатлар хийла кучайиб бораётир. Яқинда бир танқидчимиз Сизнинг ижодингизга бағишланган мақоласида Омон Матжон ижод соҳасида Эркин Воҳидов ва Абдулла Ориповни қувиб келаётган, гоҳ орқада қолиб, гоҳ олдинга ўтиб беллашаётган, улар билан ижодий баҳслашаётган шоир, деб ёзди...

Бу ҳақда ўзингиз нима дейсиз? Ижоддаги муштараклик омили нимада деб биласиз? Сизда Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов ёки бошқа бирор замондош, тенгдош шоирга эргашиш, улар билан мусобақалашуш, баҳслашуш кайфияти бўлганми? Ёки ижодингиздаги ўзгалар билан маълум муштаракликлар бениҳтиёр юз берадими?

Ш О И Р. Давр шарт-шаронтлари ижодкорнинг идеалларини маълум бир ўзанларга, ўлчовларга солади. Шунга қарамасдан ҳар бир кишининг ҳаёти ўз эҳтиёжлари, ўз имкониятлари ва ўз «маҳсулотлари» билан бир қадар ўзича давом этади. Демак, бир пайтда яшаган кишиларда ўзлари истасалар ёки истамасалар ҳам ҳаётларида муштарак йўллар ва муштарак хусусиятлар бўлиши табиий.

Қуёшда ҳар ўн-ўн икки йилда бир марта

активлик даври бўлади. Деярли худди шундай ҳодисани одамлар ҳаётида ҳам, адабиётда ҳам кузатиш мумкин, вақти-вақти билан адабиётда авлодлар «янгиланиши» ҳодисаси бўлиб туради. Янгиланиш деб янги порлаган истеъдодлар даврасини, улар ҳали орбита-сида «жойлашиб» ололмай турган, каттароқ ёшдагилар уларга гоҳ ишониб, гоҳ ишонмай қараган пайтларини назарда тутмоқдаман. Шунингдек, бу даврда каттароқлар кичик-роқларнинг қувиб етиб келиб қолишидан хиёл таҳликага тушиб қолсалар, кичикроқлар ё анов, ё манов йўл билан олдинроққа ўтиб кетиш пайида бўладилар...

Эркин Воҳидов ва Абдулла Ориповларга келсак, бу икки номни ажратиб таъкидла-шингизнинг сабаби — улар адабиётимиз кўкидаги 60-йиллар катта бир юлдузлар туркумининг фаолроқ элчилари эканини назарда тутаётганингиздан бўлса керак. Мен улар ёнига Ҳусниддин Шарипов, Жамол Камол, Барот Бойқобилов, Муҳаммад Али, Ҳалима Худойбердиева, Ойдин Ҳожиева, Рауф Парфи каби қатор исмларни қўшишни истардим. Эркин Воҳидов ва Абдулла Орипов шулар орасида ижодий фаолиятининг ранг-баранглиги, асарларининг салмоқдорли-ги ва поэтик оҳангларининг турфа тарқатув-чанлиги жиҳатидан шеъриятимизнинг овози-ни олисроққа стказаётганлардан! Мен ҳар иккала шоирдан ёш жиҳатдан ҳам, шеърла-римнинг республика матбуоти юзини кўриш даври эътибори билан ҳам беш-ўн ёш «кичик»роқман. Шунинг учун ҳар иккалов-ларини устозларим дейишим мумкин. Улар-нинг шеъриятдаги йўллари бир қадар ўзла-

ридан олдиндагилар, айниқса кейиндагилар, яъни ёш шоирлар учун ибрат йўлидир. Ҳар бир авлод адабиётга ўз сози, таъкиди, даъвати, ранг-баранг бўёқлари билан киради, лекин ҳеч бир авлод ўзининг алоҳида адабиётини яратган эмас. Агар бир дақиқа кўзни юмиб, инсоният идеалларини келин билан куёв деб тасаввур қилсак, уларнинг бир-бирларига етишув ва олиймақом турмуш қуриб кетишлари учун ёзувчи ва шоирлар ҳар бири ўзича ва биргаликда хизмат қилиб турган кишилардир. Шу ҳаракатда ҳар бир авлод кишилари ўзларича уринишда давом этаверадилар.

Мен тақлид қилишни ёмон кўраман. Чунки ҳар қандай тақлид пародиядир. Демак, Эркин Воҳидов ва Абдулла Орипов шеъриятига баъзи менгзашларим бўлса, бу айрим муаммоларнинг ва уларга мурожаат қилинган вақтнинг, шунингдек, ўша пайтдаги ижтимоий кайфиятнинг бир хиллигидандир. Мен ҳеч қачон шеърларимда, қанчалик ноёб бўлмасин, кимлар қачонлардир айтган гапларнинг, ишланган ташбеҳлар, образларнинг «гастроль» қилиб юришларини истамайман. Сезаманки, юрагимда ўзимдан ёши каттароқ бўлган бир ғурур бор, у мени кимларнидир такрорлашдан ва шунингдек, бошқа майда-гарчиликлардан тийиб турса ажаб эмас.

Замондош шоирлар билан баҳслашяпманми? Менингча, йўқ. Мен ўзимни кечасими-кундузими, уйқудами-ўнгимдами, ватандами-хориждами, ҳар қандай шаронда — дилга яқин шоирларимни эъзозлашга ва зарур бўлса, ҳимоя қилишга қодир сезаман. Уларнинг энг яхши шеърларини, янги ларзакор мисралари-

ни ўқиб: «Оҳ, боплабди, шу ҳақда ёзиш нега олдинроқ менинг хаёлимга келмади?!» деб баралла айта оламан. Бу қойил қолиш, ўзгалар ютуғига тан бериш, ўзимни ларзага солган, изтиробга солган воқеалар, ҳолатлар, манзараларни ёзишимга сира халал бермайдди. Янги шеърни ёзиб тугатсам, хаёлимда кўпинча ўзим билган кишилар, шеърларимни синчиклаб кузатиб юрадиган дўстлар ва устозлар, мен танимайдиган, аммо ғойибона мени ёдлаб, ҳурмат қилиб, хатлар ёзиб, бировларга мен ҳақимда эзгу гаплар айтиб юрадиган таниш-нотаниш шеър мухлислари кўз ўнгимга келади. Қандай ажойиб шеърхон юртимиз бор, дея фахрланаман. Янги битганларимни уларга маъқул келадими, ҳеч бўлмаса аввалгилари даражасидами, деб чуқур истиҳолога бораман.

ТАНҚИДЧИ. Модомики гапни ижоддаги ўзига хослик ва муштараклик масаласидан бошлаган эканмиз, уни давом эттирайлик, конкретлаштирайлик. Менингча, бугунги шеъриятимиз ривожига хос муштарак фазилатлардан, характерли тенденциялардан бири шуки, шеърятдаги тавсифийлик, мадҳиябозлик, риторика, дидактика, қуруқ патетика, шиорбозлик чекиниб, тобора мулоҳазакорлик, бадний таҳлил, масаланинг моҳиятига интилиш хусусиятлари ортиб бораётир. Табиийки, бу билан шеърятда реализм чуқурлашмоқда.

ШОИР. Бугунги шеърятда тавсифийлик, мадҳиябозлик, риторика, қуруқ патетика, шиорбозлик камайиб боряпти деяпсиз. Шундай эмас-ов, менингча! Шеърбозликнинг бу очофат ва мечкай кўриниши андак шакли-

ни ўзгартриб «маъни прод» қила бошлади-ёв! Ҳатто улар назмимиз эришган юксак мавқелардан ҳам муваффақият билан фойдаланиб, радио, телевидение ва турли нашрларга суқилиб кириб, беш-ўн йил бурун адабиётимизда воқеа бўлган шеърлар оҳанги ё шаклини ямлаб-чайнаб, ўзлаштириб такрорламоқда. Фарб фильмларида бир хил қароқчилар бор: юзига капрон пайпоқ кийиб олади-да, шу ниқоб ичида ҳаракатини қилаверади. Мен нашриётда ишлайман. Бизга келаётган баъзи шеър, ғазал, қўшиқлар мажмуасини кўриб энсанг қотади, улардаги ўша: «кўчат эк — савоб бўлади», «чойга қанд қўшиб ич — мазали...» тарзидаги сийқа гапларнинг бижиб ётганлигидан қоғозга ҳам қарагинг келмайди. Ахир шеърининг вазифаси фақатгина ақл ўргатишдан иборат бўлса, педагогика институтларининг нима кераги бор? Ёпиб ташлаш керак ҳаммасини! Энг содда, лекин чинакам шоирнинг ҳар елкасида ҳеч бўлмаганда биттадан ё Вольф Мессинг, Насриддин Афанди ё Чарли Чаплин турган бўлсин-да! Акс ҳолда энг жиддий шоирнинг ҳам трагизми «ўлиш ё қолиш»дан нари ўтолмай қолиб кетаверади. Мен шоирнинг жуда бўлмаганда ҳар учинчи ё тўртинчи шеъридан мўъжиза кутиш тарафдориман.

ТАНҚИДЧИ. Ташвишларингизда асос бор. Яхлит олганда шеърингизда биз тилга олган қусурлар тугаб битган эмас, муҳими шундаки, ўшандай қусурларга мубтало шеърлар танқидчилик ва китобхонларнинг эътиборидан четда қолиб кетаётир, бир-икки дидсиз ёки тамагир танқидчилар шундай шеърларни у ер-бу ерда тилга олмаса, ҳеч ким

уларга эътибор бераётгани йўқ. Шуниси ҳам борки, ёрқин кашфиёт даражасидаги шеърлар ҳаминша, ҳатто шеъринг энг гуркираб ривожланган пайтларда ҳам гўр, ўртамиёна назмларга нисбатан ниҳоятда оз бўлади. Лекин шу озу саз шеърлар поэзия ривожининг бош йўналишини белгилайди.

Ш О И Р. Гўр, ўртамиёна шеърларга ўз вақтида қарши кураш олиб борилмаса, улар бамисоли печакдек ғовлаб талантли асарларни сояда қолдириши мумкин. Афсуски, танқидчилар улар қаршисида сукут сақлаб турибдилар, уларга қарши дадил кураш очишга журъат этолмаётирлар.

Т А Н Қ И Д Ч И. Тўғри, аммо мен бу ерда диққатингизни камчиликларга эмас, кўпроқ шеъриятимиздаги етакчи ижобий тенденцияларга тортмоқчи эдим. Биз баъзан адабий жараёндаги камчиликлар, қийинчиликлар тўғрисида бор овоз билан гапиришни хуш кўрамизу, ютуқларимизни кўз-кўз қилиш, яхши тажрибаларни умумлаштиришга келганда бир оз сусткашлик қилиб қоламиз.

Ш О И Р. Ижобий тенденциялар ҳақида сўзлаш керак бўлса, мен гапни хусусийроқ бир ҳодисадан бошлашни истардим. Бугунги поэзиямизда интим шеърнинг ипак қатимлари, нур қатламлари эзгу ҳосил бераётганини кўриб қувонасан киши. Мен шу тенденциянинг истиқболига умид қилгим келади. Нега деганда, минг йил ёрни, маъшуқани улуглаб келган Шарқ ишқининг кўпроқ висол ва айрилиқ изтироблари атрофида манзаралар, ҳолатлар яратиш билан банд эди. Модоники, севгининг айрим инсон юрагида, турли

ёшдаги кишилар ҳаётида буюк руҳий инқилоблар ярата оладиган куч эканини эътироф этиш, эътироф этишгина эмас, кашф этиш, унинг ҳудудсиз туйғу ва ранг товланишларини кашф этиш вақти келди! Кишилар бу сеҳрли туйғулар камалагини кўра олсалар, юракларида кутилмаган яхшиликлар уйғониши мумкин. Ахир адабиётда ҳар қандай масаланинг моҳияти инсонни, унинг руҳидаги улкан бойликларни рўёбга чиқаришдир. Атроф йўлда, турмуш гирдибодида толиққан кишиларга файзиёб салқин дарахтзорни, осуда оқимни кўрсатсангиз, миннатдор бўлади, дуо ҳам қилади.

ТАНҚИДЧИ. Менимча, айти шу нафис «ипак қатламлар»га эътибор туфайли шеърингда инсонни тушуниш чуқурлашиб бормоқда, инсоннинг бугунги нотинч планетамиздаги мавқеи, инсон билан жамият ва табиат орасидаги мураккаб муносабат, инсоннинг бугунги кун, шунингдек ўтмиш ва келажак, она табиат олдидаги қарзи, бурчи масалалари ғоят кескин қилиб қўйилмоқда. Худди шу масалаларга муносабатда инсон ва унинг қалбини мураккаблиги, индиятлари билан кўрсатиш, энг муҳими, инсон қалбини, интим оламини кутилмаган томонлардан очишга интилиш, шоирнинг ҳаёт ҳодисаларига драматик муносабати характерли тенденцияларга айланиб бормоқда. Қисқаси, поэзия фақат «хабар бериш», «улуғлаш» ёки «фош этиш» билан кифояланмай, масала моҳиятини очишга, таҳлил этишга интилмоқда. Бу ҳаётга актив муносабатнинг олий кўринишидир. Бунинг учун «Тирик сайёралар», «Рухлар исёни», «Юзма-юз», «Нажот қалъ-

аси», «Ёнаётган дарахт», «Ҳаққуш қичқир-
ғи» китобларини варақлаш кифоя.

Ш О И Р. Гап шундаки, сайёрамиз кўз
ўнгимизда кичрайиб қолаётир. Бугун эрталаб
Америка қитъасида юз берган воқеалар ва
айтилган гапларни деярли америкаликлар-
нинг ўзларидан кечикмай эшитяпмиз, кўряп-
миз. Ер юзида ейиш-ичиш, туриш-турмуш,
расм-одатлар бирлиги юзага келаётганга
ўхшайди. Предметлар, кийим-кечаклар бир-
лиги... Эзгулик эса кун сайин минг-минглаб
шаклларда туғилишни истайдиган маънавий
ҳодисадир. Шундай экан, «маънавий қий-
матлар» ўз-ўзидан жонга тегади, кеча ҳимоя
воситаси бўлиб хизмат қилган нарса бугун
шунчаки одим отишингизга халақит бериб
қолиши мумкин. Шунинг учунми, чинакам
шоирлар ижодида «хабар бериш», «улуғлаш»
ёки «фош этиш»га кўра масаланинг моҳияти-
ни очишга, бадий таҳлил этишга мойиллик
кучли. Фош қилиш эса ҳатто энг кичик эпи-
зодларда ҳам «гамлет»лик талаб қилади.
Фақат «улуғлаш»нинг ўзи билан ҳозирги
китобхонни ҳаяжонга солиб бўлмайди, оддий
поэтик хабарнинг эса унга асло кераги йўқ.

ТАН Қ И Д Ч И. Инсон ва табиат муно-
сабати шеърятнинг азалий мавзуи, муаммо-
си, қадимдан поэзияда «табиат лирикаси»
деб аталган йўналишнинг мавжудлиги тасо-
дифий эмас. Биласиз, бундай шеърларда
авваллари инсон кўпроқ табиат маф-
туни ёки табиатни ўзгартирувчи, табиат
устидан ҳукмрон куч сифатида талқин
этиларди. Эндиликда, асримизнинг иккинчи
ярмига келиб ўзгача ҳолатга дуч келамиз —
табиатни асраш-авайлаш муаммоси шеърят-

да, қолаверса бутун адабиёт ва санъатда бош масала қилиб қўйилмоқда. Жумладан, Эркин Воҳидов ва Абдулла Ориповда. Сизда ҳам шундай мотивлар илгари сурилган шеърлар кўп («Қайси йил кўкламда Жайхун бўйида» деб бошланувчи шеър ва ҳоказо). Биламан, бунинг маълум асослари бор, мени бир ҳолат қизиқтирмоқда — ўша хил шеърларда негацир шикоятмуз руҳ, қандайдир илтижо, ҳазин, ночор бир кайфият, табиатга қилинаётган зугумлардан таҳликага тушиб қоллиш, кўзёшлар тўкишга ўхшаш ҳолатлар хийла кучли (айниқса сизлардан кейин адабиётга кирган ёшлар шеърларида).

Ш О И Р. Инсоннинг табиат олдидаги беҳад ожизлиги бугун ўзини янгидан намоён қила бошлади. Аввал замонларда инсон табиат қаршисида ўз чорасизлиги туфайли ожиз эди, бугун, парадоксни қарангки, ўз қўлида бениҳоя қудратли қуроолларни жо этгани учун кучсиз. Чунки, бу қурооллар арзимаган хато туфайли ўзи яшаб турган сайёрани кукунга айлантириб юборишга қодир эканлигини сезиб қолди инсон! Кимга нима деб фарёд қилишини билмайди! Ҳар қандай тараққий этган тузум даврида ҳам жоҳил кимсалар сақланиб қолаверишини бугун яхши биламиз. Янги даҳшатли қурооллар сутканинг бирор соатида шундай кимсалар қўлига тушиб қолмайди, деб ким кафолат бера олади?!

Ўрта асрларда кўплаб даҳолар, жасоратли олимлар ўтда куйдирилди, қатл этилди... Разил ва жоҳил руҳонийлар ўша пайтларда олимларни фақатгина черков манфаатларини ўйлаб, динга, одамларнинг азалий эътиқод-

ларига путур етказишинигина ўйлаб қатл этдимикан? Улар даҳрийлар қилган буюк кашфиёт воситалари жоҳил кимсалар қўлига тушиб қолса, ўнглаб бўлмас вайронагарчиликлар юз бериши мумкинлигини балки интуитив тарзда сезиб қолган бўлиши мумкин-ку! Ўтмиш шоирларининг (энг тараққийпарвар намояндаларининг) ижодида «аҳли замондин вафо кутманг...» деган ғоялар ҳам кўзга ташланмайдими?

Лекин биз ёшликдан яхшилик, эзгулик, инсон зотига шафқат-мурувват ғоялари руҳида тарбия топганмиз. Бизнинг бугунги камолотимиз шу ғояларни қанчалик амалга ошира олишимиз билан белгиланади. Кўпчилик ижодкорларда, хусусан ёшларда «нолиш» оҳангларининг борлиги — ана шу яхшилик ғояларини тўла амалга ошира олиш имкони йўқлигини билиб қолганидандир. Бунинг учун уларни айблаб бўлмайди. Лекин, Сиз айтгандай, нолишнинг ўзи билан муддао ҳосил бўлмайди, бунинг учун курашмоқ ҳам керак, курашсиз ўтмиш ҳам, келажак ҳам ўзининг бир кафт ерини бермайди.

ТАНҚИДЧИ. Табиатни асраш-ардоқлаш муаммоси билан баробар инсондаги табиий хислатларнинг, маънавий бисотларнинг тақдири масаласи ҳам ҳозирги кунда кўплар қатори Сизни ўйлатиш, ҳаяжонга солиш боисини билсак бўладими? Сизнинг «Табиатнинг қизил китобига», Абдулла Ориповнинг «Денгизга», «Қўриқхона», Эркин Воҳидовнинг «Зангори шуълалар», «Сирдарё ўлани» шеърларини назарда тутаётирман.

ШОИР. Бу ҳодисанинг боиси давримизнинг кўп улкан фан ва маданият арбоб-

ларни томонидан айтилди, айтиляпти. Иттифоқ ёзувчиларининг VII съездида Ф. Абрамов, Ч. Айтматов, Ю. Бондарев сингари сўз усталари бу хусусда жуда кескин гапирдилар, улардан ошириб бир нарсa дейиш қийин.

ТАНҚИДЧИ. Сизнинг кейинги шеърларингизда ҳаётнинг, инсон умрининг энг драматик, ҳаттоки фожей дақиқаларини қаламга олишга ёки ҳодисалар драматизмини бутун кескинлиги билан кўрсатиш, фожей пафос даражасига кўтариб тасвирлашга интилиш кучли. «Оқ уйда Жон Кеннеди портрети», «Чарли Чаплинни эслаб», «Амир Олимхоннинг сўнгги илтимоси», «Оқ қайин», «Роберт Сэндс исёни» каби шеърларингизда шундай. Бундай хусусиятни Эркин Воҳидовнинг «Рухлар исёни», «Арслон ўнатовчи», Абдулла Ориповнинг «Маломат тошлари», «Номаълум одам», «Қарвон», шунингдек, устоз шоирлардан Асқад Мухторнинг «Туш», «Янгам» сингари шеърларида ҳам кўриш мумкин. Ч. Айтматов, Д. Гранин, В. Тендряков сингари улкан адиблар ҳодисаларни шу тарзда бутун кескинлиги билан трагик пафос даражасига кўтариб тасвирлаш йўлини қайта-қайта қувватлаб чиқаётирлар. Шу тенденция, шу масала хусусида Сизнинг фикрингизни билмоқчи эдим.

ШОИР. Жуда содда қилиб айтсак, «одамнинг хилини йўл айиради» дейди-ку халқимиз. Йўл — ҳаракат, у кутилмаган ҳолатлари билан кишиларнинг маънавий борлигини аниқлаб беради. Ёзувчилар қаҳрамонларини ўзлари маъқул топган йўллarga солиб, серсинов, иложсиз, трагик ҳолатларда синая кўришлари шундан. Аслида бу ёзувчи

ўзига узоқ-яқин йўлда инсончи кишилар
излашидир. Шундай йўлда ёзувчига ҳам
кўринарли бўлади.

шундай шеър-
ишларига ҳам-
иннобарин гума-
нида кучли.

Ў
катт
Айни
масал
муамм
гуманизм
ёт ҳақиқати муаммосига
миз ва тўғри қиламиз.
ъятида ҳаёт ҳақиқати
майдиган яна бир улкан
асонга мурувват, меҳр —
асидир, негадир бу масалага
керагича эътибор бермай келамиз. Яқинда
«Литературное обозрение» журналидаги суҳ-
батда Расул Гамзатов яхши бир гап айтди.
«Мен, — дейди у, — адабиётни инсонга меҳр
деб аташни истардим. Ёзувчилардан кимдир:
одамлар ҳақидаги ҳақиқатдан кўра уларнинг
ўзини кўпроқ севаман, деган. Мен аслида
шундай қарашга мойил одамман. Ҳар доим
ва ҳамма соҳада инсонга садоқат — санъат
шу билан тирик...»

ШОИР. Баъзи танқидчилар бир нарса-
ни доим нотўғри тушунтириб келадилар.
«Фалончи шоирнинг шеърида «дард бор»,
«замондошларининг «дард»ини ифодалайди»,
деган гапларни масъулиясизларча такрорлай-
верадилар. Шу хил фикр илгари сурилган
мақола билан танишган ўқувчи: «Э, фалончи
шоир нуқул дардни ёзар экан, замонамиздан
нуқул дарду ғам ахтарар экан!» — деган
хулосага келиши мумкин. Қаттиқ таъкидлаб
айтаманки, муҳтарам адабиётшуносларимиз
«дард» деб атаган нарса аслида бош о ҳарф
билан ёзилиши мумкин бўлган «Меҳр»дир.

Одамга, унинг тақдирига меҳрдир! Фидойи меҳр, адойи меҳр...

ТАНҚИДЧИ. Қизиқ, шоирларимиз ўткир драматик, фожий руҳдаги шеърлар билан бир қаторда қувноқ, ҳаётбахш юмор билан йўғрилган шеърларни ҳам кўплаб битаётирлар. Боя тилга олинган ўткир драматик шеърлар ёнида «Собирман» (Асқад Мухтор), «Матмусанинг дутори», «Ёш шоирларга» (Э. Воҳидов), «Сув», «Жаннат», «Тулки фалсафаси» (А. Орипов), «Гўдак феълли дўстимга», «Мабодо дарахтлар юрар бўлсалар», «Қўшжонов домланинг уйида», «Қиши кайфияти, руҳига қараб»... (Сизда) каби ҳазил-мунотба руҳидаги шеърларни учратиш мумкин.

ШОИР. Аслида юмор ҳам инсонга меҳрининг бир кўрinishидир. Қолаверса, ҳазил, қочириқ, киноя, пичинг ўзбекнинг шунчаки йўл-йўлакай, саломдан кейиниқ шартта-шартта айтиб кетаверадиган гапидир. Бутун ижодда ҳазил-мунотбадан холи бирорта ўзбек шоири йўқ, анчайин жиддий шоирларимиз ҳам ҳазилга мойил бўлиб қолганликларини баъзан ўзлари сезмай қоладилар. Ахир халқ фарзанди саналмиш шоирда халқига хос шу хислатлардан қандайдир улуш бўлмаса унинг шоирлиги қаерга борарди.

ТАНҚИДЧИ. Шуниси ҳам борки, бир қарашда шунчаки ҳазил-мунотбадек туюлган бу хил шеърлардаги ҳазилнинг таги хийла зил.

ШОИР. Ҳазил, киноя, қочириқдан мақсад оқибат-натижада у ёки бу одамнинг феълими, фаолияти ҳақидами, кескин фикр билдиришдир. Ҳа, фикр билдириш, муносабат

билдириш! Бу борада ёзувчи ва шоирларга буюк лирик, файласуф Ғафур Ғулом ҳар томонлама устозлик қила олади.

ТАНҚИДЧИ. Ҳозирги шеърят фақат ҳаётнинг драматик, фожей ёки комик томонларини кўрсатиш, таҳлил этиш билангина чекланиб қолаётгани йўқ, ҳаётнинг нузли томонлари, халқимизнинг ажойиб фазилатлари ҳам улуғланаётир, энг муҳими, бундай шеърларда шоирларимиз қуруқ мадҳиябозликка берилмай, ҳодисалар, инсоний тақдирлар драмасини четлаб ўтмаган ҳолда чуқур мулоҳазақорлик, бадиний таҳлил, баъзан эса самимий ҳазил-мутобиа йўли билан ҳам ҳаётни, одамларни, халққа хос гўзал фазилатларни улуғлаш мумкин эканлигини яна бир бор исбот этмоқдалар. Эркин Воҳидовнинг «Бизлар ишляепмиз», Абдулла Ориповнинг машҳур «Саратон», ниҳоят, Сизнинг «Ўзбекистон мақтови», «Пахтамиз хусусида нутқ», «Юртимдаги вазмин одамлар» шеърларингиз бу жиҳатдан характерли. Шу тур шеърларингиздан, чунончи «Юртимдаги вазмин одамлар»нинг яратилиш тарихи ҳақида сўзлаб берсангиз.

ШОИР. Бу шеъримда «Вазмин одамлар» деганда, биласиз, баъзи-бир сохта солдим кишиларни, яъни ўзини оғир карвон, сипо кўрсатиб, билимсизлигини, фаросатсизлигини ясама кибр билан пардалаб, кўпчиликка аралашмай ўтирадиган майда «одамча»лару, «арбобча»ларни сира назарда тутаетганим йўқ. Улар тилга олишга ҳам арзимайдилар, уларнинг авра-астарларини мен шундоқ бир қарашдаёқ рентгендагидек кўриб тураман.

Бир гал Андижонга борганимизда баҳор оғир келган йил эди. Сел, дўл, бўрон-тўфон... Экинлар уч марталаб қайта экилган... Шаронт кишиларнинг ҳаётидаги «фожей ҳолатларни» очиқ кўрсатиб турмоқда эди. Қийин вазиятда қолган оддий кишилар содда, меҳнаткаш кишилар... Лекин чеҳраларида осойишта олижаноблик ёғдулари аён. Вазмин, пурвиқор кишилар. Буларни кўриб биз ҳам енгил тин олдик... Юртимизни ҳар қандай бўрон-офатлардан омон олиб ўтадиган инсонлар мана шулар экан деган фикр уйғонди юрагимда. Бундай сиймолар юртимизнинг ҳамма жойларида бор. Улар атрофимизда — бизнинг ижод далаларимизни-да меҳр билан кўриб-кузатиб туришибди. Шундай одамларга муносабат билдириш истагидан бояги шеър туғилди.

ТАНҚИДЧИ. Энди эътиборингизни ҳозирги шеърият шаклидаги, услубдаги изланишлар муаммосига қаратмоқчиман. Бу борада икки тенденция мавжуд. Бир томондан, шоирларимиз рус, қардош халқлар ва жаҳон прогрессив поэзияси тажрибаларига таянган ҳолда шеъриятимизнинг поэтик арсеналини янгича ифодалар, поэтик шакллар, янгича фикрлар тарзи билан бойитишга ҳаракат қилаётирлар. Дастлаб устозлардан Зулфия, Асқад Мухтор шеъриятида хийла ёрқин кўринган бу тенденция Рауф Парфи, Муҳаммад Солиҳ, Шавкат Раҳмон, Сулаймон Раҳмон каби ёшлар ижодида ўзгача кўринишда намоён бўлаётир. Иккинчи томондан, бошқа бир гуруҳ шоирлар совет даврида таркиб топган барқарор миллий поэтик анъаналар, шеърний шакллар доирасида туриб

бу анъаналарни ичдан янгилаш, имкониятларини кенгайтириш йўлидан бораётирлар. Сўнгги йилларда шу йўналишдаги шоирлар ижодида яна бир муҳим хусусият кўзга ташланаётир — улар классик адабиёт, биринчи галда халқ оғзаки ижоди бисотига, фольклор тажрибаларига, афсона, ривоят усулларига, ҳаттоки мотивларга дадил мурожаат этаётирлар. Бунинг учун Эркин Воҳидовнинг «Руҳлар исёни» достони, «Тирик сайёралар»га кирган қатор шеърларини, Абдулла Ориповнинг «Жаннатга йўл» асарини, Сизнинг «Ҳаққуш қичқириғи» китобингизни эслаш етарли.

Ш О И Р. Мен ҳеч қачон адабиётда шаклларнинг аҳамияти хусусидаги баҳсга аралашган эмасман. Шакл, менимча, хусусий ҳодиса. Шакл ҳеч қандай адабиётни ўзича бойитувчи омил эмас, у адабий-бадний бойликларни ташувчи восита, холос. Қлассик адабиётимизнинг ўзи шакллар хазинаси! Унда гул, кўза шаклидан тортиб оддий квадрат — тўрт томонига ўқилганида ҳам бир хил маъно берадиган шеърларгача бор. Гап шоирнинг ўз фикрини, нима қилиб бўлмасин таъсирчан, салмоқдор ва кўринарли қилиб айта олишидадир.

Ёшларнинг шакл изланишларига келсак, болаликда ҳаммамиз ҳам лой, қоғоз, пластиндан ғаройиб қиёфалар, қушлар, уйлар қурганмиз. Лекин ўшанда кўпинча одамларимиз уйларга, уйларимиз қушларга ўхшаб қолаверган. Кейинчалик ҳақиқий инсонларни, қушларни, уйларни кўргач эса, болаликдаги «иждо»ларимиз нақадар ибтидоний эканлигини билиб олганмиз. Шаклнинг қиммати халқ

!маънавияти бойликларини ўзида нечоғлиқ тўлароқ таший олиши, кўрсата олиши билан ўлчанади. Шекспирнинг айрим сонетлари ўз қуввати жиҳатидан унинг баъзи трагедияларидан қолишмайди.

ТАНҚИДЧИ. Модомики, шакл — адабий-бадий бойликларини ташувчи восита экан, унга бефарқ қараб бўлмайди. Классик адабиётимиз шакллар хазинаси дедингиз, бу гап фольклорга ҳам тегишли. Фольклор анъаналари баъзан ҳаётни реалистик тасвирлашга монелик қилганини, фольклорга хос ўта шартлилик реаллик билан сиғиша олмай қолганлигини биламиз, ҳозир ҳам шундай ҳолларга дуч келиб турамиз. Бироқ биз юқорида тилга олган асарларда фольклорга хос усул, восита ва мотивлар реализмга асло монелик қилмайди, аксинча, уларда реализмнинг чуқурлашувига, ҳодисалар моҳиятини тўлароқ очишга хизмат этади. Чунончи, «Рухлар исёни»ни эслайлик. Асар марказида аниқ тарихий шахс — машҳур бенгал шоири Назрул Ислон тақдири туради. Достон муаллифи, бир томондан, Назрул Ислон ҳаётига оид реал картиналар чизади, иккинчи томондан, шоир ҳаёти билан боғлиқ ҳолда бир қатор қадимий ривоят ва афсоналарни келтиради, бу ривоят ва афсоналар эса қаҳрамон ҳаётининг моҳиятини теранроқ идрок этишга ёрдам беради, қаҳрамон ҳаёти ғоят фожеали, реал фожеалар ифодаси жуда таъсирли, шу фожеий ҳодисалар билан боғлиқ ҳолда келтирилган драматизмга тўла ривоят ва афсоналар эса қаҳрамон тақдирининг туб моҳиятини янада чуқурроқ тушуниш ва ҳис этишга хизмат этади.

«Ҳаққуш қичқирғи»да ўзгачароқ — унда бевосита афсона, ривоятлар ёки ривоятнамо нақллар келтирилади, баъзан эса реал воқеалар, фактларга афсонавий, мажозий тус берилади, реал ҳаётний ҳодисалар ривоят тилида, мажозий тусда ифода этилади... Лекин ҳушёр китобхон афсона ва ривоятлар замиридаги реал гапни — муҳим ҳаёт ҳақиқатини уқиб туради...

Умуман афсона, ривоятларнинг ёки фольклорга хос усул, ифода воситаларининг ҳозирги кунда реалистик тасвир билан муносабати, бундай қўшилиш-чатишиш имкониятлари масаласига қандай қарайсиз?

Ш О И Р. Тилимизда «Гапингда жон бор» деган иборани кўп учратамиз. Бунинг тагида «Ишонса бўлади!» деган ҳикмат бор, холос. Афсона ва миф мотивлари минг-минг йиллар оғиздан-оғизга, халқдан-халққа ўтиб етук ва мукаммал шаклга эга бўлганлар, ишонтиришнинг энг кўтаринки, ҳатто романтик пафосига эришганлар. Схемалар, қолиплар, системалар, конвейерлар асрида, ҳатто жадвалнома одамлар, фаоллий-даврий одамлар кўплаб пайдо бўлаётган бу даврда адабиёт ўз «жонини сақлаш» учун ҳам юқоридаги фольклорий, яъни «азалий руҳ» мавжуд воситаларга мурожаат қилиши табиий.

Яна бошқа бир гап: майли, шоир шеърда кекса қоратолга қанот бериб учириб юборсин, темир бетон плитада сонсиз бойчечаклар ўстирсин, лекин бизни шунга қаттиқ ишонтирсин, руҳимиз бу мўъжиза қаршисида дол қолсин!

ТАНҚИДЧИ. Афсона ва ривоят усулларига мойиллик оқибати бўлса керак, ке-

нинг йилларда сюжетли-воқеабанд, жонли, лирик характерлар мавжуд бўлган шеърлар кўпайиб бормоқда, балладага яқинлашиб келадиган ё кескин драматик, фожий тарздаги ёки юмористик руҳдаги, баъзан эса бунингки жиҳатни туташтириб-қўшиб юбуровчи ўзига хос бир шеърний форма шаклланиб келмоқда.

Тўғри, воқеабанд шеърлар авваллари ҳам бўлган, биз бу ерда тилга олинаётган шакл драматизмининг кучлилиги, шу жиҳати балладага яқинлиги, драматик характерларнинг мавжудлиги, ифода, ҳикоя қилиш тарзи жиҳатидан ривоят усулига ўхшаб кетиши билан ажралиб туради. «Туш» (Асқад Мухтор), «Тандир ҳақида эртак», «Найнинг қисмати», «Матмусанинг дутори», «Оқсоқол» (Э. Воҳидов), «Ҳангома», «Шарқ ҳикояси», «Самовий меҳмон, беш донишманд ва фаррош кампир қиссаси» (А. Орипов), «Ҳаққуш қичқириғи»га кирган қатор шеърлар ана шундай шаклнинг яхши намуналаридир.

Ш О И Р. Гапингиз тўғри, лекин Сиз адабиётшунос олимсиз, ўз илмий терминларингизни қойиллатиб ишлаётирсиз. Мен шеър таҳлили билан шуғулланган эмасман. Бироқ ҳар қандай шеърни бир ўқишдаёқ нимага арзирлик эканини айта оламан деб ўйлайман. Воқеабанд шеърларнинг такомил топиб, кўпайиши умуман ёмон ҳодиса эмас. Аслида воқеий асоси бўлмаган шеърнинг ўзи йўқ. Лекин гап биз нимани воқеа деб тушунишимиздадир. Ички руҳий ҳаракати бўлган ҳар қандай манзара шеъри ҳам аслида воқеийдир. Сюжет деганимиз ҳам шу гапга яқин. Айни пайтда, ўша лирик маънодаги воқеа-

банд шеърларнинг кўпайиб бораётганлигини кўп яхши ҳол деб ҳам бўлмайди. Чунки асл шеър руҳнинг лаҳзалик изтиробларидан йўналиш ва нур олиб туғилади. Кўз шеъри, илғаш шеъри, ҳол-ҳолат, ранглар шеъри кишида муайян кайфият кўзгайди. Шеърнинг ҳамма қолган шакллариининг моддий бошланмаси аслида шундай шеърлардир.

Воқеабанд шеърлар трибун шоирларга, яъни публицистик майли бор, тезроқ фош этишга, кашф этишга иштиёқманд шоирларга қўл келади. Бу типдаги шеърнинг яна бир афзаллиги бор: дейлик, маълум бир воқеанинг гувоҳи фақат ўзимман. Энди уни бошқа ҳеч ким такрорлай олмайди, кўчриб олмайди ёки тақлид ҳам қилолмайди. Сюжетли шеърларнинг кўпайишига сабаб аслида шоирнинг ўз шеърини «предметли», илғамли, «наrsa»ли қилишга уринишлари сабаблидир. Ривоят ва афсоналар эса бу борада шоирлар учун тайёр гавҳар доналаридир.

Такрор айтаманки, шакл борасида баҳслашиш мен учун жудаям ёқимсиз бир ҳол. Айтиладиган гап бўлса бас, тил, кўнгил ва дид изҳор этиш мавриди ва меъёрини топар!

Оригиналликини хуш кўрсангиз унинг ҳам йўли бор. Дейлик, бировнинг туғилган кунига бормоқчисиз. Ҳали у одамни яхши билмайсиз. Шунинг учун энг «демократик» совғалар оласиз, яъни соат ва гул. Тамом! Иккинсининг мазмуни ҳам содда, ҳам эзгу. Лекин сиз оригинал киши бўлиб кўринмоқчисиз. Шунинг учун энди соат ва гулнинг орасига занглаб кетган бир занжир топиб солиб қўйинг. Кўрасиз томошани! Йиғилганлар бу ғаройиб совғанинг мантиқини қидиришга

тушадилар. Юбиляр қолиб, сиз оласиз олқишни ва ҳоказо...

ТАНҚИДЧИ. Гарчи бу ерда шеърий шакл муаммолари, бу борадаги изланишлар хусусида гапиршни ёқтирмаётган бўлсангиз ҳам, мен аминманки, амалда Сиз шакл масаласига ҳеч қачон эътиборсиз қараган эмас-сиз, акс ҳолда шеърий ижодингиз шакл жиҳатидан бу қадар ранг-баранг бўлмасди. Бир қарашда традицион туюлган — аруз, бармоқ, шеърий драма, насрий назм, афсона-ривоят, опера либреттоси шаклларидаги асарларингиз аслида кўп ижодий изланишлар, ҳаттоки дадил экспериментлар самараси эканлигига шубҳа йўқ!

Гарчи хуш кўрмасангиз ҳам шакл-ифода борасидаги баҳсни давом эттирмоқчиман. Ҳозирги ўзбек шеъриятида яна бир хусусият мавжуд: аксар шоирларимизда ҳодисаларга ўзларининг шахсий муносабатларини билдириш; шеърда шахсиятнинг намоён этиш (самовыражение) билан баробар, ҳодисанинг объектив манзарасини, ўз ички драмасыни кўрсатишга, бошқачароқ айтганда объективликка интилиш кучли. Эҳтимол, лирик шеърларда воқеабандликнинг, лирик характерларларнинг кўплаб пайдо бўлаётганлиги шунандир...

ШОИР. Шеърим — менинг муносабатимдир. Бу муносабатнинг ўзи фақат менинг шахсий бисотимнигина эмас, кимларнинг манфаатлари учун қандай ҳукм чиқараётганимни ҳам аниқ намоён қилади. Манфаат деган сўзга алоҳида урғу беришнинг ҳожати йўқ бу ерда. Чунки манфаат деганда шу аснода ё ўзининг, ё ёнимдаги кишининг

аҳвол-руҳиятини назарда тутмоқдаман. Чунки шоир «Кўмак, таянч, эзгулик ҳув фалон томонда!» деб йўл кўрсатиб қоладиган диспетчер эмас, аслида ўша сифатларнинг мужассамидир. Шоир одамларни ёнидан шундоқ бепарво ўтказиб юбора олмайди, одамларни ўзига жо этади. Ҳар бир одамнинг ўз тарихи бор. Ҳар бир одамнинг умри—ўз мустақил, шахсий тарихини, яъни ўз эзгулиги ёки разиллиги тарихини яратишдангина иборат.

Демак, кичик бир ҳолат ҳам, кичик бир руҳий биография ҳам сюжет экан. Шундай бўлгач, лирик шеърга сюжет, воқеа кириб қолди дейишдан олдин бир нарсани қатъий аниқлаб олиш лозим. Яъни, бир неча киши иштирокида юз берадиган воқеа баён этиладиган бўлса, бу сира лирик шеър бўла олмайди. Лирик шеър ҳар ҳолда муайян бир одамнинг руҳий кечинмалари районида чегараланиши керак. «Самовыражение» деган сўзни қисқача изоҳламоқчиман. «Самовыражение» — жуда бўлмаганда бошқалар айтган гапни индамайгина қўл кўтариб маъқуллашдан воз кечишдир.

ТАНҚИДЧИ. Умуман ҳозирги ўзбек шеъриятининг шакл ва ифодалар, услублар олами, изланишлар кўлами, даражаси, имкониятлари ҳақида қандай фикрдасиз? Менимча, шеъриятимизнинг ифодалар, шакллар оламини ҳозиргидан бойроқ, ранг-барангроқ қилиш имкониятлари бор... Шунга кўра изланувчи шоирларни, хусусан ёшларни бу борада чўчитмай, уларнинг изланишларини ҳар жиҳатдан қўллаб-қувватлаш лозим.

Ш О И Р. Фалон шакл ундай, фалон шаклнинг мана бундай афзалликлари бор, у-бу деб баҳс бошлашнинг ўзи, такрорлайман, чалғишнинг бошланишидир. Бунинг устига, манави шаклдаям ёзиб қўяй-да деб, шакл учунгина ёзилган шеърлар ҳам кўп. Шаклнинг имкониятлари чексиздир. Шеърият шакллариини ишлатишда шоир дизайнер бўлиши лозим. Лекин у фақат макетлар яратиш билангина уриниб қолиб кетмаслигин керак. Шаклни маъно баркамоллигини гўзал ва ёқимли қила олади, холос.

Шеъриятимизни шакл жиҳатидан янада бойроқ кўришни орзу қиляпсиз. Лекин Ҳамид Олимжон, Ойбек, Ғафур Ғулом анъаналари, шеърининг улар камолотга етказган шакллари яна кўп вақтлар етакчилик қилишига имоним комил. Негаки, уларнинг шеърияти арузининг, фольклоримизнинг минг-минг йиллик анъаналари шоҳсупаси устида барпо бўлгандир. Достонларимизни, тўй қўшиқларимизни эсланг. Аллаларни ёки азаларда айтиладиган юрак эзар нолали байтлар қаторини эсланг. Ёки: «Зўр карвон йўлида етим бўтадек...» деб шеър ўқишни бошлангу, ёнига битта хокку ёки танка қўйиб тасаввур қилинг. Йўқ, ўзбекнинг даъвати, фарёди, нидоси, ҳайрати бу шаклларга сифмас!

Шеърининг муайян тил ҳодисаси эканлигини биламиз, лекин у, айти пайтда, физиологик ҳодиса ҳамдир! Ҳа, у вужуднинг ва руҳнинг муайян ҳолатдаги ва шаронтдаги эҳтиёжлари маҳсулидир, яшаш шарт-шаронтлари қонунидир. Ёшлар ва уларнинг шаклий экспериментларига келсак, менимча, улар билан

ишни тўғри гапни айтишдан бошлайвериш керак.

Бу ерда яна икки факторни таъкидлаб ўтишни истар эдим. Шаклни чексиз дедик. Лекин у ҳар қандай миллий санъатнинг ўз ифода қудрати, имкониятлари чегарасидагина чексиздир. Иккинчидан, шакл — мужассам мантиқдир. Баъзи шеърларни ўқиб ансамбл қотади. Дунёнинг ҳали яралмаган, тартибга тушмаган «хаос» пайтига келиб қолдимми-кан деб ўйлайсиз. Шоир масалани «А» пунктида қўяди-ю «Я» мамлакатига кетиб қолади. Шеърнинг охирига етмай, «А»ям, «Я»ям йўқолиб кетади. Яъни, шоир шафтоли дарахти ҳақида шеър бошласа, бу шеърда нималарни учратмайсиз: «Троя урушию, термоядро реакцияси, Вавилон тарихи-ю, «Роллинг стоун» ансамбли. бугдой ўраётган бобоси-ю, аллақандай тулпорлар уюри... Бу тўполон гаплар билан шоир ўз шуур қудратининг кўламдорлигига шаъма қилмоқчи бўлар балки? Лекин у ўз-ўзини фош этади. У умумий нарсалар ҳақида истаганча сўзбозлик қилиши мумкину хусусий бир ҳодиса ё ҳолат ҳақида аниқ, лўнда гап айтишга қодир эмас. Демак, у шафтолини билмайди.

ТАНҚИДЧИ. Шаклдаги изланишлар борасида рўй бераётган камчиликлар, қийинчиликлар ҳақидаги гапингизда асос бор. Аммо жаҳон адабиётида мавжуд айрим шеърый шаклларнинг ўзбек адабиёти, ўзбек кишисининг руҳи, кайфиятини ифода этишга мос келмаслиги хусусидаги мулоҳазаларингиз мунозарали. Адабий шакллар ҳеч қачон бирор адабиётнинг «хусусий мулки» бўлган эмас. Яхши адабий шакллар халқлардан

халқларга ўтиб юраверади, ҳар бир адабиётда ўзига хос миллий тусга кираверади. Адабиётимизнинг яқин ўтмиш тарихини эслайлик. Атиги ярим аср бурун бизга реалистик роман, қисса, ҳикоя, драма, эркин шеър — сарбаст шакли тўғри келмайди дегувчилар бўлган. Қаранг, бугунги ўзбек адабиётини шу шаклларсиз тасаввур этиб бўладими?! Қелажак кўрсатар, эҳтимол Сиз ҳадик билан тилга олаётган шеърини шакллар ўзбекнинг қалбини ифода этишга ҳар жиҳатдан яроқли бўлиб чиқар. Ҳозирнинг ўзидаёқ бизда хокку ёки танка йўлида яратилган талайгина яхши шеърларни топиш мумкин. Шу маънода мен шакл бобида изланаётган, шеъримизга янгича ифодалар тарзини олиб киришга уринаётган шоирларга эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш тарафдориман. Бу борада мени бошқа бир ҳодиса ташвишга солаётир — айрим ёшларимиз ўз изланишларида изчил эмаслар, ўзлари танлаб олган йўлни, шаклни такомиллаштириш, эл-юртга маъқул даражага кўтариш устида етарли бош қотирмаётирлар.

Яна Сизни саволга тутмоқчиман. Сиз асар устида ишлаётганда китобхонни кўз олдингизга келтирасизми — кўпроқ қандай китобхонни? Шеърларингиз китобхонга тўла тушунарли бўлиши ҳақида ўйлайсизми? Ҳар доим кенг китобхон оммасига тушунарли шаклда ёзиш маъқул деб биласизми? Китобхонни эргаштириш, янги шаклларга, ифода тарзига ўргатиш, янгиликка рағбатини ошириш, китобхон дидини тарбиялаш масалаларига қандай қарайсиз? Шеърларингизда ифода этган қалбингизга яқин, Сиз учун

ниҳоятда ардоқли фикр ва туйғулар ҳар доим ҳам китобхонга тўла етиб боражагига аминмисиз? Сиз билан— шеърларингиз билан китобхон орасида конфликтли ситуациялар ҳам бўлиб турадимми?

Ш О И Р. Мен шеърларимни шеърхон тўла тушунсин деб орзу қиламан. Шеър ребус эмас! Лекин кишининг тақдир чигалликларини ўзида яширган бўлиши мумкин! Аммо шеър ўқувчига буни англатадиган керак элементлар билан таъминланган бўлиши лозим. Шундагина ўқувчи бошқалар тақдирини учун куйина олади. «Танаси бошқа дард билмас» дейдилар. Шеърининг асосий вазифаларидан бири — маълум бир кишининг қалбига эзгу, олижаноб туйғуларни, зарур гапларни, сувратларни бошқаларга ҳам ишонарли ва таъсирли қилиб етказиш эмасми? Токи кўнгилнинг ларзасини танаси бошқа ҳам сезсин, англасин.

О! Ҳақиқий шоирнинг эргаштириш, ром этиш қудрати шу қадар зўр бўладики... Давримизнинг энг улуғ шоирлари ўтмиш устозларнинг улуғ ғояларига, овозларига эргшиб энди келажак авлодларни ҳам эргаштира оладиган асарлар яратганлар, ҳа, ўтмишда ва бизнинг асримизда рўй берган инқилоблар, курашларнинг ўз шоирлари, бастакорлари, санъаткорлари бор! Жарчилари бор!

Поэтик экспериментга келсак, уни ижодкор аввало ўзи учун барпо этади деб ўйлайман. Шеърдаги ҳамма фикрлар ўқувчига тўла етиб бориши мумкин эмас, балки шарт ҳам эмасдир. Чунки ҳар қандай санъат асаридан ҳар ким ўзига хос, ўзини қизиқтирган жиҳат-

ларнигина яхшироқ қабул қилади. Шунинг учунми, ўқувчиларим билан «конфликт»лашиб турамыз. Тез-тез. Турли сабаблар билан! Лекин ҳаммаси эзгуликни тўлароқ рўёбга чиқариш масаласи билан боғлиқ бўлади.

ТАНҚИДЧИ. Ниҳоят, яна бир муҳим масала. Сизнинг шеърларингизда хилма-хил кўринишда ўзингиз туғилиб, вояга етган она юрт — Хоразм колорити баралла сезилиб туради. Умуман Сиз шеърингизда, қолаверса сўз санъатида ҳозирги пайтда маҳаллий колорит масаласи хусусида қандай фикрда-сиз?

ШОИР. Хоразм дунёда битта. Ўзбекистон битта. Хоразм ҳам катта, ҳам кичик тушунчадир. Бирон нарса ҳақида энг кўп билсам — бу Хоразмдир, оз билсам бу ҳам Хоразм... Мен ҳамма халқларнинг санъатларини ҳурмат қиламан. Улардаги этник жилолар мен учун янада қадрли. Чунки санъатни бошқа омиллар қаторида миллий-маҳаллий колорит, этник жилолар айниқса фарқлантириб туради. Шу ранг-баранглик бўлмаса дунёда ҳамма нарса ғиштлардек бир хил бўлиб қолар эди. Маҳаллий, яъни этник колорит миллий колоритни вужудга келтирувчи, яхлит этувчи, узлуксиз тўлдириб, янгилаб турувчи манбадир.

Модомики, бу ерда шоир ва танқидчи суҳбати — баҳси кетаётган экан, пировардида танқидчиларга айтадиган биргина истагимни изҳор этсам. Болалигимизда ўзимизча қўлбола тарозу ясаб, турли нарсаларни тортиб ўйнаётганимизни кўрсалар, момоларимиз бизни койир эдилар: «Торозу-торозу ўйнаманг, болаларим, дунё бузилиб кетади!» Бу

гап бирдан ҳозир хаёлимга келиб қолди. Адабий танқидчи одил тарозибон бўлиши керак деб ўйлайман. Аввало бировларнинг ҳақидан қўрқинч керак. Кейин тарозу палласига бўлар-бўлмас, етилмаган, гўштсиз, юксиз нарсаларни солабермасин! Ўқувчига фириб бериш бу—ўз фарзандингизга фириб беришдир. Шунинутмаслигиниз керак. Момоларнинг гапларида ҳам жон бор-да!

1981 йил, август

ҚАЛБ ИНҚИЛОБИ

(Ёзувчи Уткир Ҳошимов билан суҳбат)

ТАНҚИДЧИ. Атоқли адиб Чингиз Айтматов «Известия» газетасида босилган «Шоирнинг ботиний қуёши» мақоласида шеърининг «қалб инқилоби» деб атайди. Чиндан ҳам ҳақиқий шеър қалбдаги чуқур инқилобий жараёнларнинг самараси, ҳосиласидир. Бу гап, менингча, фақат шеъринггагина эмас, балки бадний ижоднинг ҳар қандай тури, шаклига, барча яхши намуналарига, жумладан проза асарларига ҳам дахлдордир. Китобхонни ларзага солган, ўйга толдирган жами яхши ҳикоя, қисса, роман борки — барчаси адиблар қалбидининг инқилобидир...

ЁЗУВЧИ. Модомики гапни Чингиз Айтматовдан бошлаган эканмиз, ана шу адибнинг «Бўронли бекат» («Асрга татиғулик кун») романига эпиграф қилиб олинган сўзларни эслагим келди. Ёзувчи ўз асарини «Ушбу китоб менинг танимдир, ушбу сўзлар менинг жонимдир» деган ибора билан бошлайди. Назаримда, ҳар бир виждонли ёзувчи ўзининг энг яхши асарларига бу сўзларни бемалол эпиграф қилиб олса бўлади... Айрим адибларимиз битта китобнинг сиёҳи қурмасдан, иккинчи китобни бошлашади. Бундан ашқари «биз илҳом келишини кутиб осмонга

тикилиб ўтирмаймиз, хоҳлаган пайтда асар ёзаверамиз» дейишадн. Эҳтимол, бу гап тўғридир. Эҳтимол, бундай иш услуби ёзувчинн меҳнат интизомига ўргатар, адибнинг маҳсулдорлиги ортар. Лекин мен қаламкаш сифатида бу фикрга қўшила олмайман. Ахир ҳар қандай асар учун ҳам фақат ҳаётнй материалининг ўзи етмайди-ку! Бадний асар жонли организмдек гап. Унга аввало жон ато қилиш лозим. Ёзувчи ўша ҳаётнй материални ўз қалбининг дардига, ўз виждонининг даъватига айлантира олиши, мана шу воқеа-ҳодисаларнинг ҳаммасини юрак-юракдан чуқур ҳис этиши керак. Ушандагина асардаги образлар тирик одамга айланади, асардаги воқеалар ўқувчини ҳаяжонга солади. Эҳтимол, адабиётнинг «қалб инқилоби» дегани шудир. Албатта, қаламкаш ҳам тирик одам. Бир нарсадан қувонади, бир нарсадан нафратланади, бир нарсани тасдиқлагиси, бошқасини рад этгиси келади. Лекин буям ҳали кам. Ёзувчи ўзи тасдиқлаётган ёки рад этаётган нарсаларнинг ижтимоий моҳиятини чуқур ҳис этмоғи, мана шу ҳисни қаҳрамонлар қисматиға сингдириб, шу орқали китобхонға юқтирмоғи керак. Шундагина адибнинг қалб инқилоби китобхонни ларзаға солиши мумкин. Ҳар бир қаламкашнинг ўз ижодий принциплари, ўз кредоси бўлади. Жумладан, менда ҳам шундай принциплар бор. Аввало ўзим катта ҳақиқат деб билган нарсани, ягона ҳақиқат деб билган нарсани, ўзим ниҳоятда чуқур ҳис этган, қалбимнинг дардига айланган нарсани ёзишни хоҳлайман. Бундан ташқари, уни шу тарзда ёзгим келадикн, асардаги бирорта саҳифа, биронта

абзац, биронта жумла, ҳатто биронта сўз китобхон назаридан четда қолмаса. Ҳар бир сўз оловдек ловуллаб, китобхон қалбини иситиб, шуурини ёритиб, турса. Бу албатта, маҳорат масаласи. Бунга қанчалик эриша олганимни билмайман. Лекин яхши ният билан доим шунга ҳаракат қиламан.

Яна бир гап. Кўпинча дўстларим менга тайёр ҳикоя ёки ҳатто тайёр повесть бўла оладиган сюжетларни айтиб беришади. Бир қарашда бу воқеаларда ҳамма нарса етарлидек. Фақат қоғоз-қалам олиб ёзилса бас. Лекин нима учундир уларни ёзолмайман. Кейинчалик бунинг боисини билдим. Уша нарсалар қалбимни қаттиқ ҳаяжонга солмагани учун ёза олмаган эканман. Эҳтимол, қалб инқилоби дегани шуям бўлса керак. Ҳали айтганимдек, адиб ўз виждонини ғалаёнга солган нарсаларингизга ёзмоғи керак. Бу жиҳатдан Сизнинг фикрингизга қўшиламан.

ТАНҚИДЧИ. Гапларингиздан кўриниб турибдики, «қалб инқилоби» тушунчаси бадий ижоднинг кўпгина туб масалаларини, жумладан ёзувчи позицияси муаммосини ҳам ўз ичига олади. Санъат ва адабиётнинг асл табиати ижодкор ҳаётда ҳамиша актив позицияда туришини тақозо этади. У теваракатрофда юз бераётган ҳодисаларга асло бефарқ қаролмайди. Л. Толстой сўзлари билан айтганда жим туролмайди. Айниқса, бизнинг замонамизда, бизнинг кунларимизда... Бугунги адабиётимизнинг пешқадам вакиллари публицистик жанрларга кенг мурожаат этаётганлиги, кундалик ҳаёт ва

иждо муаммоларига фаол аралашаётганликларин шундан бўлса керак.

ЁЗЎВЧИ. Ўзим жуда ҳурмат қиладиган юморист ёзувчи Неъмат Аминовнинг чиройли гапи бор: «Ёзувчилик касбининг ўзи одамга берилган жазо». Бу гапга қўшилмай илож йўқ. Табiiки, иждокор ҳеч қачон ёлғиз ўзининг ташвиши билан яшолмайди. Ўзгаларнинг қувончини ҳам, кулфатини ҳам ўзиники деб қабул қилади. Шундагина унинг асарларидан ҳар ким ўз шодлиги ва ташвишини топгандек бўлади. Ҳаётга актив аралашниш масаласи ҳам шундан келиб чиқади. Мамлакатимизнинг улкан адиблари Шолохов билан Эренбург ҳам, Ғафур Ғулом билан Ҳамид Олимов ҳам, умуман барча авлод вакиллари кундалик ҳаётнинг долзарб масалаларидан четда турншмаган. Бугунги адиблар ҳам бундан мустасно эмас. Ахир «шоир бўлишнинг шарт эмас, граждани бўлишнинг шарт» деган гап бежиз айтилмаган. Бир вақтлар жамият, тараққиётга халақит бераётган айрим иллатларни ёзган қаламкашларга хиёл ғашлик билан муносабатда бўлиш ҳоллари рўй бериб турар эди. Гўё адиб бу билан жамиятимизнинг обрўсини пасайтираётгандек. Бироқ кейинги йилларда партиямиз бундай бемаъни қарашга тамомила чек қўйди. Эсингизда бўлса «Литературная газета»да атоқли грузин адиби Нодар Думбадзе билан чет эл мухбирининг интервьюси босилиб чиқди. Чет эл мухбири шундай савол беради: «Одатда камчиликларни кўрсатган ёзувчиларни унчалик ёқтиришмайди. Сизга эса Ленин мукофоти беришди. Ўзингиз бу масалага қандай қарайсиз?» Думбадзе бу

саволга шундай жавоб қилади: «Бизнинг жамиятимиз шу қадар улуғвор ва қудратлики, унинг ривожига халақит бераётган айрим сояларни кўрсатиш билан жамиятимизнинг ўзига соя тушмайди. Аксинча, бу билан биз — ёзувчилар жамиятимиз тараққиётига ёрдам берамиз».

Бу гапларда чуқур ҳақиқат бор. Албатта, қай йўл билан бўлмасин, ўзига қўйилган ҳаққоний айбномани четлаб ўтишга ҳаракат қиладиган демагоглар йўқ эмас. Масалан, «Нур борки, соя бор» романи эълон қилинганда ўртачароқ бир «савдогар» жуда жиддий қилиб «нима учун бунақа ифвогар ёзувчини судга беришмайди» деган экан. Начора, модомки асардаги гаплар ўшанақа ўртача «савдогар»ларни чийиллатган экан, демак бунга қувониш керак. Публицистика масаласига келсак, ҳақиқий адиб жамият ҳаётидан четда туролмайди. «Ёзувчи халқ тилининг таржимонидир», «ўз даврининг виждонидир», «партиянинг солдатидир», «Ватаннинг фарзандидир» деган гаплар бежиз айтилган эмас.

ТАНҚИДЧИ. Шу ўринда шоир Егор Исаевнинг бир гапи ёдга тушиб қолди. «Публицистика шундай бир учқунки, — дейди у, — истисносиз барча жанрлар ундан аланга олади. Публицистика бу — ҳаммадан бурун ҳаёт ҳодисасига акс садо, илк муносабат, боришги, истеъдоднинг граждамлиқ туйғуси».

ЁЗУВЧИ. Яхши айтилган. Дарҳақиқат, публицистика — истеъдоднинг граждамлиқ туйғуси, талант табиатининг ўзи, ёзувчининг граждамлиқ бурчи уни беихтиёр публицистика томон етаклайди.

ТАНҚИДЧИ. Чинакам публицистика ҳаёт ҳодисаларни туфайли ёзувчининг граждандлик туйғуси туғёнга тушган, алангага айланган, бинобарин, инқилоб тусини олган пайтдагина туғилади. Энг яхши публицистик асарлар шу тариқа майдонга келган. Сир эмас, бизда худди шу хусусиятдан маҳрум, турли-туман ҳодисалар, маросимлар муносабати билан битилган баландпарвоз олдиқочди гаплар билан тўлиб-тошган, дардсиз-эҳтироссиз публицистик «асар»лар ҳам тез-тез чиқиб туради. Кўнглингизга келмасин-у, Сиз ҳам баъзан «публицистика» номи остида жўнроқ нарсалар битгансиз... Кейинги пайтларда эълон этилган «Муқаддас қасамни бузганлар» билан «Қалбнинг оппоқ дафтари» асарларингизни чинакам публицистиканинг намунаси деса бўлади.

ЁЗУВЧИ. Ўз асарларим ҳақида гапириб бир оз ноқулай. Лекин Сиз «Муқаддас қасамни бузганлар» билан «Қалбнинг оппоқ дафтари» ҳақида сўз очган экансиз, уларнинг яратилиши тўғрисида озгина тўхталиб ўтай. Йўқ, мен бу билан асло ўз «тажрибам»ни кўз-кўз қилмоқчи эмасман. Модомики, публицистика табиати устида сўз бораётган экан, бу икки мақоланинг туғилиш тарихига оид шарҳлар, эҳтимол, биз баҳслашаётган назарий масалаларга бир қадар ойдинлик киритиш учун хизмат этар... Бу икки мақоланинг туғилиш сабаби ҳам ўша «қалб инқилоби», «граждандлик туйғуси» билан боғлиқдир.

Қунлардан бирида редакцияга оддий кийинган ўрта ёшлардаги аёл йиғлаб келди. Айрим врачларнинг бепарволиги, аниқроқ

айтганда инсон боласига нисбатан жиноят-корона беписанд муносабати туфайли аёлнинг боласи кўр бўлиб қолган. Аёлнинг бошида эри йўқ, якка-ю ёлғиз умиди шу боладан бўлган. Ҳолбуки, боланинг кўзини сақлаб қолиш учун врачлар нари борса беш минут синчиклаб текширишса, олам гулистон эди. Муштипар бир аёлнинг кўзёши менинг хотирамда кўпдан буён тўпланиб ётган бошқа воқеаларни уйғотди. Ўзим ҳам шундай врачларга озми-кўпми рўпара келганман. Одам, эҳтимол, янги уй олиш учун, янги машина олиш учун, қимматбаҳо тақинчоқ олиш учун пора берар (аслида бунинг ўзи ҳам жиноят). Лекин одам соғ яшаши учун ҳам бировга нимадир узатиши керакми? Ахир, бу бизнинг жамиятимизга ҳеч қанақасига тўғри келмайдиган ҳодиса-ку! Наҳотки, бундай ҳолатга чидаб бўлса?! Биламан, «Муқаддас қасамни бузганлар» мақоласи хиёл кескинроқ, хиёл шиддатлироқ чиқди. Бироқ, инсоф билан айтганда, бу мақолада мен ажойиб врачларимизни, фидойи шифокорларимизни унутганим йўқ. Бундай врачлар мамлакатимизда жуда кўп. Бироқ тамагир врач битта бўлса ҳам — кўп. Асосий мақсад шундайларга зарба бериш эди. Табiiийки, мақола эълон қилингандан кейин авторни айблаб гапирадиган, «бу одам врачларга туҳмат қиляпти» деб аюҳаннос соладиган шахслар бўлди. Имоним жомилки, худди шу шахсларнинг ўзи бориб турган тамагир ёки порахўр. Бўлмаса мақола уларга бунчалик аламли таъсир қилмасди. Ҳалол врачларнинг ҳаммаси мақолани тўла қўллаб-қувватлашди. Редакцияга врачларнинг ўзидан келган миннатдорчилик

мактублари ёғилиб кетди. Демак, мўлжалга беҳато урилган экан.

«Қалбнинг оппоқ дафтари» мақоласидаги масалалар ҳам кўпчиликка маълум. Орадан кўп ўтмай «Учительская газета»да СССР Маориф Министри Прокофьев мақоласи эълон қилинди. Қизиги шундаки, Министрнинг мақоласида ҳам худди шу масалалар кўтарилган эди. Қисқаси, у мамлакат бўйича кўпчиликни ўйлантириб турган гаплар экан.

ТАНҚИДЧИ. Публицистика бу аслида жуда муҳим, долзарб ижтимоий, маънавий-ахлоқий муаммоларни ҳозиржавоблик ва дадиллик билан кенг жамоатчилик ҳукмига ҳавола этиш демакдир. Шу хил руҳда битилган асар, табиийки, жамоатчилик орасида жиддий қизиқиш уйғотади. «Қалбнинг оппоқ дафтари» мақоласи «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг йиллик мукофоти билан тақдирланди. Ўзбекистон Маориф министрлиги коллегияси шу мақола юзасидан махсус кенгайтирилган қарор қабул қилди. Бу қарор республикадаги барча область, шаҳар, район, халқ маорифи бўлимларида, ҳамма педагогика институтларида, барча мактаблар педагогика кенгашларида ишлаб чиқилди.

ЁЗУВЧИ. Мақола чиққач, дастлабки пайтларда айрим кимсалар бир оз ғашлик қилиб турганида республика Маориф министрлиги уни қўллаб-қувватлаганлиги мен учун энг катта мукофот бўлди. Бунинг учун республика Маориф министрлигидан, унинг собиқ сардори улкан олим Саид Шермуҳамедовдан чуқур миннатдорман. Ҳозир республиканинг қайси чеккасига бормайлик,

оддий ва ҳалол заҳматкаш ўқитувчилар шу ҳақда қувониб гапиришади. Фарғона область, Ўзбекистон район партия комитети бу мақолани афиша қилиб катта тиражда чиқарган. Барча мактаблар, клублар, ташкилотлар, ҳатто чойхоналаргача илиб қўйишган. Демак, адибнинг қалбидан чиққан сўзлар одамларнинг қалбига етиб борибди. Мен бунга мақтаниб эмас, қувониб айтаяман.

Афсуски, элга танилган ёзувчиларимиз айрим пайтларда бундай ҳаётний масалаларга аралашиниши ўзлари учун хиёл ортиқча, иккинчи даражали иш деб биладилар...

ТАНҚИДЧИ. Шу ерда гапингизни бўламан. Чиндан ҳам баъзан публицистикани иккинчи даражали нарса деб билиш, уни бадний ижодга қарама-қарши қўйиш ҳоллари учрайди. Публицистикани кундалик ҳаёт учун керакли, лекин ўткинчи мавсумий нарса, публицистика билан ортиқча банд бўлиб кетиш бадний ижодга, баднийликка монелик қилади, деган гапларни ҳам эшитишга тўғри келади. Шунингдек, бир вақтлар публицистик талқинни баднийликдан холи деб қараш кенг тарқалган эди. Ҳозир ҳам шундай фикр тарафдорлари йўқ эмас. Айни пайтда бадний публицистика ҳам адабий ижоднинг, аниқроғи прозанинг тенг ҳуқуқли мустақил тури, публицистик талқин ҳам баднийлиkning бир кўриниши, бадний таҳлил воситаси эканлиги айтилмоқда. Жумладан, публицист Александр Кривицкий «Правда» газетасида босилган «Публицистика уфқлари» мақоласида (1981 йил, 28 июнь) шундай фикрни қаттиқ туриб ҳимоя қилади. Публицистика жанрларининг ҳаётда, бадний ижодда ўз ўрни, публицистик

талқиннинг бошқа адабий жанрларда, чунончи, поэма, драма ёки романда ўз функцияси — вазифаси бор. Уларнинг ўрни ва функциясини камситиш ҳам, ошириб кўрсатиш ҳам ярамайди.

ЁЗУВЧИ. Публицистиканинг жанр сифатида ўз фазилатлари, ўз имкониятлари бор. Бироқ публицистиканинг ҳикоя ёки романдан жиддий фарқ қиладиган томонлари ҳам мавжуд. Одатда бадий ижодда — ҳикоя, повесть, роман, шеър ёки дostonда асосий образ, асосий анализ маркази инсон, инсоннинг қалби бўлса публицистикада фикрнинг ўзи образга айланади. Шу билан публицистикада катта ақл, чуқур фикр билан бирга кўплаб фактлар бўлмоғи керак. Бироқ адиб буларнинг ҳаммасини улкан қалб эҳтироси билан тасвирлаши лозим. Ҳикоя услубида ёзилган публицистик мақола ҳам, публицистик усулда ёзилган ҳикоя ҳам эриш туюлади. Бинобарин бадий публицистикани бошқа прозаик жанрлардан фарқи, албатта бор. Бироқ бадий асарда публицистик элементлар, публицистикада эса, айтайлик, ҳикоянинг айрим элементлари бўлиши мумкин. Бу ерда гап мсёрга, ёзувчининг маҳоратига боғлиқ.

Энди юқоридаги фикрни озгина давом эттиромоқчи эдим. Айрим ёзувчиларимиз публицистик асар ёзишни ўзлари учун, боя айтилганидек, ҳиёл уят деб биладилар. Лекин бунинг учун публицистика жанри айбдор эмас. Бунинг учун биз айбдормиз. Айрим ёзувчиларимиз ҳар жумланинг бошида «О» деб хитоб қилинса-ю, ҳар абзацининг охирига ундов белгиси қўйилса, шу публицистика

бўлади деб ўйлайдилар. Йўқ, бадий публицистика, ҳали айтганимиздек, ёзувчининг қалб алапгаси, исёни, катта тафаккур доираси бўлиши керак. Бундан ташқари, публицистик асар халқ қалби билан ҳамоҳанг бўлиши лозим. Симонов ва Эренбурглар, Ҳамид Олимжон ва Ғафур Ғуломлар публицистикаси шу бонсдан ҳам миллионлаб китобхонларнинг қалбини ларзага солган, бундан кейин ҳам ларзага солади. Энди публицистик асарнинг «мавсуми», «ўткинчи» нарса эканлигига тўхталсак. М. Горький бундан кўп йиллар илгари «янги типдаги совет ёзувчиси уч босқични — кечани, бугунни, эртани жуда яхши билиши керак» деган эди. Агар публицистик асар фақат бугунги кунга хизмат қилса, у ўз-ўзидан ўткинчи нарсага айланиб қоларди. Мен бунга эриша оляпманми — йўқми, билмайману, бироқ ўз машқларим, жумладан, ҳали Спз тилга олган публицистик мақолаларимда ҳам фақат бугуннинг эмас, эртанинг ҳам жуда жиддий ташвишларини кўраман. Бўлмаса, уларни ёзмас эдим.

ТАНҚИДЧИ. Бу ерда бутун гап ёзувчининг истеъдод йўналиши, маҳорати, санъаткорлигига боғлиқ. Публицистик талқин, чекинишлар бир ёзувчида асарнинг бадиятига монелик кўрсатиши, уни оддий мақола ҳолига тушириб қўйиши, бошқа бир истеъдодли ёзувчи қўлида эса кучли таъсирчанлик касб этиши, асар бадиятини оширишга хизмат қилиши мумкин.

ЁЗУВЧИ. Афсуски, кўп асарларда биз публицистикани ҳозир Спз айтаётган биринчи таъсирини тез-тез учратамиз. Баъзи асарлар-

ни ўқийсиз. Жиддий ҳаётний муаммолар бор. Мавзу янги, актуал, тасвир объекти ҳам янги, муҳим қурилишлар, муҳим изланишлар акс этади. Лекин асарни ўқиб, бирон-бир ҳаяжонга тушмайсиз. Китобда одам билан одам эмас, проблема билан проблема олишади. Албатта, асарда мавзунинг актуаллиги жуда муҳим, бироқ бунинг ўзи етмайди. Минг марта бўлса ҳам такрорлашга тўғри келади, бадний асарнинг тадқиқ объекти аввало инсон бўлиши керак. Ёзувчи ҳаммадан бурун инсон қалбини кашф этмоғи лозим. Акс ҳолда ҳар қандай муҳим мавзуда ёзилган катта ёки кичик китоб ҳам оддий газета материалидан фарқланмай қолади.

Публицистик элементлардан фойдаланиш ёзувчининг маҳоратига боғлиқ, деганда тамомила ҳақлисиз. Бунинг исботи учун кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Масалан, Шолоховнинг «Тинч Дон» романида ғалати ҳолат бор. Аксинья баҳор кунларидан бирида кечаси далада келаётгани тасвирланади. Ёзувчи ҳеч гапдан ҳеч гап йўқ шундай луқма ташлайди: «Апрель туни эртақдек гўзал!» Бир карашда бу хитобнома ортиқчадек туюлади. Бироқ шу жумланинг ўзида Аксиньянинг қалбидаги жиловсиз тўлқинлар ифодаланганини чуқур ҳис этасиз. Ёки Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романини олайлик. Қумушнинг ўлимини тасвирлар экан ёзувчи хитоб қилади: «Бечора ота, бечора она!» Навжувон қизининг жасади устида ўтирган ота билан онанинг ҳолатини тасвирлаш учун мана шу биргина жумланинг ўзи кифоя. Гарчанд буни ёзувчи атайлаб айтгандек туюлса-да, бизнинг шу тобдаги ҳаяжонимиз

сусаймайди, аксинча кўпаяди. Расул Гамзатовнинг «Доғистоним» китобидаги ёки Чингиз Айтматовнинг асарларидаги публицистик ҳолатларни кўз олдимизга келтирайлик. «Эҳ, Жамила, Жамила!», «Эҳ, Иссиққўл, Иссиққўл!» сингари хитоблар Айтматов асарларининг кучини сусайтирадими? Ёки «Оқ кема» қиссасининг охирида адибнинг Болага мурожаат қилиб «Сен кетдинг, болажон...» деб бошланадиган хитобномаси-чи? Йўқ, булар публицистик элементлардан ўринли фойдаланиш нақадар эмоционал таъсир кучига эга эканлигини исботловчи мисоллар. Бундай мисолларни Асқад Мухтор, Пиримқул Қодиров, Ҳамид Фулом, Саид Аҳмад, Одил Ёқубов, Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов, Омон Матжон сингари қатор ёзувчи ва шоирлар ижодида ҳам учратиш мумкин. Бинобарин, ҳамма гап ёзувчининг маҳоратида. Жумладан, Асқад Мухторнинг «Чинор», Одил Ёқубовнинг «Диёнат» асарларида публицистик руҳнинг асар ғоясини очишда катта хизмат қилганлигини кўрамиз. Бу асарларда ёзувчилар уч авлод вакиллари қалбини ёрқин тасвирлайди. Фақат кеча ёки бугунни эмас, эртанинг ҳам муҳим муаммоларини ғоят ҳаётий ва ҳаяжонли тарзда ўртага ташлайди. Беихтиёр Горькийнинг ўша гаплари яна эсга тушади. Бинобарин, публицистика элементларидан фойдаланишнинг аҳамияти ёзувчининг маҳоратига боғлиқ.

ТАНҚИДЧИ. Публицистикага мойиллик, журналистикага яқинлик оқибати бўлса керак, бу ҳодисанинг бадий ижоднинг бошқа турлари, жумладан, ёзувчининг ҳикоя, қисса, романларига таъсир доираси кенгайиб

бояпти. Журналистикага хос фикрлаш тарзи қандайдир кўринишда ўша тур асарлар структураси ва поэтикасига, персонажлар руҳияти, табиати, ҳатто касб-корига ҳам кўчиб ўтмоқда. Бу ҳол кўплар қатори Сизнинг кейинги йиллар ижодингизда — «Ўзун кечалар», «Нур борки, соя бор», «Дунёнинг ишлари» асарларингизда яққолроқ кўринади. Ҳар уч асарда ҳам ҳодисалар, ҳаёт муаммолари журналист-ёзувчи образи, нигоҳи орқали ифода ва талқин этилади.

ЁЗУВЧИ. Умуман, ижодкорни, жумладан, ёзувчи ёки журналистни қаҳрамон қилиб олиш, ҳаёт ҳодисаларини шу қаҳрамон кўзи, қалби орқали тасвирлаш адабиётда янгилик эмас. Жек Лондоннинг «Мартин Иден» романида, Симонов, Чаковский, Думбадзе асарларида шу ҳолни кўрамиз. Ўзбек адиблари — Ойбекнинг «Навой», Зулфиянинг «Қуёшли қалам», Абдулла Ориповнинг «Жаннатга йўл», ёш шоир Усмон Азимовнинг «Қуёшли олам» каби асарлари... Бундай китоблар қаторига яна кўп мисоллар қўшиш мумкин. Бундан кейин ҳам бош қаҳрамон қаламкаш бўлган асарлар яратилаверади. Ҳамма гап ўша асар қаҳрамони бўлмиш ижодкор инсоннинг қалби ёзувчи томонидан қай даражада кашф этилишида. Албатта, бадий асар қаҳрамонлари ҳаёт ичига активроқ кириб боради, бу эса ёзувчига ўзини ҳаяжонга солган ҳаёт воқеаларига муносабатини акс эттиришда бирмунча қулайлик туғдиради. Асар қаҳрамони ёзувчи ҳам, ишчи ҳам, истаган бошқа касб эгаси ҳам бўлиши мумкин. Лекин, яна қайтараман, ҳамма гап қаҳрамоннинг инсон сифатида ўқувчи кўз ўнгиди

жонланиши, инсоний фалсафаси нақадар салмоқли бўлишидадир. Масаланинг иккинчи томони ҳам бор. Умуман ёзувчи ҳаётга актив муносабатда бўлса, муносабатини ошкора изҳор этса — бунинг ҳеч бир зарарли жойи йўқ. Шахсан мен хонасига беркиниб олиб асар «тўқийдиган» ёзувчига нисбатан ҳаёг ичида бўладиган қаламкашни чуқурроқ ҳурмат қиламан. Лекин бунда ҳам ўзига хос мураккабликлар бор. Ёзувчи чумолига ўхшаб ҳамма нарсани ташмалаб келиб, ўртага ташлайвермаслиги керак. Яъни, у ҳаётда кўрган ҳар бир воқеани асар қилиб ёзиб ташлайверса, ўқувчининг ундан ихлоси қайтади. Бироқ ёзувчи ўргимчакка ўхшаб ҳамма нарсани ичидан тўқиб чиқармаслиги ҳам керак. Ёзувчи боларига ўхшаши зарур. Қизиқ, болари юз граммни асал тўплаш учун миллионга гулга қўнар экан, шунча гул шарбатини инига келтириш учун 46 минг километр масофани учиб ўтаркан. Бу эса, ер шарини экватор бўйлаб айланиб чиқишдек гап. Бундан ташқари, болари ҳар бир томчи гул шарбатини хартумчасидан 240 марта тўкиб, яна ютиб, қайта ишларкан. Бироқ бу ҳали ҳаммаси эмас. Шундан кейин тайёр бўлган ярим маҳсулотни махсус катакка жойлаб бир неча соат мобайнида қанот билан силкитиб тозаларкан. Шунда унинг қаноти ҳар минутда 26 минг марта силкинаркан... Шу боисдан ҳам асал ниҳоятда тоза маҳсулотга айланиб бир неча йиллар мобайнида бузилмасдан тураркан. Ёзувчининг меҳнатини шунга қиёслагим келади. У хом-хатала материални қоғозга тўкиб ташласа ҳам ёки «ичидан чиқарган» нарсани ёзиб ташласа

ҳам ҳақиқий асар дунёга келавермайди. Қаламкашнинг асари узоқ йиллар инсонлар қалбида сақланиб қолиши учун худди боларидек ҳаёт материалларини қайта-қайта ишламоғи, онгининг, қалбининг призмасидан ўтказмоғи керак. Бадний асарнинг оддий журналистик мақоладан фарқ қиладиган муҳим жиҳати шунда, асар қаҳрамонининг касбида эмас.

ТАНҚИДЧИ. Бу ерда гап фақат асар қаҳрамонининг касби, унинг журналист-ёзувчи экани устида бораётгани йўқ. Мени ташвишга солаётган ҳолат шундаки, кўпчилик асарларда, хусусан айрим ёшларнинг ҳикоя ва қиссаларида журналистикага хос фикрлаш тарзи устуңлик қилиб кетяпти, чинакам бадний таҳлил, инсон характери, тақдири тасвири ўрнини ҳодисалар, масалалар шарҳи эгаллаб оляпти, оддий репортажни эслатувчи ҳикоя, қисса, роман ҳатто поэмаларни ҳам ўқияпмиз... Энг ёмон, қатор асарлардаги публицистик ўринлар оддий, қуруқ, бетаъсир шарҳлардан иборат бўлиб қоляпти. Ахир улкан санъаткорларда, боя Сиз эслатиб ўтганингиздек, публицистика қандайдир шоирона руҳ, сирли-сеҳрли, лиро-романтик кайфият, фалсафий ўймушоҳадалар билан йўғрилган бўлади. Публицистика гўё ижодкор қалбининг, қалбидаги хилма-хил кечинма, туғёнларнинг таржимонига айланади. У гоҳ сирли-сеҳрли ҳайрат, тушуниш, тушунтириш мушкул бўлган ғаройиб, нафис кечинмалар, қувноқ ёки кўтаринки романтик кайфиятлар, кўнгилдаги ададсиз аламлар, изтироблар, ошкора хайрихоҳлик ёки кескин нафрат туйғусини

ифода этувчи восита ролини ўтайди. Жумладан, моҳир прозаик Саид Аҳмад асарларида шундай

ЁЗУВЧИ. Умуман бадий ижод, бадий тасвир қандайдир сирли-сехрли ҳодиса. Оддий сўзлар, жўнгина кўришган фикрлар санъаткор қўлида сирли-сехрли хусусият касб этади. Бу гап публицистикага ҳам тааллуқли. Амминмани, публицистик талқин ҳам чинакам санъаткор қўлидагина сехрли кучга айланади, асарга публицистика зўрлаб киритилса, сунъий ямоқдек кўринади. Публицистика табиий равишда ижодкор қалбидан отилиб чиқиши лозим. Айрим ёзувчилар «гаплари тамом бўлиб қолганида» нима қилишларини билмай «публицистика»га мурожаат қиладилар. Яъни ўқувчига ниманидир эзмаланиб шарҳлашга тушиб кетадилар. Шу ерга келганда китобхон асарни улоқтириб юборгиси келади. Яхши адиблар ижодида эса бутунлай бошқача ҳолни кўрамиз. Ёзувчининг хитоби қалбидан отилиб чиқади. Ўша сатрлар китобхонни «тормозламайди», аксинча, унинг ҳаяжонига ҳаяжон қўшади. Саид Аҳмад ижодида худди шундай. Шу боисдан ҳам устоз адибнинг асарларини китобхонлар катта эҳтирос билан ўқийдилар.

ТАНҚИДЧИ. Шу ўринда диққатингизни бошқа бир жиддий муаммога қаратмоқчиман. Ўзимизда машҳур бўлган, лиро-романтик руҳ билан йўғрилган, миллий туйғулар жилоси товланиб турган асарларнинг бошқа тиллардаги, жумладан, рус тилидаги таржимаси ҳар донм ҳам кўнгилдагидек чиқмаётир. Саид Аҳмад ҳикоялари, «Уфқ» трилогияси таржимасини эсланг. Оригинал-

даги лиро-публицистик талқин, туйғулар
жилоси деярли йўқ таржимада. Сизнинг рус
тилига нисбатан яхши ўгирилган «Муҳаб-
бат», «Баҳор қайтмайди», «Нур борки, соя
бор» асарларингизга хос ранг-баранг туйғу-
лар гаммаси ҳам таржимага тўла-тўқис
кўчиб ўтган деб бўлмайди. «Нур борки, соя
бор» таржимасини олайлик. Биламизки, бу
асарда публицистик талқин жуда кучли. Айни
пайтда бу хилдаги талқин нафис-лиризм, эҳ-
тиросли поэтик руҳ билан йўғрилган. Роман
таржимасида эса ўша жўшқин публицистик
талқин, танқидий проблематик пафос маълум
даражада сақлангани ҳолда, айни ўша публи-
цистик талқиннинг иккинчи бир қаноти, бал-
ким жони саналмиш ундаги жозибадор шоиро-
на руҳ заифлашиб қолган. Шунинг учун бўлса
керак, «Литературная газета»даги баҳс пай-
тида романнинг оригинал нусхасидан беҳа-
бар танқидчи В. Бондаренко уни соф публи-
цистик роман, ҳатто памфлет деб атайди.
Ҳолбуки, бу роман ўзбек китобхони кўнглини
бошқа фазилатлари қатори айни шу шоирона
поэтик руҳи, гўзаллик туйғуси жилolari
билан ҳам мафтун этган эди.

ЁЗУВЧИ. Ростини айтсам, асаримни
боплаб таржима қилишибди, деган биронта
ижодкори кўрмадим. Умуман, таржима
жуда жиддий масала. Таржимада фикрни
бериш мумкин, ғояни бериш мумкин, боринг-
ки, қаҳрамоннинг характери, ҳолати, қиёфа-
сини чиройли ўгириш мумкин. Бироқ бадий
асар таржимасида руҳни бериш жуда қийин
масала. Шукшин ҳикояларини таржима
қилганимда ўзим ҳам бунга яна бир марта
ҳис этдим. Шукшиннинг қаҳрамонлари чина-

кам рус характерни ифадоловчи одамлар. Шу руҳиятни ўзбек тилига тўла кўчира олдим, деёлмайман. Бошқа тилларга, жумладан, рус тилига таржима қилинган ўзбек адабларининг асарларида ҳам шундай ҳолатни кўрамиз. Биламан, «Нур борки, соя бор»ни таржима қилган В. Турбина жуда ҳалол ишлади. Бироқ асардаги шоирона руҳни таржима қилолмади. Ахир руҳ дегани сўз эмас-да. Шунинг учун ҳам асар таржимасида публицистик талқин сақланиб қолгани ҳолда шоирона руҳ яхши чиқмади. Эҳтимол, шунинг учун ҳам В. Бондаренко романи баҳолашда шундай фикрни айтгандир.

Яна бир оғиз гап. Русларда «модомикки «А» дедингми, «Б»сини ҳам айт» деган ибора бор. Модомики «Литературная газета»даги баҳсни эслатган экансиз, бир нарсани айтишга тўғри келади. Бондаренко, қандай фикрни ўртага ташлашидан қатъи назар, романининг керакли асар эканлигини, ўқувчини ҳаяжонга солиши шубҳасиз эканини айтган. Машҳур мунаққид М. Пархоменко ҳам «Литературное обозрение» журналининг 1982 йил учинчи сонидида эълон қилинган «Бадият жилolari» сарлавҳали мақоласида бу асар ҳали кўп синовларга бардош беришини таъкидлаган. Норбой Худойберганов эса «Литературная газета»даги баҳсда «Нур борки, соя бор»ни роман ҳам, асар ҳам, умуман ҳеч нима эмас, деб баҳолаган. Эҳтимол, шунинг учундир Бондаренко Худойбергановни «эмпирик» деб атайдн. Эътироф этишим керак, бу сўзнинг маъносини яхши билмас эканман. Энциклопедиядан топдим. «Эмпирик» дегани ўзим ўйлагандек «гўл» деган маънони

англатмас экан. Эмпирик дегани мендан бошқа ҳамма ноҳақ, битта менинг гапим тўғри, дейдиган одам бўларкан. Албатта, мен Норбой Худойбергановни ҳурмат қиламан. Дадиллигини қадрлайман. Лекин ҳурматли танқидчиимизнинг битта хусусиятини ҳеч тушунолмайман. Жамоатчилик бир овоздан маъқуллаб турган асарни Норбой Худойберганов албатта «уриб» беради. Нимага шунақа қиласиз, ахир ҳамманинг фикри бошқача-ку, десангиз бу менинг шахсий фикрим дейди. Шахсий фикр қурғур ёзувчининг ўзига айтилади, кўлёзма устида, уйда айтилади, борингки, чойхонада айтилади, лекин ўн минглаб нусхада чиқадиган матбуотда айтилган фикр қанақасига шахсий фикр бўлсин! Ахир бу жамоатчилик фикрини чалғитиш эмасми? Яна қайтараман, Норбой Худойбергановга ҳеч қандай хусуматим йўқ. Лекин ўзбек адабиётининг кўпгина яхши намуналари Норбой Худойбергановнинг «шахсий фикри» билан аксарият пайтларда унчалик объектив баҳоланмади.

ТАНҚИДЧИ. Норбой Худойберганов — баҳс-мунозарага ўта ўч, ҳамиша тили қичиб турадиган танқидчи, бадий ижодга, конкрет асарга юксак бадий кашфиёт талаби билан танқидий ёндашиш, камчиликларига, адабий жараёндаги ҳар қандай қусурларга мурасасизлик, ҳамиша безовталиқ — унинг шахсияти ва услубига хос хусусиятлардан. Шахсан мен ҳам Норбой Худойбергановнинг кўп яхши асарларга берган танқидий баҳосига асло қўшила олмайман, айни пайтда у тутган йўлни тамомила нотўғри ҳам дея олмайман, унинг баҳс-мунозараларини қадрлайман,

мулоҳазалари кескинроқ, бирёқламароқ бўлса-да, ҳар ҳолда улар кишини ўйлашга, баҳсга чорлайди. Бизда худди шу хусусиятдан холи, силлиқ, расмана танқидий мақолалар ниҳоятда кўпайиб кетган ҳозирги пайтда Норбой Худойбергановнинг «жанжалли» чиқишлари, маълум кам-кўстларидан қатъи назар, фойдалидек туюлади...

Асосий гапга қайтайлик. Бадний ижодда ошкора публицистик талқиннинг кўп фазилатларини эътироф этган ҳолда, унинг баъзи ожиз томонларини ҳам кўрмаслик хато бўлур эди. Публицистик йўл баъзан ҳаётнинг объектив манзарасини чизишга, реализмнинг энг муҳим шартларидан бўлган характернинг ҳаёт мантиқи асосида ичдан ривожланиб боришини кўрсатишга монелик қилиб қолиши мумкин. Биламизки, публицистик талқин кўпроқ асарда ҳодисага ошкора муносабат билдириш воситаси бўлиб хизмат қилади. Етук реализм эса ҳодисага ошкора муносабат билдириш, унга хайрихоҳлик кўрсатиш ёки уни рад этиш билан кифояланмай, ҳодисани бадний тадқиқ ва таҳлил этиш, масала моҳиятини очиб беришни ҳам тақозо этади. Сиз ижодда публицистик талқиннинг бадний таҳлилга монелик қилганлигини ҳис этганмисиз?

ЁЗУВЧИ. Ҳали айтганимиздек, бадний асар жонли организмга ўхшайди. Асар руҳининг ўзи баъзан воқелик моҳиятини ич-ичидан ёритишни, баъзан эса ошкора муносабатни талаб қилиши мумкин. Агар публицистик талқин асар руҳига халақит берса, унинг реалистик, холис тасвирига монелик

қилса, бундай йўлдан ўша вақтдаёқ воз кечишга тўғри келади.

Умуман, Сиз айтган изчил реалистик, объектив-холис тасвир билан лиро-публицистик тасвир услубини бир-биридан ажратиб қўйиш ёки бир-бирига қарама-қарши қўйиш тўғри эмас. Ҳаётда ҳамма нарса қориниқ бўлганидек, асарда ҳам тасвир воситалари аралашиб келиши мумкин. Л. Толстой, Ф. Достоевский, С. Цвейг сингари «холис», «объектив» тасвир усталарининг асарларида лиро-публицистик жиолар йўқ дейсизми? Ёки лирик услубга мойил адибларнинг асарлари холис-объектив услуб хусусиятларидан холими? Бу ўринда асар услубини асарнинг ўзи ёзувчига «диктовка» қилади.

ТАНҚИДЧИ. Сиз айтгандек, холис-объектив тасвир билан субъектив-лиро-публицистик тасвир услубини бир-бирига зид қўймаслик керак, бу икки услуб ижодда ёндош келиши, бири иккинчисини бойитиши, тўлдириши мумкин. Гарчи шундай бўлса-да, ҳар ҳолда, амалда ё лиро-публицистик талқин ёки холис-объектив талқин устун турадиган асарлар бор. Ўтмишда бўлгани каби ҳозирги кунда ҳам ҳодисаларни, характерларни холис-объектив тарзда ифодалаш йўли қатор адибларимизда муваффақиятли равишда давом эттирилмоқда... Шунинг ҳам унутмаслик керакки, бир ёзувчи умрбод бирор услубий йўналиш доирасида қололмайди. Масалан, Сизга тенгдош ёзувчилардан бири Ш. Холмирзаев кўпроқ холис тасвир йўлига мойил. Бироқ у ҳам баъзан лиро-публицистик руҳ барқ уриб турган асарлар яратади. Шунинг-

дек, лпро-публицистик услуб соҳибии бўлган Сизда ҳолис объектив тасвирнинг кўп яхши намуналарини учратиш мумкин. «Муҳаббат», «Дехқоннинг бир кун», «Урушнинг сўнгги қурбони», «Баҳор қайтмайди» асарларингиз бу жиҳатдан характерли. Шахсан мен танқидчи сифатида адабиётда, ёзувчи ижодида услублар, шакллар ранг-баранглиги қонуний ва табиий бир ҳол эканлигини эътироф этганим ҳолда, оддий китобхон сифатида ҳолис-объектив тасвир йўлида битилган етук асарларни ҳуш кўраман. Улар менга ҳаёт ҳақиқати, мураккабликлари, инсон ва унинг қалби ҳақида кўпроқ нарса беради. Бу хил асарлар ўқувчинини фаолроқ бўлишга, фикрлашга, қаламга олинган ҳодисалардан ўзича ҳулосалар чиқаришга ундайди...

ЁЗУВЧИ. Шошманг, Сиз, нима учун ўзингизни ўзингиз иккига бўляпсиз? Ўқувчи сифатида бир хил, олим сифатида иккинчи хил туйғуни ҳис этиш керакми? Ҳаёт ҳақиқати, мураккаблиги қайси услубда тасвирлангани билан эмас, қай даражада тасвирлангани билан муҳим-ку! Ҳамма гап ёзувчининг маҳоратига, қалб алангасининг қудратига боғлиқ.

Бадий асар — аввало санъат асари. Албатта, у ўқувчига маълум гоёни сингдиради. Лекин китобхон маълум гоёни ўрганиш учун илмий асар ўқиса ҳам бўлаверади. Бадий асарнинг санъатлиги шундаки, у китобхоннинг онига таъсир қилади, бироқ қалби орқали таъсир қилади. Ўқувчи китобни шавқ билан ўқиши керак. Агар шундай ҳислатдан маҳрум бўлса, у ҳар қанча «ақлли» бўлгани билан, барибир, етук асар эмас. Шунинг учун ҳам «ҳолис» тасвир деган

иборани «совуқ тасвир» деган ибора билан алмаштириб юбормаслик керак. Гарчанд ёзувчи ўз ҳаяжонини пинҳон тутса ҳам ўқувчи ўша ҳаяжонни ҳис этиб турсин. Ушандагина «холис» тасвир ўзини оқлайди. Бир вақтлар холис тасвир билан самимий тасвирни қарама-қарши қўйиш ҳоллари бўлган эди. Гўё ёзувчининг самимияти унинг ожизлигидан дарак берадигандек. Ҳолбуки, бадний ижодда самимиятни шубҳага олишнинг ўзи жуда шубҳали нарса.

Ҳар гал янги асар машқ қилаётганда оқил, ҳалол китобхон билан суҳбатлашаётгандек бўламан. Шу боисдан туйғуларни жиловлаб турганда ҳам, ошкора айтганда ҳам (бунақа пайтда «ошкора айтиш» мутлақо атайлаб қилинмаслиги керак) ўқувчи менинг қалбимни тушунишидан, туйғуларимга шерик бўлишидан қўрқмайман. «Дунёнинг ишлари» эълон қилинганида янгийўллик бир инженер йигит ниҳоятда ранжиб хат ёзди. «Сиз кўнглингиздагини бунчалик очиб ташлаб, ўқувчининг олдида ўз обрўйингизни туширдигиз, ўзингиз қилган хатоларни шунчалик дoston қилиш шартмиди» деб эътироз билдирди. Чинозлик бошқа бир китобхон эса «Сизнинг асарингиздаги энг катта фазилат самимиятда» деб ёзади. Машҳур адабиётшунос олим Озод Шарафиддинов ҳам асарнинг энг катта ютуғи унинг самимийлигида эканлигини, муаллиф ҳеч нимани яширмай китобхон билан энг азиз туйғуларини баҳам кўрганлиги жиддий фазилат эканлигини баён этади. Ҳурматли домламиз асарни мақтагани учун эмас, санъат моҳиятининг ўзи шунақа эканлигини исботлаб бергани учун

ҳам Озод аканинг фикрига тўла қўшилман.

ТАНҚИДЧИ. Менинг холис, объектив тасвир йўлида битилган асарларга шахсий майлим учун койимасангиз ҳам бўлаверади. Ёдингиздами, Ф. Энгельс адабиётдаги ошкора тенденцияли асарлар фазилатини инкор этмаган ҳолда: «Лекин, менинг фикримча, тенденция асарда тасвирланаётган вазиятдан ва воқеадан ўз-ўзидан келиб чиқиши лозим, асарда бунини алоҳида уқтириш шарт эмас», — деб ёзади. Бошқа бир ўринда «Авторнинг қарашлари қанчалик яширинган бўлса, санъат асари учун шунчалик яхши бўлади», — дейди. Демак, Ф. Энгельсдек даҳо ҳам санъат ва адабиётдаги услублар ранг-баранглигини маъқуллагани ҳолда, холис объектив тасвир йўлини хуш кўрган...

Сизнинг тасвир самимияти ҳақидаги мулоҳазаларингиз ўринли, аммо самимиятга фақат дилдагини ошкора тўкиб солиш, илмий қилиб айтганда лиро-публицистик йўл билангина эришиш мумкин деб ўйлаш тўғри бўлмаса керак, бунинг учун устозлардан далил келтирмай қўя қолай. Сизнинг, масалан холис тасвир йўлида битилган «Деҳқоннинг бир куни», «Урушнинг сўнгги қурбони» ҳикояларингиз самимийлиги жиҳатидан лиро-публицистик руҳ жўш уриб турган «Нур борки, соя бор» романидан заифроқ деб қим айтади? Ҳеч қим!

Ҳодисалар холис-объектив тарзда ифода этилган асарларда ёзувчининг позицияси ўзига хос тарзда намоён бўлади. Хушёр китобхон бу хил услубнинг яхши намуналарида, гарчи пинҳон тутилса-да, автор қалби-

даги инқилобий тугёнлар садосини ҳис этиб, сезиб, эшитиб туради. «Дехқоннинг бир куни», «Ўрушнинг сўнгги қурбони» ҳикояларини ёзиш жараёнидаги руҳий ҳолатингизни эслайсизми? Уша кезларда қалб тугёнларингизни тийиш, холис туриб гавдалантирилган ҳодисалар бағрига кўчириш қандай кечган?

ЁЗУВЧИ. Нима десам экан... Уша пайтда шу ҳаяжонлар китобхонга кўчиши аниқлигини ҳис этиб турганман. Бу асарлар тўқимасининг ўзи (асар жони, асар тани деса ҳам бўлади) биронта ортиқча сўзип кўтаролмасди. Медицинада «инородное тело» деган ибора бор. Асарда шунақа «инородное тело» бўлмаслиги керак. Баъзан «Ёзувчи ҳаётнинг фалон қатламини акс эттирмади, масаланинг илдизини очиб бермади», деганга ўхшаш эътирозлар бўлади. Машҳур Америка ёзувчиси Эрнест Хемингуэйнинг яхши бир гапи бор. «Ҳақиқий асар айсбергга ўхшайди. Айсбергнинг саккиздан бир қисмигина сув устида кўриниб туради. Лекин денгизчилар унинг тагида яна етти қисми борлигини билишади», дейди. Чиндан ҳам шундай. Ёзувчи ҳар бир гапнинг илдизини ковлаб, эзмаланиб ўтириши шарт эмас. Воқеаларни шундай драматик чўққиларда кўрсатиш мумкинки, ўқувчининг ўзи ўша чўққининг тагида каттакон тоғ борлигини ҳис этади. Фақат, Сиз юқорида санаб ўтган ҳикоялардагина эмас, бошқа машқларимда ҳам доим шунга ҳаракат қиламан. Бунга эришиш анча мушкул. Бироқ эришиш керак.

ТАНҚИДЧИ. Кейинги йилларда ўзимизда, шунингдек, жаҳон прогрессив адабиётида яратилаётган қатор йирик эпик

асарларда ўзига хос синтезлашув тенденцияси юз бермоқда. Г. Маркес, Ч. Айтматов, В. Астафьев, Н. Думбадзе, Асқад Мухторларнинг қисса ва романларида бу тенденция яққол намоён бўлмоқда. Сизнинг «Дунёнинг ишлари» қиссангизда ҳам қисман шу хусусият кўзга ташланди. Бир асарнинг ўзида ҳам бугунги кун, ҳам яқин ўтмиш, ҳам холис-объектив тасвир, ҳам лиро-публицистик талқин, фалсафий мушоҳадалар, ҳам ҳаётнинг икир-чикирларигача изчил кўрсатилган ўта реалистик манзараси, ҳам шартли романтик, ривоят, афсоналар, ҳам социал, ҳам маънавий-ахлоқий таҳлил, ҳам кундалик ҳаётнинг долзарб масалалари, ҳам мангу, анъанавий муаммолари, ҳам оддийгина этюдлар, ҳам мустақил ҳикоя, баъзан эса ихчам қисса даражасига етган боблар... Унда мемуар-автобиографик хусусиятлар ҳам анчагина... Хуллас, бир асарда ғоят хилма-хил тасвир, услуб хусусиятлари, адабий тур, жанр элементларининг қўшилган-чатишган ҳолда келиши ғалати ҳодиса.

ЁЗУВЧИ. Мана энди мени қизиқтирган муҳим бадний муаммога келдик. Аслида, Сиз айтаётган тенденция энди пайдо бўлаётгани йўқ. Жаҳон адабиётидаги энг яхши йирик асарларда аввал ҳам ранг-баранг услубий йўналишлардан фойдаланилган. Аслида инсон қанча мукамал, хилма-хил томондан тасвирланса, тасвир услуби ҳам ранг-баранг бўлаверади. Шунинг учун ҳам тасвир услубини бўлиб-бўлиб ажратиб олиб текшириш унча тўғрмас.

ТАНҚИДЧИ. Тўғри, Сиз айтгандай бир асарда бир неча хил услубий хусусият-

ларининг синтезлашган ҳолда келиши аввал-лари ҳам бўлган. Бироқ бугунги адабиёт-даги синтезлашув ўзгача тарзда намоён бўлмоқда. Ҳозирги ўзбек прозасидаги бу ҳодиса эса жиддий янгилик... Шу йўлда битилган асарлар услубини бўлакларга ажратмай яхлит ҳолда ўрганиш кераклиги ҳақидаги фикрингизга тўла қўшиламан.

ЁЗУВЧИ. Бу мулоҳазани айтаётганда мен қуйидаги ақидага таянаман: бадий асар ёзилади эмас, туғилади деганлари тўғри. Масалан, она боласининг қулоғи қанақа бўлиши, оғзи қандай бўлиши, қошнинг қанақалигини олдиндан башорат қилолмайди. Бола тирик организм бўлиб туғилади. Асар ҳам шундай. Албатта, қаламкаш бўла-жак асарини тахминан тасаввур этади, лекин олдиндан анави ерини бундай қилиб боплаб ташлайман, манави ерини бундай қиламан деб мақтанолмайди. «Дунёнинг ишлари» нима учун ёзилганлиги маълум. Лекин у ёзилган, дейиш унчалик тўғри бўлмаса керак. У... нима десам экан, қалбимдан нидо бўлибми, қўшиқ бўлибми, отилиб чиққан. Аввал шун-чаки хотирага ўхшаш нарса сифатида ёзил-ган эди. Кейин туркум ҳикоялар пайдо бўлди. Ундан кейин ҳикоялар ўртасида руҳий ва мантиқий боғлиқлик борлиги туфайли қисса-га айланди. Синтезлашув жараёни масала-сига келсак, бу ёзувчи маълум ҳаётий ва ижодий тажриба тўплагач, ҳаммада ҳам пайдо бўлса керак. Асардаги услубларнинг ранг-баранг ва мураккаблиги ўша китобда тасвирланган ҳаётий жараён билан боғлиқ. Ижодкорларда баъзан шундай ҳолат бўлади: асар воқеаси, ундаги одамларнинг ўзи «мен

бошқача эмас, айнан шу тарзда қоғозга тушаман» деб туриб олади. Эҳтимол, ижод жараёнининг муқаддаслиги, сирли-сехрли экани ҳам шундандир.

Қизиқ бир гап. Кунлардан бирида машҳур кинорежиссёр Бондарчук В. Шукшиннинг ҳикояларини ўқиб қувониб кетибди. Шукшиннинг елкасига қоқиб: «Баракалла, Вася, ҳақиқий санъат асарлари яратибсан» деганда Шукшиннинг капалаги учиб кетибди. «Нима учун мен санъат асари яратар эканман, ахир мен ҳаётни тасвирладим» дебди. Бир қарашда кулгили туюладиган бу ҳолатда катта ҳақиқат бор. Ёзувчи ҳеч қачон мен санъат асари қиляпман деб олдиндан кўксига урмаслиги керак. Асар яхши бўлса, ёзувчи қалбнинг инқилоби бўлиб туғилса, ўз-ўзидан у санъат асарига айланиши мумкин...

ТАНҚИДЧИ. Масала кўтариш, ҳозиржавоблик устида гаплашмоқчи эдик...

ЁЗУВЧИ. Публицистикага хос ҳозиржавоблик, масала кўтариш муаммосига келсак, юқорида айтганларимга шуни илов қилишим мумкин. Билмадим, ҳар қалай ёзувчи информатор эмас. У — санъаткор. Бадий асар — ҳикоя, роман, повест ёки дoston артиллерияга ўхшайди. У фронт чизигидан орқада туриб снаряд отади. Унинг зарбаси узоққа кетади, салмоқли бўлади. Публицист эса сапёрга ўхшайди. (Бу ўринда публицистик асарнинг ўзини назарда тутяпман). У олдинда юради. Фронтнинг энг олдинги чизигидаги хатарли ва керакли вазифани бажаради. Хуллас, адабиёт учун ёзувчи ҳам, публицист ҳам керак. Негаки, сапёрнинг ҳам, артеллеристнинг ҳам мақсади битта. Бироқ

замбарак билан ми́на изланмаганидек, сапёр ҳам орқасига замбарак эмас, ми́на изловчи аппарат осиб юради. Демокчиманки, публицистикадаги ҳозиржавоблик, долзарблик, масала кўтариш хусусиятлари бадний асарга кўр-кўрона кўчирилса ўзини оқлай олмайди.

ТАНҚИДЧИ. Шу гапни давом эттириб адабиётдаги «долзарб масалалар», «актуал масалалар», «умуминсоний муаммолар», «мангу, анъанавий мавзулар» тушунчалари ҳақидаги фикрингизни билмоқчи эдим...

ЁЗУВЧИ. Ижодкор хоҳлайдими, йўқми ўз замонасининг йилномасини яратади. У қайси мавзуда ёзишидан қатъи назар даврнинг нафаси асарларида сезилиб туради. Лекин бунинг учун қаламкаш ҳаққоний асар ёзмоғи керак. Ана шунда юқоридаги тушунчаларнинг ҳаммаси виғунлашиши мумкин.

1982 йил, апрель

МУНДАРИЖА

Ҳаракатдаги реализм	3
Изланишлар қандай кечаётир ва баҳоланаётир?	22
Кичик мўъжизалар	69
1. Ҳикоя бағридаги чўр	73
2. Пок қалб жиполари	84
3. Кураш фалсафаси	95
4. Турмуш сабоқлари	106
5. Севги сеҳри	116
6. Инсониятнинг садоқатли ҳамроҳлари	138
Уйғунлик	150
Зарур одам	191
Образ кўлами	226
Таниш сиймолар	
Адиб насрининг баъзи хислатлари.	238
Адиб дунёси	253
Олим, таржимон, мураббий	267
Дўстим ҳақида сўз	277
Адабий суҳбатлар	
Шеъринида ўзига хослик ва муштараклик муаммоси (Шонр Омон Матжон билан суҳбат)	292
Қалб инқилоби (Ёзувчи Ўткир Ҳошимов билан суҳбат)	321

На узбекском языке

Умарали Нарматов

РЕВОЛЮЦИЯ ДУШИ

(Литературно-критические статьи)

Такризчи *Н. Худойбергенов*

Редактор *Ш. Одилов*

Рассом *О. Баклыкова*

Расмлар редактори *Ю. Габзалилов*

Техн. редактор *Н. Сейдуалиева*

Корректор *Ш. Муҳиддинова*

ИБ № 3310

Босмахонага берилди 24. 10. 85. Босинга рухсат этилди 30. 09. 85.
Р—02189. Формати 70×90 ¹/₃₂ Босмахона қогози № 2. Адабий гарнитура. Юқори босма. Шартли босма л. 12,87 Шартли кр. отт. 13,0
Нашр л. 12,65. Тиражи 2000. Заказ №326. Баҳоси 1 с. Шартном
№ 128—85.

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент
Навоний кўчаси 30.

Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари бўйича ЎзСС
Давлат комитети Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш
бирлашмасининг 1- босмахонаси. Тошкент, Ҳамза кўчаси, 21.